

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MOĞOL HÂKİMİYET SAHASINDA BİR TÜRK
ATABEYLİĞİ; SALGURLULAR

SİBEL KARATAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ.DR. MUSTAFA AKKUŞ

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

MOĞOL HÂKİMİYET SAHASINDA BİR TÜRK
ATABEYLİĞİ; SALGURLULAR

SİBEL KARATAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ.DR. MUSTAFA AKKUŞ

KONYA-2023

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sibel Karataş		
	Numarası	19810501029		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	Moğol Hâkimiyet Sahasında Bir Türk Atabeyliği; Salgurlular		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sibel KARATAŞ

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sibel Karataş		
	Numarası	19810501029		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Ana Bilim Dalı / Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mustafa Akkuş		
Tezin Adı	Moğol Hâkimiyet Sahasında Bir Türk Atabeyliği; Salgurlular			

ÖZET

Tarihi kaynaklarda XIII. yüzyıl, siyasi hadiseler açısından dengelerin alt üst olduğu bir dönem olarak bahsedilmektedir. Tarihin seyrini değiştiren dönemin mimarı Cengiz Han önderliğinde kurulan Moğol imparatorluğudur. Siyasi organizasyonunu kısa sürede tamamlayan Moğollar yönlerini doğuda Çin ve batıda Türk-İslam coğrafyası olmak üzere Türkistan'dan Yakındoğu'ya, Ortadoğu'dan Anadolu'ya, Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan topraklarda Dünya Tarihini etkileyecek olaylara imza atmışlardır. Moğol istila hareketi öncesinde Horasan topraklarında Büyük Selçuklu Devleti'nin ihtişamı kaybolmuştu. Bu topraklarda Selçukluların mirasçıları tarafından oluşturulan irili ufaklı devletler hüküm sürüyordu. İran'ın güneyinde Fars topraklarında Şiraz merkezli kurulan Salgurlu Atabeyliği de bu devletlerden biridir.

Çalışmamızda Moğol istilasının başladığı dönemden itibaren Fars topraklarında hüküm süren Salgurlu Atabeyliğinin yıkılışına kadar olan süreçteki ahvalleri araştırılmıştır. Salgurlu Atabeyliğinin Moğollarla diplomatik yolla gerçekleştirdiği ilk irtibat Ögedey Han zamanında olmuştur. İran topraklarında İlhanlı devletinin kurulmasından önce başlayan ilişkiler son Salgurlu hükümdarı Abiş binti Sa'd'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd döneminde dizayn edilmiş olan siyasi çerçeve ve Argun Han devrine gelinceye kadar ki süreç incelenmiştir. Kuruluş aşamasını geride bırakan Salgurluların Moğol hâkimiyet sahasına dâhil olduktan sonra her bir Salgurlu Atabeyinin metbu- tabi ilişkisindeki rolü ortaya çıkarılarak atabeyliğin sonunu getiren olaylar silsilesi üzerinde durulmuştur. Salgurlu topraklarının ilmi, dini, mimari ve içtimai açıdan cazibe merkezi olmasındaki etmenler ile Salgurlu Devletinin İlhanlı hâkimiyetinde incü topraklarına dönüşmesinden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Salgurlular, Moğollar, İlhanlılar, Fars, İncü

Author's	Name and Surname	Sibel Karataş		
	Student Number	19810501029		
	Department	History Department\Medieval History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Mustafa Akkuş		
	Title of the Thesis/Dissertation	A Turkish Atabeylik On The Mongolian Domination Site; Salgurs		

ABSTRACT

Historical sources cite as for the 13th century as a period when the balances were turned upside down in terms of political events. It is the Mongol empire, which was founded under the leadership of Genghis Khan, the architect of the period that changed the course of history. The Mongols, who completed their political organization in a short period of time, have unleashed a myriad of events that will affect World History across the lands ranging from Turkistan to the Near East, from the Middle East to Anatolia, from the Caucasus to Eastern Europe, including China in the east and the Turkish-Islamic geography in the west. Before the Mongol invasion, the magnificence of the Great Seljuk State had disappeared in the lands of Khorasan. Large and small states were ruled by the heirs of the Seljuks in these lands. The SalgurluAtabeylik, founded in Shiraz in the south of Iran, is one of these states.

This study aims at investigating the conditions during the process from the beginning of the Mongol invasion until the collapse of the SalgurluAtabeylik, which ruled in the Persian lands. The first diplomatic contact of the SalgurluAtabey with the Mongols was during the time of Ögedey Khan. The relations that started before the establishment of the Ilkhanid state in Iran continued until the death of the last Salgurlu ruler, Abiş bint Sa'd. Atabeg Abu Bakr b. The political framework designed in the Sa'd period and the process until the Argun Khan period were examined. After the Salgurlus, who left the establishment phase behind, were included in the Mongolian dominion, the role of each SalgurAtabey in the relationship between the ruler and the subordinate was revealed, and the sequence of events that brought the end of the atabeylik was emphasized. The factors that made the Salgurlu lands a center of attraction in terms of scientific, religious, architectural and social aspects and the transformation of the Salgurlu State into Inju lands under the rule of Ilkhan were mentioned.

Keywords: Salgurlus, Mongols, Ilkhanates, Persian, Incu

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
ÖN SÖZ	v
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
3. Araştırma Yöntemi.....	2
4. Temel Kaynaklar	3
5. Araştırma Eserler	10

BİRİNCİ BÖLÜM

SALGURLU ATABEYLİĞİNİN KURULUŞ SÜRECİ ve KURULDUĞU COĞRAFYA

1. Tarihi ve Coğrafi Açıdan Fars Bölgesi	13
1.1. Ortaçağ'da Fars Bölgesi ve Başkent Şiraz'ın Konumu	15
2. MOĞOLLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR İRAN COĞRAFYASINDA SİYASİ DURUM	17
2.1. İslamiyet'ten Önce;	17
2.2. İslamiyet'in Doğuşu ve Salgurlu Atabegliği'nin Kuruluşuna Kadar;	19
3. SELÇUKLULAR LİDERLİĞİNDE X. ve XII. ASIRDA TÜRKMEN GÖÇLERİ VE YAYILDIKLARI SAHA	22
3.1. Selçuklu Yönetiminde Fars Bölgesinin İdarecileri	27
3.2. Salur Boyu ve Salgurlular	29
4. SALGURLU ATABEYLİĞİ.....	32
4.1. Kuruluş Devri:.....	32
4.1.1. Atabeg Sungur b. Mevdûd Dönemi	33
4.1.2. Atabeg Zengi b. Mevdûd Dönemi	35
4.1.3. Atabeg Tekle b. Zengi Dönemi.....	36
4.2. Atabeyliğin İnkişaf Devresi	36
4.2.1. Atabeg Sa'd b. Zengi Dönemi	36
4.2.1.1. Atabeg Sa'd ile Oğlu Ebu Bekir Arasındaki Savaş	38

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİNİN İRAN'DA TESİSİ ve SALGURLU ATABEYLİĞİNİN DURUMU

1. Moğol Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış	40
1.1. Moğollarla Salgurlu Atabeyliği Arasında İlk Temas ve Tabilik Devrinin Başlaması.....	50
1.1.1. Atabeg Kutluğ Han Ebu Bekir b. Sa'd Dönemi	50
2. Moğol Hâkimiyetinin İran'da Tesisi: İlhanlı Devletinin Kuruluşu (1251-1353).....	57
3. Moğol Hegemonyası Altında Atabeyliğin Fetih Hareketleri	62
3.1. Fars Adalarının Fetih Hikâyesi	62
4. Atabeg II. Sa'd Dönemi.....	65
4.1. Büyük Moğol Tahtında Yaşanan Gelişmeler ve İlhanlı Devletinin Durumu	66
4.2. Atabeg Muhammed b. Sa'd Dönemi ve Terken Hatun'un Naibelik Devri ..	68
4.3. Atabeg Muhammedşâh Dönemi.....	70
4.4. Atabeg Selçukşâh Dönemi ve Terken Hatun'un Sonu	71
4.4.1. Moğollara Karşı İlk Başkaldırı: Kazerûn Savaşı	71
4.5. Salgurluların Son Hükümdarı: Abiş binti Sa'd Dönemi.....	73
5. Salgurlu Topraklarında Moğol İdaresi: İlhan Abaka Dönemi.....	80
5.1. Abaka Han Döneminde Salgurlu Topraklarının Ahvali	81
5.1.1. Salgurlu Topraklarında Naib Angiyanû İdaresi.....	82
5.1.2. Salgurlu Topraklarında Soğuncak Noyan İdaresi.....	83
5.2. Salgurlu Topraklarında Asayiş ve Güvenliğin Bozulması	84
5.3. Abaka Han ve Damat Mengü Timur'un Ahvali.....	87
6. Ahmet Teküdar Döneminde Atabeyliğin Durumu	87
6.1. Fars Yönetimine Atabeg Abiş'in Tayin Edilmesi	89
7. Argun Han Döneminde Salgurlu Hâkimiyetinin Sona Ermesi.....	89

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE SALGURLULARDA SOSYAL ve KÜLTÜREL HAYAT

1. XIII. Yüzyılda Salgurlu Coğrafyasının Etnik Yapısı.....	93
2. Salgurlu Topraklarının İlhanlı Maliye Sistemindeki Yeri.....	95
2.1. Salgurlu Arazilerinin Hassa-yı İncû Olması	96

3. İlhanlıların Dini Zümrelere Yaklaşımı ve Salgurlu Sahasında Yansıması	98
4. Atabeyliğin Cazibe Merkezi Olmasında Ticaretin Yeri.....	104
5. İmar Faaliyetleri.....	106
5.1. Atabeg Sa'd'ın Yaptırdığı Eserler	108
5.2. Atabeg Ebu Bekir Döneminde Şiraz'da Toplanan Şeyh ve Fazıl Kişiler	109
5.2.1. Atabegin Yaptırmış Olduğu Eserler.....	111
6. Önemli Devlet Adamları ve Âlimler	111
SONUÇ	115
KAYNAKÇA.....	119

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
H/h.	: Hicri
M/m.	: Miladi
M.Ö.	:Milattan Önce
Nşr.	:Neşreden
s.	: Sayfa
ss.	:Sayfa sayısı
S.	: Sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme
TTK.	Türk Tarih Kurumu

ÖN SÖZ

Tarihi süreç içerisinde Türk kavimleri çeşitli sebeplerden ötürü Türkistan topraklarını terk ederek yaşanması daha kolay ve elverişli bölgelere hicret etmişlerdir. Gittikleri topraklarda istedikleri neticelere muvaffak olamayan Türkler, istikballeri için yeni yollar aramaya koyulmuşlardır. X. asırdan sonra açılan yol, Mehmet Altay Köymen'in de dediği gibi "Türk tarihinin mukadderatını tayin eden "Orta Yol" olmuştur. Orta ve Yakın Doğu topraklarına açılan bu kapı sayesinde Türkler Büyük Selçuklu Devleti gibi muazzam bir hükümdarlık tesis etmeye kadir olmuşlardır. Kınık boyunun bayraktarlığını yaptığı "Orta Yol" ile anavatandan koparak gelen Türkmen kabileleri başta Horasan, İran, Azerbaycan ve Bilâd-ı Rûm olmak üzere muhtelif bölgelere yerleşmişlerdir.

Yayıldığı sahada iç ve dış nedenlerden dolayı bir müddet sonra zayıflayan Büyük Selçuklu Devleti topraklarında şube devletler ve atabegler tarafından kurulan yerel idareler ortaya çıkmıştır. Bu siyasi teşekküller zamanla bünyelerinde bulunan askeri kuvvetler sayesinde bulundukları topraklarda bağımsızlıklarını ilan ederek siyaseten aktif rol almaya başlamıştır. Bu dönemde Selçuklu idaresinden koparak Fars coğrafyasında Şiraz merkezli Salgurlu Atabeyliği kurulmuştur. Atabeylik XIII. yüzyıla damga vuran Moğol istila hareketi ve yönetimi altında kendi topraklarında hüküm sürmeyi başarmıştır. Moğolların uyguladıkları politika karşısında Harzemşahlar, Abbasiler gibi büyük siyasi devletler son bulurken bir Türk devleti olan Salgurlular bu baskı ve zulüm karşısında yüz otuz sekiz yıl varlıklarını koruyabilmiştir.

Çalışmamızda 1148-1286 yılları arasında hüküm süren Salgurlu Atabeyliği'nin Moğol hâkimiyeti altında geçirdiği elli yedi yıllık süreci üç bölümde ele almayı amaçladık. Araştırmamızın genelinde Farsçadan tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulan kaynakların yanında çevirisini yaptığımız Salgurlu döneminin ünlü tarihçilerinden olan Vassaf ve eseri *Tarih-i Vassaf* ile Zerkûb Şirazî ve *Şiraznâme* isimli eserinden elde ettiğimiz siyasi ve içtimai hayata dair bilgilerden büyük oranda yararlandık. Üç bölüm halinde hazırladığımız çalışmamızın birinci bölümünde Salgurlu Atabeyliğinin kuruluş süreci ve kurulduğu

coğrafyaya değindik. Bu kapsamda Fars bölgesi ve Şiraz'ın konumuna, Moğolların İran sahasına gelişinden önce bu coğrafyada kurulmuş olan siyasi teşekküllere, Selçuklu liderliğindeki Türkmen göçlerine, Salur boyu ve Selçuklu hâkimiyetinde ortaya çıkan Salgurluların kuruluşu ile inkişaf sürecini anlattık.

İkinci bölümde Moğol hâkimiyetinin İran'da tesisi ve Salgurlu Atabeyliğinin durumu hakkındaki bilgilere yer verdik. Bu çerçevede Moğollar ile Salgurlular arasında ilk temas ve tabilik döneminin başlamasını, Atabeg II. Sa'd sonrası başlayan naiplik devri ve son hükümdar Abiş Hatun üzerinden tesis edilen evlilik ile İlhanlı Salgurlu akrabalık münasebetlerini ayrıntılarıyla ele almaya çalıştık. Argun Han zamanına kadar Salgurlu topraklarına atanan Moğol idarecilerinden bahsederek İlhanlıların Fars topraklarında kurmak istedikleri siyasi düzeni ortaya koyduk.

Son bölümümüz olan üçüncü bölümde ise Salgurlu topraklarının İlhanlı maliye sistemindeki yerine ve toprakların hassa-yı încû olarak dönüştürülmesine yer verdik. Atabeylerin Fars bölgesinde ticari, kültürel, dini ve sosyal alanda yaptıkları çalışmalarla başkent Şiraz'ın mimari yapılarından ve Moğol zulmünden kaçarak bu topraklara gelen dönemin önemli şahsiyetlerden de bahsettik.

Hayatımın her anında olduğu gibi eğitim hayatımda da benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen anne ve babam başta olmak üzere tüm aileme ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum. Tez çalışma sürecim boyunca bana inanmaktan vazgeçmeyen ve hoşgörüsünü esirgemeyen saygıdeğer hocam ve danışmanım Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ'a en kalbi duygularıyla teşekkür ediyor, hürmetlerimi sunuyorum. Bu çalışmamı Yüksek Lisansa başlamamda en büyük teşvikçim ve destekçim olan ancak ömrü mezuniyetimi görmeye kadir olmayan rahmetli babam Maksut KARATAŞ'a ithafen tamamlamış bulunuyorum.

Sibel KARATAŞ

KONYA 2023

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Orta çağ tarihi açısından önemli bir yer tutan Moğolların İran coğrafyasına yayılmaya başladıkları zaman Fars bölgesinde bulunan Salgurlu Atabeyliğinin siyasi, sosyal, ekonomik, ilmi ve kültürel durumunu ortaya koyarak Moğol tahakkümüne giriş süreci değerlendirilmiştir. Hülâgü Han tarafından İran coğrafyasında kurulan İlhanlı Devletinin Salgurlu Hanedanlığı ile kurdukları siyasi ve sosyal münasebetler çerçevesinde Atabeyliğin İlhanlı hâkimiyetine giriş sürecini, bu süreç üzerinde etkili olan sebepleri ve hanedan üyelerinin rolünün analizi yapılarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Salgurlu hanedanlığının bulundukları coğrafyada yüklenmiş olduğu siyasi kimlik ve Atabeyliğin tarihi rolü hakkında veriler sunulmuştur.

Bu tez bir asırdan fazla hüküm süren Salgurlu Atabeyliğinin 1229-1286 yılları arasında Moğol egemenliği altında geçirdiği süreci kapsamaktadır. Bu kapsam çerçevesinde Salgurlu idarecilerinin tabilik dönemleri, İlhanlı ailesi ile kurulan evlilik bağının siyasetteki yeri, Atabeglerin fetih faaliyetleri ve Salgurlu hâkimiyetinin zayıfladığı dönemde Moğol idarecilerinin yönetimde üstlendiği role yer verilmektedir. Bu çalışmamız ayrıntılarıyla ele alınan umumi bir Atabeylik tarihi hakkında bilgi vermemektedir. Salgurlu tarihi içinde daha özel bir konu olan Moğol hâkimiyeti dönemini içine almaktadır.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan Salur boyunun tarihi rolünü daha iyi kavramak, varlık gösterdikleri dönem zarfında siyasi, idarî, sosyo-ekonomik yönden incelemek ve İran coğrafyasında büyük bir hızla yayılan Moğol tehlikesine karşı Salgurlu Atabeyliği'nin nasıl bir siyasi yol izlediğini tespit ederek önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışma Atabeyliğin yıkılmasının ardında yatan nedenleri, her bir Salgurlu idarecisinin üstlendiği siyasi performansı ve problemleri ortaya koymayı amaçlanmıştır.

Çalışmamızı önemli kılan bir yönü de Salgurlu Atabeyliği'nin kurulduğu Fars coğrafyanın gerek jeopolitik gerek jeostratejik konumunun İlhanlı Devleti için taşıdığı değerdir. Günümüz İran ülkesinin kültürel başkenti olarak nitelendirilen Fars bölgesinin zenginliğinin temelinde bir Türk boyu olan Salgurlu hanedanlığının ilmî, dini ve mimarî alanda katkılarının da olduğu ortaya koyulması açısından oldukça önemlidir. Konuyla alakalı Türkiye'de böylesi bir tez çalışmanın olmaması da araştırmamızın önemini arttırmaktadır.

3. Araştırma Yöntemi

Bilimsel araştırma yöntemleri içerisinde geçmiş zaman diliminde meydana gelen olay ve olguların araştırılmasında yararlanılan Tarihsel araştırma yöntemi üzerinden çalışmamızı tasarladık. Araştırmaya ilk olarak konumuzla alakalı yapılan bir çalışmanın olup olmadığı hususunda bilgi sahibi olmak için YÖK Tez merkezi ve üniversite destekli EBSCO, ProQuest gibi ulusal ve uluslararası veri tabanlarını taradık. Böylece hazırlayacağımız çalışma hakkında yapılan bir yüksek lisans veya doktora çalışmasının olup olmadığını belirledik.

Literatür tarama çalışmasından sonra Salgurlu Atabeyliği hakkında ayrıntılı biçimde bilgiler veren kaynakların ekseriyetle Farsça eserler içerisinde olduğunu tespit ettik. Tahlil aşamasında çalışmamıza katkı sağlayacak eserler ve yazarın konuyu ele alış şekline dikkat ederek orijinal bir çalışma ortaya koyabilmek için eserleri tenkitli bir yaklaşımla çalışmamızda kullanmaya çalıştık. Salgurlu Atabeyliği ve Moğollar hakkında birçok açıdan yapılan akademik çalışmalar ve kaynaklardan konumuz ile alakalı olan eserleri toplayarak kaynakça kısmında yer verdik.

4. Temel Kaynaklar

İran geçmişten günümüze birçok devlet ve yerel hanedanlıklara ev sahipliği yapmış geniş bir coğrafyadan müteşekkildir. Bu coğrafya üzerinde kaleme alınan kaynaklar Moğolların bölgeye gelişinden önce ve sonra olarak değerlendirildiğinde İlhanlılar döneminde zirve yaptığı anlaşılmaktadır. İlhanlılar döneminde inkişaf eden tarih yazıcılığı devlet desteklidir. Eserlerde kullanılan dil Farsçadır. Eserleri kaleme alan Cüveynî, Reşidüddîn Fazlullâh gibi müverrihler genel itibariyle devletin üst kademesinde görev alan bürokratlar, devlet adamları ve divan mensuplarıdır. İlhanlılar döneminde kaleme alınan eserlerde ağır, ağıdalı bir dil ve üslup kullanılmıştır. Buda yazılan olayların anlaşılmasını zorlaştırmış, anlatılan konuların daha kolay anlaşılmasına engel olmuştur. Bundan dolayı da dönemin müellifleri eleştirilmiştir.

Salgurlular ile ilgili dönemin kaynaklarında ağırlıklı olarak Farsça kaleme alınmıştır. Bundan dolayı ilk başvurduğumuz eserler Farsça kitaplardır. Bunun temel sebebi ise Salgurluların kurulduğu Fars bölgesinin coğrafi konumudur. Atabeylik konum itibariyle hilafet merkezine uzak oluşu ve Moğol hâkimiyet sahasında yer alması nedeniyle Arapça kaynaklardan daha ziyade Farsça kaynaklarda daha detaylı yer almasıyla sonuçlanmıştır. İlhanlı dönemi birçok yazar çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır.¹

Çalışmamız içerisinde Farsça kaynaklardan Atâ Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihângüşâ*'sını, Reşidüddin Fazlullah Hemedanî'nin *Camiü't-Tevârih*'ini, Vassaf'ın *Tarih-i Vassaf'ı* ve Hamdullah el- Müstevfi'nin *Tarih-i Güzide*'sini, Zerkûb Şirazî'nin *Şiraznâme*'si ve Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsırî*'sini yoğun olarak kullandık.

Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Asâr

¹ Ahmad Hesamipour Khelejani, *İlhanlılar Dönemi Tarih Yazıcılığının Önemi*, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi, C.13, S.25, 2018, s.95-108.

İlhanlı devrinin önemli tarihçisi ve bürokratı olan Şerefüddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullâh b. Ebî Naîm Yezdî² olarak tanınan Vassâf, 1257 yılında Şiraz'da doğmuştur. Vassâf'ın Hazret unvanı İlhanlı hükümdarı Olcâytû Han tarafından verilmiştir. İyi bir eğitime sahip olan Vassâf, Reşîdüddin Fazlullâh tarafından himaye edilmiş ve önemli mevkilere ulaşmıştır. 1296 yılında yazmaya başladığı *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-Asâr*³ adlı beş ciltlik eserinin üç cildini Gazan Han'a ve ikinci kısmını Olcâytû Han'a takdim edip teveccühlerini kazanmıştır. *Tarîh-i Vassâf* olarak da ünlenen eseri 1300'lü yıllarda tamamlamıştır.

Eser tez çalışmamız için sıkça müracaat ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir. Son derece önemli olan eserin ikinci cildi, Salgurlu Atabeyliği hakkında teferruatlı bilgiler içermektedir. Çevirisini yaparak yararlandığımız eser, Salgurluların siyasi tarihi ve içtimai hayatları hakkında orijinal bilgiler verdiğinden kaynaktan bu yönüyle istifade ettik. Vassâf'ın kendisi Şiraz doğumlu olduğundan eserinde Fars bölgesi ve şehirlerin siyasi, idari ve ekonomi yönüyle durumlarını ortaya koyan bilgiler barındırmaktadır. Kaynak *Camîü't-Tevârih*'in tamamlayıcısı olup aynı zamanda Cüveynî'nin *Tarîh-i Cihângüşâ* adlı eserine zeyil niteliğindedir.

Şiraznâme

Salgurlular dönemine yaşayan ve hadiselerle tanıklık eden Ebû'l Abbâs Ahmed b. Ebû'l-Hâyr Zerkûb Şirazî'nin, *Şiraznâme* adlı eserinde verdiği bilgiler araştırmamız açısından büyük önem arz etmektedir. Bundan dolayı eserin Salgurlular ile ilgili kısmını tercüme ederek çalışmamızda kullandık. Fars coğrafyası, Şiraz şehri, sosyo kültürel yapı ve burada meftun bulunan âlimlerin, önemli şahsiyetlerin tespiti açısından çalışmamız için önem arz etti. H. 744 yılında telif edilen eser Büveyhiler döneminden itibaren Şiraz ve Fars bölgesine hâkim olan devletlerin tarihi ve Salgurlu Atabeyliği hakkında bilgi edinmek için istifade edilmesi gereken önemli bir kaynaktır. Eser Salgurluların ortaya çıkış tarihini veren tek kitaptır. Atabeglerin

² Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 238-239. M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s.301-302. Osman Gazi Özgüdenli, "Vassâf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLII, s. 258-259.

³ Vassaf, *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, (Abdu'l Muhammed. Âyetî,) Tahran, 1346.

dönemleri siyasi, sosyal ve tarihi hakkında teferruatlı bilgiler verirken çalışmamız içinde başvurulmuş önemli iki eserden biri olmuştur.⁴

Tarih- î Cihângüşâ

Kuruluş devri İlhanlı Devleti hakkında önemli bilgiler veren tarihçi Atâ Melik Cüveynî⁵ *Tarih-î Cihângüşâ* adlı eseriyle çalışmamız için son derece önemli bir yere sahiptir. 1226 yılında Cüveyn şehrinin Âzdavar kasabasında doğan müverrih, varlıklı ve bürokrat bir aileye mensup yaşamıştır. Daha genç yaşlarında aldığı eğitim ile İlhanlılar sarayında önemli mevkilere gelmiştir. Kâtiplik görevi ile başladığı kariyerine 1256 yılında Hülâgü Han'ın hizmetine girerek devam etmiş ve teveccühünü kazanmıştır.

Cüveynî kaleme aldığı eserini olaylara bizzat şahitlik ederek kaydetmiş, Hülâgü Han'ın İsmaililer üzerine çıktığı seferde ve Bağdat seferine de bizzat katılmıştır. İlhanlı sarayında dönen entrikadan nasibini alan Cüveynî, Ahmet Teküdar'ın saltanatında tekrardan iadeyi itibar kazanarak görevine devam etmiştir. 1252-1256 yıllarında kaleme aldığı üç ciltlik *Tarih-î Cihângüşâ* isimli eseri Moğollar hakkında başvurulacak temel eserler arasında yer almaktadır. Bu eser Moğol devletinin kuruluşu, İran'daki faaliyetleri, bölgedeki siyasi oluşumların anlaşılması ve açıklanması içinde çalışmamız açısından mühimdir. Ayrıca eser Salgurluların hüküm sürdüğü Fars bölgesindeki olayları inceleyenler içinde elzemdir. Eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe çevirisi çalışmamızda kullanılmıştır.⁶

Camîü't-Tevârih

Salgurlu Atabeyliğini çalışanların kullanacağı diğer bir eser de *Camîü't-Tevârih*'tir.⁷ İlhanlı döneminin önemli âlim, devlet adamı ve veziri Reşidüddin

⁴ Ebû'l Abbâs Ahmed b. Ebû'l-Hâyr Zerkûb Şirazî, *Şiraznâme*, (nşr. Behmen Kerimi), Tahran 1305-1310.

⁵ Cüveynî hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bak: Orhan Bilgin, "Atâ Melik Cüveynî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, s.140-141.

⁶ Atâ Melik Cüveynî, *Tarihi Cihângüşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

⁷ Reşidüddin Fazlullah Hemedanî, *Câmîü't-Tevârih*, (İlhanlılar Kısmı), (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2022. Reşidüddin Fazlullah

Fazlullah Hemedanî⁸ tarafından 1248 yılında kaleme alınmıştır. Eser İlhanlılar ve Salgurlu Atabeyliği hakkında bilgi edinmek için başvurulacak çalışmaların en başında yer almaktadır. Reşîdüddin kitabı İlhanlı hükümdarı Gazan Han adına kaleme almış ve Olcâyâtü Han zamanında tamamlamıştır. Eser modern anlamda ilk dünya tarihi olarak da kabul edilir. Tıp eğitimi alan müverrihin Yahudi olduğu ve otuzlu yaşlarında Müslüman olduğundan kaynaklar bahsetmiştir. İlhanlı sarayına tabip olarak giren Reşîdüddin, daha sonraları vezir Sadreddîn Zencânî'nin yanında idari işleri öğrenerek 1298 yılında vezir olmuştur. 1304 yılında Gazan Han'ın ölümü üzerine başa geçen Olcâyâtü Han zamanında ise tam vezirlik makamına yükselerek devlet içerisindeki nüfuzu ve etkisi artmıştır. Gerek devlet içerisinde işgal ettiği konum gerekse varlıklı oluşunun verdiği imkânlar neticesinde müreffeh bir yaşam sürdüren Reşîdüddin, bu zenginliğini ardında bıraktığı çeşitli eserler ile de göstermiştir.

Camiü't-Tevârih, İlhanlıların İran coğrafyasına ayak basmalarından itibaren bölgede uyguladıkları siyaset ve bölgede bulunan siyasi aktörler ile kurdukları ilişkilerin anlaşılmasında ehemmiyetli bilgiler yer alırken Salgurlu Atabeglerine ait müstesna bilgiler de nakledilmektedir. Gerek Türklerin gerekse Moğolların sosyo-kültürel hayat yapısının anlaşılması içinde önemli havadisler sunan kaynaktan bu yönleriyle faydalandık.

Tarih-î Güzîde

İlhanlı ve Türk devlet tarihi hakkında bilgi edinmek için başvurulması gereken bir diğer Farsça eser Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvî'nin *Tarih-î Güzîde* ve *Zafernâme* adlı eserleridir.⁹ Arap asıllı Şii bir aileye mensup olan yazar 1281 yılında Kazvîn'de doğmuştur. Ailenin büyükleri Irak

---

Hemedanî, *Câmiü't-Tevârih*, (Selçuklular Kısmı) Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, II. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.

⁸ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, s. 234-236. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-* Endülüs Yayınları, s.260-284. Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, s. 19-21.

⁹ Müellifin hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz, Abdülkerim Özeydin, “Hamdullâh el-Müstevfî,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XV, s.454-55. Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.240-241.

müstevfiliği görevinde bulunduğundan ailesi ve kendisi *müstevfîyan*¹⁰ lakabı ile ünlenmiştir. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan Kazvinî, Sultan Olcâyâtü zamanında kâtipliği ile dikkat çekmiştir. Başta vezir Reşidüddin Fazlullâh Hemedanî olmak üzere döneminin önemli âlim ve idarecilerinin meclislerinde bulunarak onların ilminden faydalanmıştır. Yine bu dönemde Reşidüddin'in dikkatini celp etmiş ve divan-ı vezaret naipliğine atanmıştır. Reşidüddin'in itibar kaybedip ölmesi üzerine onun himayesinde olanlarda bundan etkilenerek gözden düşmüştür. Kazvinî'nin bu durumu Ebu Said Bahadır Han'ın saltanatında Gıyaseddin Muhammed'in vezir olması ile son bulmuştur.

İran da yetişen son tarihçilerden Kazvinî'nin bilinen üç eseri günümüzde mevcuttur. Müverrihin çalışmamız içinde önemli olan eseri *Tarih-i Güzîde'dir*. Bizde Mürsel Öztürk tarafından çevrilen eserin dördüncü bab\ sekizinci bölümde yer alan Salgurlu Atabegleri hakkında olan bölümlerden istifade ettik. Eser *Tarih-i Vassaf* ve *Şiraznâme*'de yer alan olayların tarihleri hakkında daha net bilgilere ulaşmak adına işimizi kolaylaştırmıştır. Yaklaşık on Salgurlu Atabegi'nin adını zikreden eser, onların dönemleri hakkında da kısa ama önemli bilgiler sunmuştur. Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı da Erkan Göksu tarafından çevrilerek yayınlanmıştır.¹¹

Tabakât-ı Nâsirî

Kadilkudât Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, tarafından kaleme alınan *Tabakât-ı Nâsirî* adlı eserde Farsça olarak kaleme alınmıştır. İlim ve edebiyatla meşgul bir aileye mensup olan müellifin babası da dönemin tanınan âlimlerindendir. Küçük yaşından itibaren sarayda yetişen Cûzcânî, hukuk alanında göstermiş olduğu kabiliyet neticesinde Kadilkudât olarak tayin edilmiştir. Müellif eserini 1260'lı yıllarda tamamlayarak Sultan Nâsireddin'e takdim etmiş ve bu eseriyle büyük üne

¹⁰ “İslam devletlerinde mali işlerle ilgili divan başkanı ve ona bağlı memurlar için kullanılan bir terimdir” daha ayrıntılı bilgi edinmek için bak. Abbas Sabbâğ- Nebi Bozkurt, “Müstevfî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006,C.XXXII, s.147-48.

¹¹ Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018. Hamdullâh Müstevfî Kazvînî, *Tarih-i Güzîde (Zikr-i Padişâhân-i Selçukiyân)*, Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

sahip olmuştur. Eser genel bir İslam Tarihi olarak kaleme alınmış olup XIII. asrın önemli eserleri arasında yer almıştır.¹²

Tabakât-ı Nâsirî'nin Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Hârzemşâhlar ile ilgili kısmı Erkan Göksu tarafından yayınlanmıştır. Eser içerisinde beş Salgurlu Atabegi hakkında kısa kısa bilgiler yer almıştır. Bu çalışmadan Atabeg Ebu Bekir b.Sa'd'a kadar olan ilgili bölümlerden yararlandık. Eserin İlhanlılar ve Moğollar ile ilgili kısmına ait notlar ise Mustafa Uyar tarafından tercüme edilerek istifadeye sunulmuştur.¹³

Farsnâme

Fars bölgesinin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler veren eser İbnü'l- Belhî tarafından yazılmıştır. *Farsnâme*, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emri üzerine kaleme alınmış ve 1116 yıllarında telif edilmiştir. Asıl adı bilinmeyen müellifin doğduğu topraklara nispeten İbnü'l- Belhî ismini aldığı, aile büyüklerinin Büyük Selçuklu Devleti içerisinde Divan-ı İstifâ gibi mühim mertebelerde hizmet ettiğinden kaynaklar bahsetmiştir. İbnü'l- Belhî eserini döneminin önemli Farsça ve Arapça kaynaklardan yararlanarak kaleme almıştır.¹⁴

Farsça olarak ağır ve ağıdalı üslup ile kaleme alınan eserlere göre daha sade bir dille yazılan *Farsnâme* İran tarihi, İslam fetihleri, Fars şehirleri ve coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. Çalışmamızda bu yönleriyle istifade ettiğimiz eser, ilk defa. Guy Le Strange tarafından 1921 yılında neşredilmiştir.¹⁵

Târîhu Muhtasari'd-Düvel

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbri'nin eseri *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* Moğol istilasını döneminde yaşanan siyasi olaylar hakkında bilgi vermesi nedeniyle önemlidir.

¹² Cûzcânî hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bak. A. S. Bazmee Ansarı, "Cûzcânî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII. s. 98-99.

¹³ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî [Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Hârzemşâhlar]*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Baskı, Ankara 2020. *Tabakât-ı Nâsirî: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Tercüme: Mustafa Uyar, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

¹⁴ Tahsin Yazıcı, "İbnü'l- Belhî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, C.XX, s.529.

¹⁵ İbnü'l- Belhî, *Farsnâme*, (Nşr. Guy Le Strange- R. A. Nicholson), Cambridge University Press, Londra 1921.

Müellifin Süryanice umumi tarihinin bizzat kendisi tarafından yapılan Arapça muhtasarıdır. İbnü'l-İbrî bu eseri, hayatının son yıllarında Merâgalı âlim ve Arap asilzadelerinin ricası üzerine kaleme almıştır. Moğol hükümdarlarının ele alındığı bu kitaba Süryanice umumi tarihte bulunmayan bazı bilgiler ilâve edilmiştir. Eser ilk defa Edward Pococke tarafından Latince tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Kitabın Moğollara dair bölümünü M. Şerafeddin Yaltkaya Türkçeye çevirmiştir.¹⁶

El-Kâmil Fi't-Tarih

Çalışmamızda Farsça eserler dışında Arapça kaynaklarda kullanılmıştır. Bunlardan İbnü'l-Esir'in *El-Kâmil Fi't-Tarih* adlı eseridir. Orta çağ tarihi araştırmalarında doğu ve batılı araştırmacılar tarafından çok sık faydalanan Arapça kaynakların başında yer almaktadır. Eser hilkatten başlayarak, Miladi 1230 yılına karar olan süreci içermesi adına umumi bir tarih kitabıdır. 4 Cemaziyelevvel 555 senesinde Cizre'de doğan ve babasından dolayı İbnü'l-Esir künyesini alan İzzeddin, yazmış olduğu eseriyle en güvenilir tarihçiler arasında itibar görmüştür.

Yazar eserini kaleme alırken güvenilir kaynaklardan, seyyah, bilgin ve tüccarlardan edindiği bilgileri kendi dönemi ve izlenimleri ile harmanlayarak oluşturduğu metot ile ortaya koymuştur. Eser ilk defa Carl Johan Tarnberg tarafından ondört cilt halinde yayınlanmış ve sonraki yıllarda da çeşitli baskıları yapılarak Türkçeye de çevrilmiştir.¹⁷ Çalışmamızda Moğollar ile ilgili olan kısmı on ikinci cildin son bölümünde rastlamaktayız. Eser ayrıca Moğol istilasının yarattığı ve yaşattığı korkuyu ortaya çıkarması açısından da son derece önemlidir. Türk tarihi ile alakalı olan bilgiler için X, XI ve XII. ciltleri kullanırken daha erken dönemler ve İslam Tarihi hakkında bilgi edinmek için eserin ilk ciltlerinden de faydalandık.¹⁸

Çalışmamızda Ermeni tarihçilerden Genceli Kiragos'un ***Moğol İstilas*** (1220-1265)¹⁹ eserinden ve Aknerli Grigor'un, Hrand D. Andreasyan tarafından çevrilen

¹⁶ Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-İbrî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C.XXI, s. 92-94.

¹⁷ Yazar ve eseri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak; M. Şemseddin Günaltay, *a.g.e.*, s.151-163. Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esir, İzzeddin" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C.21, s.26-27.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın C.1-12, I. Baskı, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

¹⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas* (1220-1265), (Trc. Mahmut Kemal Bey), Post Yayınları, İstanbul 2018.

Okçu Milletin Tarihi²⁰ isimli eserlerinden yararlandık. Ermeni kaynaklar Moğolların İslam topraklarında yaptıkları istilalar hakkında önemli bilgiler verir. Bizde bu yönüyle faydalandık.

Moğol siyasi ve içtimai tarihi açısından önemli başvuru kaynaklarından anonim bir eser olan **Moğolların Gizli Tarihi I**²¹ eserinden, Moğolların ortaya çıkışı, yaşam şekilleri, coğrafyaları ve kabileler arasındaki mücadele ve Cengiz Han dönemi hakkında faydalandık. Cengiz Han ve aile fertleri ile alakalı bilgiler veren bir diğer kaynak da **Çengiz-Nâme**²² adlı eser dir. Bu eserlerden de tezimizde istifade ettik.

Seyahatnâme ve coğrafya türü kaynaklar da çalışmamız açısından önemlidir. İran ve Salgurlu coğrafyasını, günlük hayatı, şehir ve mekân isimlerini, ticari hayatı gibi birçok konuda Ebu'l-Fidâ'nın kaleme aldığı, daha sonradan Arapçadan yapılan çeviri ile araştırmacıların hizmetine sunulan **Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)**²³ adlı eserden çalışmamız boyunca yararlandık. Yine İbn Havkal'ın **10. Asırda İslam Dünyası**²⁴ olarak Ramazan Şeşen tarafından çevrilen eseri de çalışmamızda kullandık.

5. Araştırma Eserler

Akademik çalışmalarda ana kaynaklara nazaran yapılan araştırma eserlerin araştırmacılar açısından; çalışılacak alanın daha iyi anlaşılması, konunun kavranması ve çerçevesinin oluşturulması açısından son derece önemli bir yeri olduğu kanaatindeyim. Öze inmeden önce araştırılması gereken akademik çalışmalar yol gösterici nitelikte çalışmalarımızda temel kaynaklar kadar önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma hazırlanırken Moğolların kurmuş oldukları siyasi düzen,, askeri teşkilatlanma ve istila politikasının daha ayrıntılı olarak açıklanması gerekmektedir. Bu nedenle bizi bu donelere ulaştıracak kaynaklar ehemmiyet arz etmektedir.

²⁰ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (Trc. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

²¹ *Moğolların Gizli Tarihi I*, (Trc. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

²² Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, (Hazırlayan, İlyas Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2020.

²³ *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2017.

²⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Trc. Ramazan Şeşen), 3. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

Tezimizde kullanacağımız araştırma eserlerden kısaca bahsedecek olursak bunların başında Moğol tarihi açısından bize siyasi ve sosyo-kültürel alanda faydalı olacak olan Bertold Spuler tarafından kaleme alınan *İran Moğolları*²⁵ adlı eserdir. Eser; Cengiz Han'ın dönemi ile başlayarak İlhanlı kolunun ortaya çıkışı ve İlhanlı hanlarından bahsederek parçalanma süreci hakkında siyasi bilgi vermektedir. Ayrıca İlhanlı topraklarının genişlemesi ve eyalet idari yapısı hakkında da önemli konulara yer verilmiştir. Eserden İlhanlıların askeri, dini, hukuk ve günlük hayata dair barındırdığı bilgilerden de istifade edilmesi açısından önemlidir.

Salgurlu Atabeyliği'nin son devresinde başa geçen kadın hanedan üyeleri ve Moğollarda kadının yeri, önemi ve edindiği konumu anlama açısından Şirin Beyânî'nin *Moğollar Dönemi İran'ında Kadın*²⁶ adlı çalışmasına da bakılmıştır. Yine Moğollar döneminde farklı eyaletlerde yapılan hanedan evlilikleri hakkında bilgi edinmek için Bahriye Üçok'un *İslam Devletlerinde Türk Naibeleri ve Kadın Hükümdarlar* eserinden istifade edilmiştir.²⁷

Salgurlu Atabeyliği hakkında yol gösterici yegâne ve müstakil bir kaynak olan Erdoğan Merçil tarafından kaleme alınan *Fars Atabegleri Sulgurlular* adlı eserdir. Umumi bir Atabeylik tarihi olarak hazırlanan eser; Atabegler, saltanat dönemleri, teşkilat ve kültürel alanda faydalanılan bir çalışmadır.²⁸ Zeki Velidî Togan ve Faruk Sümer'in²⁹ Oğuz boyları hakkındaki çalışmaları, Jean Paul Roux'un *Moğol İmparatorluğu Tarihi*,³⁰ Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*,³¹ İbrahim Kafesoğlu'nun *Harzemşahlar Devleti Tarihi*³² ile *Türk Milli Kültürü*, Mehmet Altay Köymen'in *Selçuklu Devri Türk Tarihi ve Büyük Selçuklu*

²⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1320)*, (çev. Cemal Köprülü), 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011.

²⁶ Şirin Beyânî, *Moğollar Dönemi İran'ında Kadın*, (çev. Mustafa Uyar), TTK, Ankara 2015.

²⁷ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeleri ve Kadın Hükümdarlar*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2011.

²⁸ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Sulgurlular*, TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1991.

²⁹ Faruk Sümer, *Oğuz Boyları (Türkmenler)*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

³⁰ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

³¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 10. Basım, Ötüken Yay., İstanbul 2008.

³² İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1984.

İmparatorluğu Tarihi adlı eserleri de çalışmamızda faydalandığımız kaynaklar içerisinde yer almaktadır.

Tezimizde kullanılmak üzere faydalanılacak başlıca akademik çalışmalar arasında; Abdülkadir Yuvalı'nın *İlhanlı Tarihi* eseri, Mustafa Akkuş'un doktora çalışması *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti* ve müstakil olarak hazırlanan *Moğollarda Din ve Siyaset* adlı eseri de; Moğolların dini inanışları, hanların siyasi ve sosyal alandaki uygulamaları, İslam ile tanışmaları şeklinde başvurulmuş eserler arasında yer almaktadır. Yine Mustafa Uyar'ın *İlhanlı Devletinin Askeri Teşkilatı* adlı doktora çalışması ve Türker Uygur tarafından çalışılan *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)* yararlanılan kaynaklar arasında sayabiliriz. Burada teferruatla bahsetmediğimiz ancak başvurduğumuz eserler arasında *TDV İslam Ansiklopedisi* ve *Türkler Ansiklopedisi* içerisinde konuyla alakalı yararlanılan makaleler kaynakça kısmında yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SALGURLU ATABEYLİĞİNİN KURULUŞ SÜRECİ ve KURULDUĞU

COĞRAFYA

1. Tarihi ve Coğrafi Açıdan Fars Bölgesi

Tarihi milattan önceye dayanan İran topraklarında, geçmişten günümüze kadar radikal değişimler yaşana gelmiştir. Son dönemde İran İslam Cumhuriyeti olarak varlık gösteren ülke; çeşitli dinlere mensup birçok hânedan ve devletin organizasyonu ile siyasal, sosyo-ekonomik, mimari ve dini olarak çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.

“Persia” ya da “Persler” antikçağ da özellikle milattan önce III. yüzyıl ile milattan sonra VI. yüzyıl sonrasındaki dönem, tüm İran ve İranlılar için kullanılan bir terim olmuştur. Yer ve halk olarak kullanılan bu metafiziksel kavram İran coğrafyasını ve bu coğrafya üzerinde yaşayan halkları belli etmek amacıyla belirli bir süre kullanılan bir kavram olmuştur. Bu kavram VII.-XIII. yüzyıllar arası dönemde ve 1979 sonrası Avrupaya gidenler tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Ancak İran kelimesinin 1935 yılında *Rıza Şah*³³ tarafından resmi ve diplomatik yazışmalarda kullanılmasını buyurması, II. Dünya Savaşı’ndan sonra İran petrollerinin kamulaştırılması, *Musaddık krizi*³⁴ ve İran’da milliyetçilik duyguların artması ile Persia/Persler kavramı yerine İran/İranlılar kavramı yaygın olarak kabul görmüştür.³⁵ Bu çalışmamızda yaygın olarak kabul gören İran kavramı kullanılmıştır.

Kaynaklarda coğrafi konum olarak Ortadoğu ile Türkistan arasında yer alan İran³⁶ aslında günümüz siyasi sınırları dışında konumlandırılması zor bir bölgedir. Bu zorluk temelini siyasi tarihten almaktadır. Tarih ve coğrafyanın ortak kaderi,

³³ 1925-1941 yılları arasında İran’da hükümet eden ve Pehlevî hânedanının kurucusu ve İran Şahıdır. Rıza Kurtuluş, “Rıza Şah Pehlevî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, İstanbul 2008, s.67.

³⁴ Suâd Pîrâ- Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Musaddık” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, Ankara 2020, ss.228-229.

³⁵ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul-2015, ss.313. Gene R Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2011, ss.1-2.

³⁶ Bernard Hourcade, “İran” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, ss. 392-394.

birbirinden ayrılmasının mümkün olmamasından kaynaklanır. Her döneminde farklı bir siyasi oluşum ve bu oluşumun beraberinde değişkenlik gösteren coğrafi sınırlandırma İran coğrafyasının ne kadarını karşıladığı tam bilinmez. Bu nedenle İran coğrafyasını hüküm sürmüş devlet ve hanedanlıkların dönemlerinden bahsederken sınırlarını da belirtmek daha sağlıklı olacağı kanaatindeyim. Ama yinede fiziki coğrafya olarak İran platosu denildiğinde Mezopotamya düzlüklerinden Ceyhun nehrine, Zağros sıradağları ile başlayıp Elbruz dağları ile birlikte kuzeye doğru Maverâünnehir'i geçip Seyhun nehrine ve Hindikuş dağlarına dayanır. Güneyde İndus vadisinden Hint okyanusuna oradan Umman ve Basra körfezlerine kadar devam eder. Yüksek ve sarp sıradağları, çölleri ve kurak iklimiyle de geniş bir alana sahiptir.³⁷

Ülke toprakları coğrafi açıdan fiziki ve beşeri olarak ikiye ayrılır. Yaşam alanları yazın oturulan yüksek ve soğuk olan bölge yaylaklar, kışın sıcak ve alçak bölge olan kışlaklar tercih edilir. Yerleşim genelde bu iki tür arazinin arasındaki dağ eteklerinde bulunur. Karasal ve kurak iklim tipine sahip olan İran, kuzeyindeki Deşt-î Kevir çölü ve güney doğusundaki Deşt-î Lut çölü ile dünyanın en önemli çölleri sahiptir. İran coğrafyasının kuzeyinde Elbruz, doğusunda Kopet ve Horasan, batı ve güneyinde Zağros dağları yer alır. Bulunduğu kuşak ve bünyesinde barındırdığı Sebelon ve Devamend gibi yanardağlar sebebiyle ülkede depremler meydana gelmektedir. Yer yer az yağış alan kurak bir iklime sahip olan ülkede kendine has zengin bir bitki örtüsü vardır.³⁸

İran bölgesine olan ilgi ve rağbet tarihini geçmiş yüzyıllardan almaktadır. Özellikle de son yıllarda komşu ülkelere nazaran güçlü bir nüfus artışı yaşanmaktadır. İstatistiksel olarak açıklamak gerekirse 1956 yılında yaklaşık on dokuz milyon nüfusa sahip olan coğrafya 1998 yılında 61,8 milyon olarak hesaplanmıştır. Nüfus artışı beraberinde şehirleşmeyi de getirmektedir. 1950 lerde yüz binin üzerinde nüfusa sahip olan dokuz şehir varken 1991 yılında bu sayı kırk yediye çıkmıştır. Günümüzde etnik yapının karışık olduğu beldede resmi dil Farsçadır. Tarım ve hayvanlık önemli geçim kaynağı iken jeopolitik konumunun

³⁷ Gene R Garthwaite, *a.g.e.*, ss.2-3. Bernard Hourcade, "İran" s.392.

³⁸ Bernard Hourcade, "İran" ss.392-394.

sağladığı avantajlarda ülke ekonomisine olumlu katkılar sağlamaktadır. Hazar denizi, Basra körfezi ve Hint okyanusuna olan bağı nedeniyle balıkçılık ve bundan elde edilen mamullerde önemli gelir kaynağıdır. Ülkenin profili Mescid-i Süleyman'da bulunan petrolden sonra değişmiştir.³⁹

1.1. Ortaçağ'da Fars Bölgesi ve Başkent Şiraz'ın Konumu

Geçmişte *Pers (Perse)*, günümüzde Fars olarak anılan bölge ismini bu topraklarda yaşayan bir kavimden almıştır. Yunan tarihi kaynaklarında *Persis* olarak kullanılan isim sonraki yıllarda Ortaçağlı Avrupalı yazarlar tarafından *Pers (Perse)* şeklinde kayıtlara geçmiştir.⁴⁰ Günümüz İran topraklarında; doğusunda Kirman, batısında Hûzistan, kuzeyinde İsfahan ve güneyinde İran körfezi ile çevrili bölgeye verilen addır⁴¹. *Şiraznâme*'ye göre “bilinsin ki *Pers krallarının hükümdarlığında* (İran toprakları) *Ceyhun sınırından Fırat nehrine kadar Pers/ Fars diyorlardı ve İslamın zuhurundan sonra bir süreliğine bu topraklara Irak da eklendi. Ve Fars arazisinin genişliği 150 fersaha 150 fersah idi.*⁴²” şeklinde konumlandırılmıştır. Erken dönem İslam coğrafyacılarından İbn Hurdazbîh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Fars bölgesini; İstahr, Sâbûr, Erdeşîr-î Hurre, Derbecird, Errencân ve Fesa şehirlerinden oluştuğunu nakletmektedir. Yine bölgenin 155 fersaha 150 fersahlık bir alanı kapsadığını, yıllık haracının 33.000.000 dirhem olduğunu haber vermektedir.⁴³

İran'ın yedinci eyaleti olan Fars bölgesi 50°-55' doğu boylamları ile 26°-31' kuzey enlemleri arasında yer alır. Zerkûb Şirazî eserinin giriş kısmında Fars ikliminin diğer bölgelere göre avantajlarından bahsetmiş ve bu kutsanmış iklimin faziletlerini anlatmıştır. Bölgenin iklimi körfeze yakın yerlerde sıcak, kuzeyde yükseltinin fazla olması nedeniyle soğuk, vadi ve geçitlerin olduğu yerler ılıman iklime sahiptir. Civar adalar ile birlikte bölgenin yüzölçümü iki yüz bin kilometre

³⁹ Bernard Hourcade, “İran” ss.392-394.

⁴⁰ Javad Heyat, “Fars” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XII, İstanbul 1995, ss. 174-176.

⁴¹ *Şiraznâme*, s.23

⁴² *Şiraznâme*, s.22

⁴³ İbn Hurdazbîh, “*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*” (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay. İstanbul 2008, s.50. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.313.

karedir. Şehirleşme ve yerleşim bu araziler içinde yer alan dağ eteklerinde kurulmuştur.⁴⁴

Farsnâme de antikçağda Fars iklimi (eyaleti) her biri o şehrin kurucusu olan kralların adıyla ünlü, beş büyük şehirden müteşekkil olduğu ve tarihte şöyle isimlendirildiği ve yazıldığı belirtilmektedir. *Kûre-î Istahr*, *Kûre- î Darebcerd*, *Kûre- î Erdeşir*, *Kûre-î Şâbûr*⁴⁵ (Şâpûr), *Kûre-î Kubâd*⁴⁶. Bu idari taksimatın ne zaman yapıldığı konusunda kaynaklardaki ortak görüş Sasaniler döneminde başladığı ve İslamiyet ile birlikte Moğollara kadar süre geldiği yazmaktadır.⁴⁷

Geniş bir yüz ölçüme sahip olan İran coğrafyası idare sisteminin kolaylaşması bakımından merkezden yönetim ve yerinden yönetim şeklinde dizayn edilmiştir. Bundan dolayı kendi içerisinde eyaletler ve şehirlere ayrılır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Fars bölgesinin başkenti, merkezi Şiraz'dır. *Şiraznâme* de Kûre-î Erdeşir olarak nakledilen bölgenin içinde yer almıştır. Konum olarak İran platosunun güneyinde, Fars bölgesinin orta bölümünde bulunur. Tarihi yollar ve önemli ticaret merkezlerinin kavşak noktasında olan Şiraz denizden yaklaşık 1600 m yükseklikte Zağros dağlarının arasındaki düzlük bir bölgededir. Etrafında yükseltinin fazla olduğu vadi şeklindeki bu şehrin kuzeyinde İsfahan, Rey, Kum ve Hemedan doğusunda Fesa, Yezd ve Kirman batısında Kazerun ve güneyinden ise Cehrum ve Fîrûzâbâd⁴⁸ şehirleri ile çevrilidir.⁴⁹

Tarih-î Vassaf da Şiraz şehri, “İran yurdunun en iyisidir (yeridir). Oraya Süleyman mülkü derler. Eğer cihanı bir insana teşbih etsek Şiraz onun gözbebeği gibi olurdu. Eğer yerküreyi gökyüzüne teşbih etsek Fars ilinin kasabaları parıltılı

⁴⁴ *Şiraznâme*, ss. 23-33. Javad Heyat, “Fars” s. 174-176.

⁴⁵ *Farsnâme* de bu bölgenin adı kurucusu Beşapur b. Erdeşir b. Babek den dolayı Beşapur ve ya Şapur olarak tanınır. *Farsnâme*, s.141

⁴⁶ *Şiraznâme*, ss.23-33.

⁴⁷ Türker Uygur, “*İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*” (Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019, ss. 15-16.

⁴⁸ Kûre-i Erdeşir bölgesinde Şiraz'dan Sonra bulan şehirlerden biridir. Talihli yer, belde anlamında *Fîrûzâbâd* denmiştir. Bu şehir hakkında *Şiraznâme* de eski zamanlarda, kitap ve lügatlerde mah ve Cûr olarak yazılmıştır. Öyle naklediliyor ki ne zaman İskender bu toprakları feth etmek için geldi, bu şehri çok mamur buldu. Daha detaylı bilgi için bakınız; *Şiraznâme*, ss.27-28.

⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Şiraz” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIX, İstanbul 2010 s.182, T. Uygur, “*İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*” s. 24.

yıldızlar gibidir,” diyerek tasvir etmiştir.⁵⁰ Şîrâz şehrinde, o şehrin güzel havasından ve Ruknâbâd’ın suyunun güzelliklerinden *Şîraznâme* bahsetmektedir. Eskiler ve tarihçiler Şîrâz antik kentinin engebeli bir zemine ve çorak bir toprak parçasına sahip olduğunu belirtmektedir. Şîraz konumu itibariyle önemli yolların kesiştiği, bereketli toprakları ve güzel bir iklimi olan bir bölgedir. İslamiyet’ten önce hatta İran’ın siyasi bir kimlik kazanarak tarih sahnesine çıktığı Ahamenişler zamanında bölgede önemli şehirleri ve başkent Pasargad’ı birbirine bağlayan yol Şîraz bölgesinden geçmekteydi. Ayrıca Şîraz ovası; Sasaniler zamanında da Fîrûzâbâd, Bîşâpûr, İstahr ve İran’ın kuzeyinde bulunan diğer şehirlerle iletişim sağlamak için kullanılan bir kavşak yeri idi. Dönem dönem Fars bölgesinde farklı siyasi güçler ortaya çıkmış olsa da Şîraz bölgedeki konumu itibariyle her zaman önemli bir mevkide olmuştur. İslamiyet’in hızla yayılıp fetihlerin arttığı Emeviler döneminde Şîraz şehri yeniden mamur edilerek kurulmuştur. Muhammed b. Yusuf es-Sekafî’nin Hicri yetmiş dört yılında kurduğu Şîraz şehri Emeviler döneminin sonuna kadar Fars eyaletinin başşehri olmuştur.⁵¹

2. MOĞOLLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR İRAN COĞRAFYASINDA SİYASİ DURUM

2.1. İslamiyet’ten Önce;

İran hakkında bilinen ilk tarihi kayıtlar M.Ö. IX asra ait Asur kaynaklarından elde edilir. Bu bilgilerden ortaya çıkıyor ki İran tarihi Ortadoğu’ya göç ederek gelen Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medlerin Urmiye gölü çevresine yerleşmesi ve gölün doğu tarafında kalan Persler ile komşu olmasıyla başlar. Daha sonraki süreçte Persler daha güney bölgelere inerek bugünde Fars adıyla anılan coğrafyaya yerleşmişler. Döneminin siyasi gücünü elinde tutan Medler, büyük bir imparatorluk kurarak Persleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Medlerin bu yükselişi (M.Ö.580-550) hükümdarları Astyages döneminde son bulmuştur.⁵²

⁵⁰ *Tarih-i Vassaf*, s.87.

⁵¹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.314. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şîraz Şehri (1256-1335)*, ss. 74-77.

⁵² Esko Naskali, “İran” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, ss. 394-395.

İran da Pers Hânedanlarından olan ve Medlere tâbi olarak varlık gösteren Akhaimenid/Ahamenîler sülalesi Medlerin siyasi olarak zayıfladığı dönemde güç kazanarak tarih sahnesine çıktılar. M.Ö. VI. yüzyılda gelindiğindeyse Medlere son verdiler. Ahamenîler, kralları II. Cyrus döneminde güçlü bir imparatorluk kurarak Medlerin hâkim oldukları coğrafyada egemen oldular. İmparatorluk sınırlarına Anadolu, Suriye ve Filistin topraklarını da ekleyerek Mısır'ı da istila etmişler. Genişleyen sınırları yönetmek için yirmi eyalete ayırmışlardır.⁵³

Ahamenî hanedanlığının saltanatı kral III. Darius'un vefatıyla sona ermiştir. Büyük İskender M.Ö. 331-330 yılındaki seferiyle bu hanedanlığın topraklarını ele geçirerek kendisini Ahamenîlerin meşru halefi olarak ilan etmiştir. Bu topraklarda Büyük İskender'in saltanatı sadece yedi yıl sürmüştür. Onun M.Ö. 323'deki ölümünden sonra generalleri imparatorluğu sürdürmek için yarışmaya başlamış. Suriye'den Asya'nın iç bölgelerine kadar olan imparatorluk merkezi ve doğu toprakları komutan Selevkos'un eline geçmiştir.⁵⁴

İran üzerindeki Selevkosların hâkimiyeti yüz seksen iki yıl sürmüştür. Siyasi otoritenin zayıfladığı topraklarda yerel güçler hâkimiyeti ele geçirmeye, başkaldırmaya başlar. İran kültür ve tarihine yabancı olan Makedon-Yunan kültürüne sahip olan Selevkoslar batı toprakları ile uğraşırken doğu topraklarında oluşan otorite boşluğundan doğan sorun ile karşılaştı. Bu durum doğu eyaletlerinin merkezden bağımsız olarak hareket etmesine sebep olmuştur. M.Ö. 247 yıllarında Selevkosların otoritesinin zayıflamasıyla aynı topraklarda Parthlar⁵⁵ egemenliği ele geçirmişti. Selevkoslara karşı ayaklanan Parni kabile reisi Arshakesten, diğer kabileleri tek çatı altında birleştirerek Part İmparatorluğunu kurmuştu. Önemli Part krallarından olan Mithradates döneminde ülke sınırları genişleyerek Roma ile komşu oldu. Ve döneminin önemli bir siyasi gücü olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁶

⁵³ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yaynevi, 10. Baskı, İstanbul 2016, s. 102. Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁴ Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁵ Part kelimesi coğrafi bir yer ismi olan *Parthia* dan gelir. Kabaca Hazar denizi ile Ceyhun nehri arasındaki merkezi bölgedir.

⁵⁶ Oğuz Tekin, *a.g.e.*, s.102. Esko Naskali, "İran" ss.394-395.

Tarihte yer edinen Roma-Part mücadelesi, Part imparatorluğunu zayıflatmıştı. Bu duruma birde taht kavgaları eklenince Parthlar için sonun başlangıcı oldu. İran tarihinin Parthlara ait dönemi yaklaşık 470 yıl sürüp sona ermiştir.⁵⁷

İran yönetim şeklinde her eyalet bir yerel yönetici tarafından merkeze bağlı olarak idare ediliyordu. Eskiçağ'a damgasını vuran Pers-Roma mücadelesi sonucunda Parthlar iyice zayıfladı. Yaşanan bu yönetim zafiyetini fırsat bilen Fars eyaleti hükümdarı Erdeşir/Ardeşir, isyan etti ve Arshaki Hanedanlığına son verdi. Bundan sonraki süreçte Ahamenî geleneğinin hüküm sürdüğü Fars topraklarında ateşgede muhafızı olan Sâsân kendi adı ile anılacak olan Sâsânî İmparatorluğunu kurdu. Bu hâkimiyeti İran platosunun büyük bir kısmına yayarak dört yüzyıl sürecek bir hâkimiyet tesis etmiştir.⁵⁸

2.2. İslamiyet'in Doğuşu ve Salgurlu Atabegliği'nin Kuruluşuna Kadar;

İslamın doğuşu, inkişafı ve farklı coğrafyalarda tezahürü her açıdan ehemmiyeti büyük bir hadisedir. İslamiyet; tarihi çerçevede insanlığın her alanda kaderini etkileyen ve tarihi gidişatın seyrini değiştiren sayılı olayların başında gelmektedir. Çalışma konum itibarıyla İran topraklarında İslamiyet'in gelişi, yayılımı ve etkisi ile tarihe başka bir açıdan damga vuran Moğolların İran coğrafyasına gelişi ve sonrası, İslamiyet ile tanışması ayrı başlıklar altında ele alınıp incelenmesi gereken bir durumdur. Çünkü Moğollar İran coğrafyasını istila etmeye başladıklarında henüz İslamiyet ile şereflenmemişlerdi. İslamiyeti tanımalarında, benimsemelerinde ve dahi kabul etmelerinde bölgede bulunan köklü ve sistemli bir düzenin etkisi olmuştur. Öncelikle Moğolların Türkistan'a gelişine kadar İslamın İran sahasına yerleşmesini açıklayıp bu coğrafyada Salgurlular'a kadar gelen siyasi teşekküllerin, tüccarlar, mutasavvıflar ve tarikatlar ile kurdukları sistemin açıklanması Moğolların İran topraklarına gelmesi ve İslamiyeti kabul etmelerindeki nedenleri ortaya koyma açısından kıymetlidir.

Müslümanların İran topraklarına ilk siyasi teması, ilk irtibatı Hz. Peygamber döneminde gerçekleşmiştir. Hicretin VII. yılında Peygamber Efendimiz henüz

⁵⁷ Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 75

⁵⁸ Gene R. Garthwaite, *a.g.e.*, s. 80. Esko Naskali, "İran" ss.394-395.

Mekke ve diğer Arap topraklarını henüz feth etmemişse de Suudi Arabistan dışındaki kral ve hükümdarlara elçiler göndererek İslam'a davet etmiştir.⁵⁹ Bunlardan birini İran'ın Sasâni kralı Hüsrev Perviz'e gönderdi. Hüsrev Perviz, İslam peygamberinin davetini reddetmiş ve Yemen'deki İran valisi Bâzân'a peygamberi yakalamaya çalışmasını emretmiştir.⁶⁰

İran'a karşı ikinci temas askeri alanda gerçekleşmişti. İslam tarihinde Hulefayı Raşidin olarak adlandırılan halifeler döneminde meydana gelmiş, Hz. Peygamberin vefatının ardından İslam idare sisteminin başına geçen Hz. Ebubekir döneminde İran'a karşı askeri girişim başlamıştı. Bu askeri girişim ikinci halife Hz. Ömer döneminde de mücadeleye dönüşmüştü. Halifelğe gelince ilk iş olarak kaybettiği toprakları geri almak isteyen Sasâniler'e karşı oldu. 636 yılında Sad b. Ebi Vakkas komutasındaki İslam ordusu Kadisiye savaşını kazanmış ve Sasanilerin başkenti Medain'i ele geçirmişti. Çok değil bir yıl sonra Celulâ savaşında Sasaniler bir kez daha yenilgiye uğratılmıştı. Stratejik bölgelere yeni şehirler kuran Hz. Ömer, Utbe b. Gazvan'a Basra şehrini ordugâh olarak kurmasını istemiş, başta Ahvaz, Tüster, Sus, Hûzistan ve Musul'u alan Müslümanlar 642 yılında İran'ın önemli bir kısmı feth etmiş oldu.⁶¹ İran'ın son Sasâni hükümdarı Yezdicerd İslam orduları karşısında durup direnecek cesareti ortaya koyamayarak ülkesini terk etmiştir. Bu durum Müslümanların yolunu açmış, savunmasız kalan İran toprakları feth edilmeye başlanmıştır. Fesa, Darebcerd,⁶² Kirman⁶³ ve Mehran bölgeleri ele geçirilirken bu

⁵⁹ “Hicretin 7. yılı, Muharrem ayında elçilere İslama davet mektupları verilerek çeşitli bölgelere gönderildi. Bunlardan; Habeş kralı Necaşi'ye *Amr b. Ümeyye Damrî*, Mısır hükümdarı Mukavkis'a *Hâtib b. Belteâ*, Rum İmparatoruna *Dihiye b. Halife*, Belka meliki olan Gassani'ye *Şücâ b. Vehb-i Esedî*, Necd'e Yemame meliki Hevze b. Ali'ye Salit b. Amr-ı ve İran kirası Hüsrev Perviz'e Abdullah b. Huzafe-i Sehmi'yi gönderdi.” Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamber Efendimizin Hayatı*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2015, ss.219-224.

⁶⁰ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, Bahar Yayınları, C.II, ss.195-201. Abbas İkbal Âştîyânî, *İran Tarihi – İslamın Başlangıcından Kaçarların Yok oluşuna Kadar-*, Debir Yayınevi, 2. Baskı, Tahran-2013, s.29.

⁶¹ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. III, ss.11-21. Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Türkçeye Çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı. Ankara-2018, s. 47. Abbas İkbal Âştîyânî, *a.g.e.*, ss.35-36. Mustafa Fayda, “Ömer” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 44-51.

⁶² İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. III, ss.47-48.

⁶³ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. III, s.49.

ilerleyiş Ceyhun nehrine kadar sürmüştür. Hz. Ömer akınların Ceyhun nehrini geçmesine izin vermemiş ve bu nehir sınır olarak kabul edilmiştir.⁶⁴

Hz Osman döneminde İslam orduları Azerbaycan üzerine gönderildi. 651-652 yılları arasında Fars bölgesinde halk ahitlerini bozarak isyan çıkarmış böylece bölgenin fethi Abdullah b. Amir tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz Osman daha sonra bölgeye vali olarak Osman b. Sa'd'ı atayacaktır.⁶⁵

Hz Osman'ın şehit edilmesi ve ardından yaşanan süreç İslam tarihinde etkisi uzun zaman sürecek büyük fitne hareketinin fitilini ateşlemiştir. Ümmet içinde yaşanan bir dizi acı hadiseler beraberinde farklı hizip ve çatışmaları da doğurmuştur. Siyasi açıdan böyle karışık bir ortamda halife olan Hz Ali'nin de ilk önceliği doğal olarak fetihler olamamıştır. Hz Ali, Hz Osman'ın bölgelere yapmış olduğu vali atamalarında değişikliğe gitmiştir. 659-660 yılları arasında Abdullah b. Abbas'ın tavsiye mektubu üzerine Fars ve Kirman bölgesine vali olarak Ziyad b. Ebih'i atamıştır.⁶⁶ Bundaki amacının malum karışıklar içindeyken yeni fetihler yapmak yerine eldeki toprakları korumak amacıyla olduğu kanaatindeyiz.

Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından Dimaşk merkezli kurulan Emevi Devleti (661-750) zamanında durmuş olan İslam fetihleri yeniden başladı. Üç koldan yürütülen fetih politikası bölgelere atanan vali-komutanlar tarafından sürdürüldü. Emevilerin hâkimiyet süresince Anadolu, Kuzey Afrika, Endülüs ve Türkistan içlerine kadar geniş bir sahaya fetihler yayıldı. Bu dönemde Fars, Horasan ve Sistan bölgelerinin kontrolü Basra üzerinden sağlanıyordu.⁶⁷

Emevilerin ardından daha ılımlı bir yayılma politikası güden Abbasiler (750-1258) zamanında siyasi hâkimiyetin zayıfladığı yıllarda yerel beyler tarafından farklı coğrafyalarda kendi bağımsızlıklarını ilan ederek *Tevaif-i Mülük* devletleri ortaya çıkmıştır. İslamiyet'in doğuşundan sonra İran da kurulun ilk bağımsız

⁶⁴ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*, ss.54-56.

⁶⁵ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. III, ss.105-106.

⁶⁶ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. III, ss.374-382.

⁶⁷ İsmail Yiğit, "Emeviler" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XI, İstanbul 1995, ss.87-104.

hanedanlık Tâhirîler olmuştur.⁶⁸ Fars bölgesi de İranlı bir aile olan Saffarilerin hâkimiyetine geçmiştir. Yakub b. Leys, Fars valisi Ali b. Hüseyin 869 yılında yenerek Şiraz'ı işgal etmiş, Saffarilerin Fars bölgesindeki saltanatı 934 yılında Büveyhilerin gelişine kadar devam etmişti. Büveyhiler Fars, Hûzistan, Kirman, Cibâl ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede hüküm sürmüşler ve bu hükümlerlik 1056 yılında Şebankâre reisi Fazlûye'nin Büveyhiler den Fars bölgesini almasına kadar devam etmiştir.⁶⁹

Nihayetinde Farsın başşehri olan Şiraz Araplar tarafından kurulmuştur. Hz Ömer döneminde İslam fetihleri için ordugâh olarak askeri amaçlarla kullanılan yer Emeviler döneminde Irak valisi Haccâc'ın kardeşi veya kuzeni Muhammed tarafından m. 684 tarihinde yerleşim yeri olarak kurulmuştur. IX. asrın ikinci yarısında Saffârîler zamanında büyük bir şehir halini almıştır.⁷⁰ Tarihi süreç içerisinde Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde önce Sâmanîlerin zayıflaması ardından 1040 yılındaki Dandanakan zaferiyle Gazneliler'in yıkılma sürecine girmesi ile Büyük Selçukluların yıldızı parlamaya, sınırları genişlemeye başlamıştı.⁷¹

3. SELÇUKLULAR LİDERLİĞİNDE X. ve XII. ASIRDA TÜRKMEN GÖÇLERİ VE YAYILDIKLARI SAHA

Türk kavimlerinin göç hareketi kuraklık, nüfus artışı, yer ve otlak azlığı, siyasi anlaşmazlıklar gibi nice sebeplerden ötürü daha ilk devirlerden itibaren ana yurtlarını terk ederek başka topraklara yerleşerek oraları yurt tutmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Bu hareket İslamiyet'ten önce Türkistan'dan başlayarak Hazar ve Karadeniz'in kuzeyine, Balkanlar, doğu ve orta Avrupa'nın iç kesimlere kadar geniş bir sahaya yayılmıştır. Ancak bu yolu takip ederek giden kavimler güçlü birer devlet kurarak milli tesirlerini günümüze ulaştırmakta muktedir olamamışlardır.

⁶⁸ Halife Me'mun tarafından Horasan'a vali olarak gönderilen Tahir b. Hüseyin tarafından temeli atılmıştır. Horasan başta olmak üzere İran ve Arap topraklarına yayılarak 821-871 yılları arasında hüküm sürmüştür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Hasan Kurt "Tâhirîler" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, C. XXXIX, ss. 403-404.

⁶⁹ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s.2. Erdoğan Merçil, "Büveyhiler" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1992, ss. 496-500.

⁷⁰ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.315.

⁷¹ Nesimi Yazıcı, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 13. Baskı, Ankara 2015, ss.208-211.

Kuzey yolunu takip ederek hareket eden Türkler tarih için önemli bir olay olan Kavimler Göçüne sebep olmuşlardır.⁷²

Türklerin, İslamiyet ile tanışması Raşit halifeler dönemine rastlamaktadır. İlk etkileşim siyasi-askeri amaçlar doğrultusunda gerçekleştiğinden Emeviler döneminde mücadele, Abbasiler devrinde de hizmet safhası olarak kaynaklarda yer almıştır. Abbasi hilafeti altında üst düzey görevlerde yer alan Türk kumandanlar otorite boşluğundan yararlanarak Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidiler olarak devlet kurmaya muvaffak olmuştur. X. asırda bilhassa ticari ve siyasi münasebetlerin artması hasebiyle Türkistan bozkırlarında Oğuz boyları arasında İslamiyet hızlı bir yayılım göstermiştir. Özellikle Sâmânî, Karahanlı ve Gazneli devletleri ile bu beldelede İslamiyet hâsıl olmuştur. Zaman içinde bu devletlerin zayıflaması ve Abbasilerin güçten düşmesiyle Sünni İslam dünyası Şii inançlı Fatımi ve Büveyhiler devletleri elinde adeta köşeye sıkışmış bir hal üzereydi. Sünni İslam dünyasının koruyuculuğunu üstlenen Büyük Selçuklu Devletinin öncülüğünde geniş bir alana sirayet etmiştir. Bu yayılım XI asırda müslüman nüfusunun artarak kendi soydaşları arasında *Türkmen*⁷³ adıyla ayrı bir gurup olarak anılmalarına ve ayrışmalarına sebep olmuştur.

Selçukluların Sîr-Derya boylarında bulunan büyük Oğuz kitlesinden koparak İran'a kadar gelişleri ve burada devlet kurmaları önemli bir olgunun fitilini ateşleyen ilk kıvılcım niteliğinde olmuştur. Bu kopuş Selçukluların ardından arkası kesilmeyen, birbirini izleyen dalgalar halinde Maverâünnehir'den Horasan'a, Kirman'dan Fars ve Hûzistan'a, Azerbaycan'dan Irak, Suriye ve Anadolu'ya hatta Mısır, Kuzey Afrika ve Yemen'e kadar uzanan ve devam edecek olan Türk göç hareketinin güçlenmesine ve artmasına ön ayak olmuştur.

⁷² Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1*, Çamlıca Yay. İstanbul 2014, s.13. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2019, s.4.

⁷³ Müslüman olan oğuzları, gayr-i Müslim olan oğuzlardan ayırmak için XI. yüzyılda Maverâünnehir de ki yerel Müslüman halk tarafından kullanılan bir tabirdir. Faruk Sümer hoca "*Türkmen*" kelimesinin anlamını iki şekilde açıklamıştır. Birincisi kelimedeki men- man ekinin Farsçadaki (مانند) mânend; gibi, benzer anlamlarında olup Türk'e benzeyen manasına geldiğini, ikinci olarak İslamı kabul etmiş anlamında *Türkü'l-İman* demiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. F. Sümer "*Türkmen*" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.IV, ss.607-611. Cem Tüysüz, "*Türkmenler*" *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Ankara 2002, ss.552-559.

Türk göç hareketi içerisinde Selçukluların ancak kuruluş devri çerçevesinde konu olarak ele alabiliriz. Çünkü tarihi süreç içerisinde üstlendikleri rol, teşkilat ve bürokrasisi ve yayıldıkları saha onların sadece göçmen bir boy olmadığını, göçebe Türklerin gücünden yararlanarak kurulduğunu ve kurulduğu coğrafyanın donelerini bünyesine alarak aşılana geleneksel bir hanedanlık olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁴ Göç yollarından batıya doğru giderek orta yolu izleyen Türk boyları sahip oldukları askeri ve idarecilik vasıfları, milli gelenekleri ve siyasi hâkimiyet bilinci, bulundukları coğrafyalarda yapmış oldukları imar ve iskân politikaları ile yurt edinmiştir. İslamiyetlede gelen ve gelişen gaza ve fütüvvet hareketi bu göç olgusunda kısa sürede organize olup bulundukları bölgelerde aktif rol almalarında önemli bir etken olmuştur.⁷⁵

Oğuzlar X. asırda Seyhun nehri ile Hazar denizinin doğusu ve Aral gölü arasındaki bölgede ikamet ediyorlardı. Türklerin bulundukları bölgenin batısında Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kıpçaklar, güneyinde ise İslam dünyası yer alıyordu. Selçuk Bey ve hamisi olduğu Kınık boyu Oğuz yabgu⁷⁶ devleti içinde yirmi dört Oğuz boyu ile birlikte Yenikent bölgesinde yaşıyordu. Kınık boyunun Oğuz yabgu devletinden koparak Cend bölgesine yerleşmesi, kaynaklarda *Daru'l-harb* den İslam diyarına geçiş olarak zikrediliyordu.⁷⁷

Gazneli Mahmud sınır güvenliğini korumak için ve topraklarını göçebe Türkmenlerin akınlarına maruz bırakmamak için göçebeleri hâkimiyeti altındaki topraklarda müstakil olan bölgelerde yer vermişti. Sultan Mahmud'un izlediği bu iskân politikası Karahanlılar üzerinde işe yararmış olsa da Selçuklular üzerinde işe yaramamıştı.⁷⁸ Daha sonraki süreçte Selçukluların başına geçen Arslan Yabgu

⁷⁴ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden-Harrassowif 1992, s.220.

⁷⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.10. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarh Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2019, ss.5-6.

⁷⁶ Yüksek idari bir unvan olarak kullanılmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.; Hüseyin Salman-Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, C.XLIII, s.170-171.

⁷⁷ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s.61. Ali Öngül, *Selçuklular 1*, ss.1-2. *Camiu't-Tevarih (Zikr-i Tarih- Âl-i Selçuk)*, ss.53-54.

⁷⁸ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi [XI. Yüzyılın İkinci Yarı]*, (çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), 3. Baskı, Türk Tarh Kurumu Yayınları, Ankara 2021, ss.4-6.

bölge siyasetine dâhil olmuş ve Selçuklular artık Karahanlı ve Gazneli Devleti için ortadan kaldırılması gereken bir meseleye dönüşmüştü.

Gazneli Mahmud'un Arslan Yabguyu davet ederek meşhur ok hadisesinin⁷⁹ konuşulması ve ardından esir edilmesi olayından kaynaklar teferruatlı olarak bahsetmektedir. Başsız kalan Selçuklular artan nüfus için güvenli yurt bulmak zorundaydı. Ayrıca Arslan Yabgunun esir edilmesinden sonra ona bağlı dört bin çadırılık kalabalık Türkmen grubu Selçuklulardan ayrılarak Horasan'a yerleşmek için Gazneli Sultan Mahmut'tan yer istemiş, böylece Serahs, Ferâve ve Abîverd bölgelerinden yer edinmişlerdi. Gazneli vezir ve emirlerin Türkmenlerin büyük bir sorun olacağını ve Sultanın kararına karşı çıkmalarına rağmen geçiş müsaadesi alan Türkmenlerin Horasan ve ardından diğer bölgelere ilerleyişi artık engellenememişti. Kısa süre içerisinde kuvvetlenen Türkmenler bölge halkına yaptıkları muamele ve taciz saldırılarından dolayı 1028 yılında artınca Sultan Mahmud'un gazabını üstlerine çekerek ağır bir şekilde cezalandırılmalarına sebep olmuştu.⁸⁰

Gazneli Mahmud'un vefatından sonra tahta sultan olarak oğlu Mesud geçmiştir. Selçuklu ilerleyişi onun zamanında önüne geçilmez bir hal almıştır. Yer bulup kök salmak için mücadele etmek zorunda olan Selçuklular 1035 yılında Gazneli devletiyle Nesâ bölgesinde savaşmak durumunda kalmıştır. Kazanılan bu zafer Selçuklulara olan prestiji arttırarak göç yollarının güvenliğini sağlamış, Balhan Dağı ve Ceyhun nehri taraflarından koparak gelen Türkmenlerin Horasan'a kadar gelmelerine ve birtakım sınır bölgelerini işgal edip akınlar düzenlemelerine yol açmıştır. Sayılarının hızla artması nedeniyle Selçuklular, Gazneli devletinden yeni topraklar istemiş, bu isteğe menfi bir cevap alan Selçuklular İran da akınları arttırarak iç sorun oluşturmaya çalışıp nihayetinde de 1038 yılında Serahs savaşı meydana gelmesine neden olmuştur.⁸¹

⁷⁹ *Camîu't-Tevarih*, ss.56-58. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018, s.342. Râvendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.I-II, (çev. Ahmet Ateş), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020, ss.88-89.

⁸⁰ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s.69. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1*, ss.7-8.

⁸¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, (Trc. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, ss.537-554. Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss.79-80. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 1*, ss.18-19.

Türkmenlerin göç ve akınlarının tümü Selçuklu beyleri idaresinde değildi. Bölgede Kınık boyundan ayrı ilerleyen Oğuz beyleri de vardı. Bunların bir kısmı Arslan Yabguya bağlılık gösterip esir düşmesinden sonrada Selçuklulara tabiiyet göstermeyerek göçüp Rey'e kadar gelen Türkmenlerdi. Yine Yağmurlu, Kızıllı ve Balhan Türkmenleri de orta ve batı İran yörelerinde hareket halinde olan diğer Türk aşiretlerindendi.

İbnü'l-Esir Azerbaycan ve civar bölgelerde Selçukluların kazanmış oldukları zaferlerden cesaret alarak akınlarını sürdüren Gök-taş, Buka/ Boğa, Mansur, Dâna ve Kızıl Beylerin faal olduklarından ve 1040-41 yıllarına gelindiğinde Hemedan, Rey, Musul ve Diyar-ı Bekir'e kadar ulaştıklarını kaydetmiştir.⁸² Gazneli topraklarında Selçuklu varlığı 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşıyla kesin olarak tescillenmiştir. Bilindiği üzere Merv kurultayında alınan kararlarda fethedilecek topraklar hânedan mensupları arasında pay edilmişti. Bu tarihten itibaren sistematik olarak fetih hareketi yön ve dinamizm kazanarak Selçuklunun ikbal güneşini geniş bir coğrafya üzerinde aydınlatmaya başlamıştır.⁸³

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu göç hareketinin Selçuklulardan çok önce başladığı ve bu hareketli yapıya Selçukluların büyük bir ivme kazandırdığı aşikârdır. Bu minval üzere birkaç noktaya da değinmek faydalı olacaktır. 1055 yılında Sultan Tuğrul Bey, halifenin davetine icabet ederek Bağdat şehrine geldiği vakit burada etkin rol alan Türk nüfuzuyla karşılaşmıştır. Sultan Alp Arslan 1065-66 yıllarında Mangışlak ve Aral gölü civarına geldiğinde kalabalık Türkmen nüfusunun bölgede yerleşik halde olduğunu görmüştür. Yine Sultan Alp Arslan'ın Bizans'a karşı yaptığı Malazgirt savaşında, Bizans ordusunda Türk varlığının olduğunu tüm kaynaklar nakletmiştir. Bunun yanı sıra başıbozuk olarak görülen, müdahale edilmesi ve kontrol altına alınması zor olan Türkmenler genellikle bölge devletlerine güç durumlar yaşatmış ve Selçuklu devletine gerek halife tarafından gerekse beyler tarafından şikâyet edilip durdurulması istenmiştir. Ancak

⁸² İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't- Tarih*, Bahar yayınları, C. IX, s. 291-300. Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss.80-96.

⁸³ Reşidü'd-dîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmiü't- Tevârîh (Zikr-i Tarih-i Âl-i Selçuk)*, (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu- H.H. Güneş), İstanbul 2020, s. 69. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, 22. Baskı, İstanbul-2019, ss.103-105. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınevi, 7. Baskı, Ankara 2019, s.57.

kanaatimizce buyruk dinlemeyen bu Türkmenler aslında baş koydukları ülkelerine ve Selçuklu devletine sıkı sıkıya bağlı idiler. Yoksa 1040 yılından 1048 deki Pasinlere ve 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt zaferine kadar artan Türk nüfusunun kısa süre içerisinde Anadolu coğrafyasında ve Bizans hudutlarında beylik kuracak kadar ilerlemesini nasıl açıklayabiliriz. Hâsılı farklı zamanlarda devam eden tüm bu göç hareketleri siyasi bir şuurla organize edildiğini gözler önüne sermiştir.

Faruk Sümer Türklerin göç hareketinde iki dalganın önemli olduğuna dikkat çekmiştir. İlki, Selçuklular ile başlayan ve Büyük Selçuklu Devletini kuran birinci göç dalgasıdır. Bu hareketlik XII. asra gelindiğinde bir durağanlık kazanmış ve Türkistan'dan Horasan'a, Azerbaycan'dan İç Anadolu coğrafyasına kadar büyük Türkmen kitlelerinin yerleşmesine ve oturak hale gelmesine sebep olmuştur. Bu durağanlık bir sonraki yüzyılda bozulmuştur. Moğol İmparatorluğunun kurulması farklı Türk gruplarını da harekete geçirmiştir.⁸⁴ Bu sırada baş gösteren Moğol istila hareketi ile ikinci dalga meydana gelmiştir. Moğolların zulüm ve katliamları önünden kaçarak gelen Türkmenler Anadolu'nun uç bölgelerinden balkanlara kadar uzanan topraklara akın etmişlerdir. Neticesinde ise Osmanlı Devletinin kurulmasına vesile olmuştur.⁸⁵

3.1. Selçuklu Yönetiminde Fars Bölgesinin İdarecileri

Fars bölgesinin Selçuklular eline girişi ve buraya atanan naibleri *Tarih-i Vassaf* şu şekilde anlatılıyor. “H. 458 (1065-1066) yılda Sultan Alparslan Muhammed b. Çağrı Bey b. Mikail b. Selçuk Fars'a orduyla gitti ve ele geçirdi.”⁸⁶Yine *Şiraznâme* de; h. 450 (1058) senesi başlarında Sultan Alp Arslan Fars'a geldi, Selçuklu bayraklarının ortaya çıktığı zamandı, h. 543(1051-1052) senesine kadar ki Salgurlular ayaklandılar, yetmiş sene Fars memleketi Selçukluların hükümranlılığı altında kaldı⁸⁷ şeklinde kayıtlar mevcuttur. Yukarıdaki bilgilere anti parantez olarak bir noktaya değinmek faydalı olacaktır. Fars bölgesinde Selçuklu

⁸⁴ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, 1992, s.283.

⁸⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.13.

⁸⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmiü't- Tevârîh (Zikr-i Tarih-i Âl-i Selçuk)*, s.79. *Tarih-i Vassaf*, s.85.

⁸⁷ *Şiraznâme*, s.71.

hâkimiyetini asıl tesis eden Kirman Meliki Kavurd Bey olmuştur. 1040 yılında düzenlenen kurultayda Kirman ve civarı Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Bey'e verilmişti. O da kendisine bağlı Oğuz boylarıyla birlikte, Büveyhilerin elinde olan Kirman topraklarını feth etmişti. Kirman'dan sonra Fars bölgesine yönelen Kavurd bölge üzerinde hak iddia etmişti. Çünkü o bu toprakları Şebankâre Emiri Fazlûye'den 1062 yılında savaşarak almıştı. Ancak Tuğrul Bey'in vefatından sonra bu belde bir hâkimiyet zafiyeti yaşanmış olmalı ki *Câmiü't- Tevârîh*'de Sultan olan Alp Arslan'ın burayı yeniden aldığı ve Fazlûye'ye verdiği bilgisi yer alıyor. Bunu yapmaktaki arzusu herhalde Melik Kavurdun güçlenmesini engelleme isteği olmuştur.⁸⁸

Tarihçi Vassaf eserinde Fars bölgesine atanan idarecileri şu şekilde naklediyor. *O devirden itibaren seksen beş sene Şiraz Diyaleme'nin (ديالمة)*⁸⁹ son yıllarından, *Salgurluların zuhuruna kadar bu Hânedanın sultanlarının tasarrufundaydı. Bu süreçte onlar(Selçuklular) tarafından atanan yedi kişi Fars'a yöneticilik yapmışlar.*

1. *Fazlun Şebankâre: Alp Arslan Fars'ı aldığı zaman o yurdu kendisine garanti olarak verdi. O sultana isyan etti. Nizamülmülk onu öldürmek istedi ve savaşta öldürüldü.*⁹⁰

2. *Rükneddin Humartekin.*⁹¹

3. *Atabeg Celaleddin Çavlı Sekaviye.*

4. *Atabeg Karaca.*

⁸⁸ Sultan Alp Arslan'ın 1065 yılında Fars bölgesine yaptığı sefer hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I*, Çanlca Yayınları, İstanbul- 2014, s. 42. Abdülkerim Özeydin, "Kavurd Bey" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2022, C.XXV, ss.73-74.

⁸⁹ Deylemli bir aileyi işaret ediyor.

⁹⁰ Sultan Alp Arslan Fars hâkimi Fazlun üzerine veziri Nizamü'l-Mülk komutasında bir ordu göndererek onu itaate çağırdı. İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. X, s. 76. *Farsnâme*, s.166

⁹¹ Sultan Melikşah 1073 yılında Fars'ın idaresini Emir Humartekin'e vermişti. Kavurdun ölümünün ardından Farsta hâkimiyeti kaybeden Kirman Selçukluları, Melik Turanşah'ın düzenlediği sefer sonucunda tekrardan bölgeye hâkim duruma geldiler. Melikşah dan sonra yaşanan Hânedan içi taht kavgaları düzenin duraksamasına neden olurken, diğer bir yandan Batını faaliyetleri de idari mekanizmanın sarsılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Emir Çavlı Sakavu Fars ve Hûzistan valisi olarak atanmış, onun bölgedeki hâkimiyeti Muhammed Tapar devrine kadar devam etmiştir. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I*, s. 367. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, ss.7- 15.

5. Atabeg Mengübars.

6. Atabeg Bozaba.

7. Melikşah: Selçuklu sultanlarının soyundandır. Bozaba'yı öldürdükten sonra bir sene Farsta hükümet etti (yönetti).⁹²”

1200'lü yıllara gelindiğinde Selçuklu Devleti eski ihtişamını ve kudretini yitirmeye başlamıştı. Hânedan içi taht kavgaları, Bâtınilerin yürüttüğü faaliyetler ve otoritedeki zayıflık gibi sebepler başta olmak üzere Selçuklu topraklarında muhtelif bölgelerde kendi hanedanlıklarını kuran ve tarihi rol oynayan çeşitli siyasi teşekküller ve Atabeylikler kurulmuştu.⁹³ Genel manada Azerbaycan, Arran ve Cibal bölgesinde *İldenizliler* (1148-1225),⁹⁴ Musul ve Halep'te *Zengîler* (1127-1233),⁹⁵ Dımaşk'ta *Tugteginiler* (1104-1128)⁹⁶ ve *Böriler* (1128-1132), Erbil de *Begteginiler* (1144-1232)⁹⁷ ve Fars bölgesinde *Salgurlular* (1148-1286) Türk-İslam Hânedanları olarak hüküm sürmüşlerdi.

3.2. Salur Boyu ve Salgurlular

X. asırda Sîr-Derya bölgesinde bulunan Oğuz boyları arasından kopmalar olmuş içlerinden birinci gurup Hazar kıyılarında Mangışlak bölgesine⁹⁸ ikinci gurup Selçuklu idaresi altında Yakınoğu bölgesine ve üçüncü gurup XI. asırda Karadeniz'in kuzeyinden balkanlara kadar inmiştir. Bu büyük Oğuz kitlesi: Oğuz

⁹² *Tarih-i Vassaf*, ss.85-86.

⁹³ Atabeg'lik unvanı tarihi kaynaklarda ilk olarak Büyük Selçuklu devleti zamanında resmi olarak Sultan Alp Arslan'ın veziri Nizamü'l-mülk'e verildiği görülmüştür. Bu unvanla birlikte verilen vazifenin mahiyeti daha da artmış, devlet memurluğuna dönüşmüş ve ilk dönem Türk devletlerinde görülen formundan ayrılmıştır. Vazifeyi alan kişiler genellikle uç yerleşmelerde bulunan, yaşları küçük olan şehzadelerin terbiye eğitimleriyle meşgul olacak ve bölgeyi onun adına yönetecekti. İlk evrede Sultanlar kendi çocuklarına atabeg tayin ederken muhtemeldir ki otoritenin zayıfladığı dönemde artık uç bölgelerdeki meliklerde kendi evlatlarına atabeg tayin eder olmuştur. Merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde atabeyler alenen bağımsızlık mücadelesinde bulunamamışlar ancak siyasi otoritenin bozulduğu dönemlerde naibi oldukları şehzadeleri geri plana iterek bulundukları bölgelerde kendi adlarına para bastırıp, hutbe okutup hükümdar olmaya başlamışlardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, “Atabeg” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C. IV, ss. 38-40.

⁹⁴ Gülay Ögün Bezer, “İldenizliler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2020, C.XXII, ss.82-84.

⁹⁵ Gülay Ögün Bezer, “Zengîler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, C.XLII, ss.268-272.

⁹⁶ Gülay Ögün Bezer, “Tugteginiler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.IV, ss.349-351.

⁹⁷ Coşkun Alptekin, “Begteginiler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.V, ss.342-344

⁹⁸ Zühal Ölmez, *Oğuznâme Kaynağı Olarak Şecere-yi Terâkime*, Bilge Su Yayınları, Ankara 2019, s.61.

Han'ın altı oğlundan⁹⁹ türeyen yirmi dört torundan müteşekkildi. Yirmi dört Oğuz torunu her birinden bir boy meydana gelip, Üç-ok¹⁰⁰ (İç Oğuz) ve Boz-ok (Taş\ Dış Oğuz) olarak iki gruba ayrılmışlardı.¹⁰¹ Kadim Türk geleneklerinde kalabalık Türk grupları içerisinde mevcut olan önemli bir nizam ve intizam vardı. Türk ananelerine göre boyların kurultayda, Han'ın sarayında ve toy toplantılarında hiyerarşik bir sıra dâhilinde orun mevkileri belirlenmişti. Boyların Hakan ve vezirden sonra oturacağı yer, damgası, ongunu ve ziyafette kesilecek hayvandan alacağı nasibi (ülüş) kesin olarak belirlenmiştir. Bu düzen kaynaklarda XVII. asra değin Asya steplerinde Türkmenler arasında korunarak uygulanmaya devam ettiği görülmüştür.¹⁰²

Faruk Sümer; Kaşgarlı Mahmud, Reşidüddin, Ebûlgazi ve Yazıcıoğlu'nun eserlerinden yararlanarak Salur boyu hakkında teferruatlı bilgiler nakletmektedir. Buna dayanarak Üç-ok'ların Dağ Han oğulları içinde ilk sırayı alan Salurlar, yirmi dört Oğuz boyu içerisinde de on yedinci sırada yer almaktadır. XIII. yüzyıl kaynaklarında سلغر *Salgur* şeklinde yazılan isim, özellikle Moğollardan sonra kitaplarda سالور *Salur*¹⁰³ şeklinde kaydedilmiş olup mana olarak *nereye varsa kılıcı ve çomağı iş görür* anlamına gelmektedir. Salur boyu yirmi dört Oğuz boyları arasında İslamiyetten önce her ne kadar Han çıkaramasa da hükümdarın yanında mühim mevki işgal eden bey ve vezirler çıkarmışlardır.

Kaynakların naklettiğine göre *Oğuz Han tarafından düzenlenen bir şölende altın çadıra Gün Han oturmuş, onun Sağ tarafına Boz-ok'lar sol tarafına Üç-ok'lar oturtulmuştur. Üç-ok'lar içinde Dağ Han'ın birinci oğlu Salur üçüncü çadıra oturdu. Onun kesilen hayvandan aldığı ülüşü ucayla yahut sol aşıklı but kemiği idi. Onların*

⁹⁹ “Gün Hân ve oğulları: Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara İvli. Ay Hân ve oğulları: Yazır, Yapar, Dodurga, Döger. Yıldız Hân ve oğulları: Avşar, Kızık, Begdili, Karkın. Gök Hân ve oğulları: Bayındır, Beçene, Çavuldur, Çepni. Dağ Hân ve oğulları: Salur, Eymür, Ala Yuntlu, Üregir. Deniz Hân ve oğulları: İğdir, Bügdüz, Ava, Kınık.” Ayrıntılı bilgi için bk: Abdullah Bakır, *Yazıcızâde Ali'nin Selçuknâme Eserinin Edisyon Kritiği*, Doktora Tezi: İstanbul 2008, s.4-5. Zühal Ölmez, a.g.e., s.78-79. Faruk Sümer, a.g.e., s.205-206.

¹⁰⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s.26. Faruk Sümer, “Üçoklar” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XLII, ss. 280-281.

¹⁰¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, ss. 203-204.

¹⁰² Abdülkadir İnan, “Orun ve “ülüş” Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, s. 54-57. Osman Gazi Özgüdenli, “Ülüş” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XLII, s.297-298.

¹⁰³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, 1964, s.14.

*onkurları uc kuşu (kartal gibi karakuş) idi*¹⁰⁴ şeklinde, Salur boyu hakkında bilgiler yer almaktadır.

Hazar ötesi Türkmenleri arasında çok kalabalık bir yer edinmiş ve önemli bir kısmı batıya göç etmemiş olan Salur boyu, Oğuz boyları içerisinde; Kınık, Kayı ve Avşar gibi en büyük boylar içinde yer almıştır. Kaynaklarda İran, Anadolu, Suriye ve muhtelif ülkelerde Salur boyuna ait yer isimleri ve damga şekillerinin kalıcı olarak günümüze kadar geldiği yazılmıştır. Bu bilgilere dayanarak diyebiliriz ki Selçukluların açtığı yolu takip ederek Fars bölgesine gelen, burada hanedanlık kurmaya vakıf olan Salgurlu Atabeyliği, büyük bir nüfusa sahip olan Salur boyuna mensup bir oba olarak varlığını devam ettirmiş ve iskân siyasetinde birinci dereceden rol oynamıştır.¹⁰⁵ Zira Oğuz boylarının akınları gerek Selçuklu devletinin kuruluşundan önce gerekse sonrasında hız kesmeden devam etmiştir. Tuğrul Bey zamanında akınlar Fars'a değin ulaşmış Şiraz'a kadar girmişti. Gittikleri bölgelerde zaman zaman sorun çıkaran Türkmenler, kimi zamanda bölge siyasetinde önemli rol oynamışlardı. Nitekim Fars bölgesine gelen Oğuzlardan yaklaşık iki yüz kişi el-Melikü'r-Rahim'in kardeşi Emir Ebû Sa'd'ın saflarına girerek üstün gelmesini sağlamışlardı.¹⁰⁶

İsmi bağlı olduğu boydan alan Salgurluların, Selçuklu Devletine katılması hadisesi *Tarih-i Güzide* de "*İran'a geldikleri zaman bin hane olarak onlara katıldılar*" şeklinde nakledilmiştir. Selçuklular İran'da hâkimiyeti ele aldıktan sonra Salgurlu soyundan gelenlere Haciblik vazifesi verilmiştir.¹⁰⁷ Tarihi kaynaklar 1132-1138 yılların işaret edilerek kalabalık bir Türkmen gurubunun Huzistan'a kadar geldiğini yazmıştır. Gelenler içerisinde Arslan b. Yakub liderliğinde Avşarlar burayı yurt tutarken Salurluların başında bulunan Mevdûd Bey ise Genduman ve Kuh Kiloye'ye kadar olan yerleri yurt tutmuştur. O zamanda Fars bölgesinin hâkimi Bozaba idi. Salgurlu Beyi Mevdûd onun emirleri arasına katılmış, hatta Bozaba

¹⁰⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.210. Abdülkadir İnan, *a.g.m.*, ss. 54-55. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri*, TTK Basımevi, Ankara- 1991, s. 29-30. Faruk Sümer, "Salur" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul- 2009, C.XXXVI, s.57-59. Zühal Ölmez, *a.g.e.*, s.79-80.

¹⁰⁵ Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss.202- 213 ve 336-337.

¹⁰⁶ İbnü'l Esir, *El Kamil Fi't-Tarih*, C. IX, ss. 443-444.

¹⁰⁷ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s.402

Sultan Mesut üzerine yürüdüğü zaman yerine onu vekil bırakmıştı. Bozaba'nın ölümünden sonra bu topraklara Selçuklulardan Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah hâkim olmuştur. Bu hadiseler sırasında Mevdûd Bey'de kendi bölgesine dönmüş, Genduman da vefat etmiş ve yerine oğlu Sungur Bey geçmiştir.¹⁰⁸

Salgurluların kuruluş ve gelişim devri hakkında vereceğim bilgiler bu aşamadan sonra dönemin kaynaklarından *Şiraznâme* ve *Tarih-i Vassâf'tan* ilgili bölümlerin tercümesi şeklinde olup gerekli bulduğum yerleri de dipnotta açıklamak suretiyle devam ettireceğiz.

4. SALGURLU ATABEYLİĞİ

4.1. Kuruluş Devri:

Salgurluların Fars bölgesine ne zaman geldikleri hususunda en net bilgiyi *Şiraznâme* vermekte ve tarih olarak da h. 539 (m. 1144-1145) yılını işaret etmektedir. Atabeg Mevdûd hakkında *Târih-i Güzide'de* ise bir rivayetten bahsedilerek onun Ak Sungur'un oğlu olduğu yazmaktadır. Hatta Fars hâkimi Bozaba'nın da amcası olduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁰⁹ Güncel araştırmalar bu ihtimalin zayıf olduğunu göstermektedir.

Salgurluların Fars'a gelişlerini *Şiraznâme* den nakletmek faydalı olacaktır. “Zira Al-i Selçuk saltanatı Fars'ta bitti, Selçuklular devletinin dönemi sona erdi, Melikşah ve torunu Alp Aslan'ın saltanat güneşi mükemmelliğin zirvesinden batmaya başladı. Türklerden bir grup Kıpçak taraflarından aşağı indiler Yakub b. Aslan askerlerinden bir grup ile birlikte Hûzistan dağlarını, kasabalarını kendi yerleşim alanları olarak kabul ettiler. Emir Mevdûd es-Salğurî beraberindekilerle Genduman Çölü'ne indiler, oradan da tâ Giluyeh Dağı etraflarında çadırlarını kurdular ve bir kısım askeri kendi etrafında topladılar, şeklinde bilgiler yer alır.”¹¹⁰ Açıkça anlaşıyor ki Salgurluların güç kazanmaya başladığı dönemde Selçuklu

¹⁰⁸ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, s.402. Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss. 337-338. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.31-32.

¹⁰⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s.404. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.32-33.

¹¹⁰ *Şiraznâme*, s.70.

idaresi tamamen zayıf ve mahalli idare olarak nitelendirilen bölgesel güçlerin kontrolü altında bulunmaktadır.

Bu dönemde Serhil, Genduman Çölü civarında bulunan Emir Mevdûd ile Bozaba arasında siyasi bir ilişki vardı. Daha önce bahsettiğimiz gibi Bozaba yönünü Sultan Mesud üzerine İsfahan'a doğru çevirdiği zaman Emir Mevdûd'u çağırması ve Fars bölgesini ona bırakmıştı. Şiraz eyaletinde onu kendi kaim-i makamı ilan edip kendisi de Irak'a gitmişti. Fars bölgesinin yöneticisi olan Emir Bozaba Sultan Mesud'a karşı h.542-543 (1147-1148) senesinde giriştiği mücadeleyi ve akabinde hayatını da kaybetmişti. Bozaba'nın kesik başı hilafet merkezine gönderilirken ona destek veren Selçuklu şehzadeleri kaçarak Fars'a gitmişlerdi. Zira bu yaşananlardan sonra Sultan Melikşah Şiraz'a gelmişti. Ancak bu topraklarda Salgurlular Fars bölgesi hükümeti için tamah etmişler ve Emir Mevdûd Salgurî, Atabeg Bozaba'nın naibi olarak Şiraz saltanatına geçmişti.¹¹¹

4.1.1. Atabeg Sungur b. Mevdûd Dönemi

Emir Mevdûd'un vefatından sonra, Atabeg Muzafferü'd-dîn Sungur b. Mevdûd¹¹² her taraftan paralı asker toplayıp bir ordu meydana getirdi ve h.543 (m.1148) senesinde Fars bölgesine giderek Sultan Melikşah'a karşı ayaklanmıştı. Sultan Melikşah ona karşı direnemeyeceğini anlayınca firar etmişti.¹¹³ Melikşah,

¹¹¹ *Şiraznâme*, s.71. Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I*, ss.303-306.

¹¹² Tarih-i Vassaf'ta ise şöyle anlatılmaktadır; Selçukluların saltanat zamanı sırasında Türkmenlerden birkaç grup Kıpçak bölgesinden Yakup bin Arslan Elefşarî sayıca fazla olan bir kavim ile Huzistan'a geldi. Burayı yurt tuttular. Sungur bin Mevdud es-Salgurî (Kuh Kiloye- کوه کیلویه) Kiloye dağı bölgesine ikamet etti. 543 yılında Melikşah'a isyan etti. Bu savaşta Melikşah'ın ordusu yenildi. Atabeg Muzafferiddin Sungur saltanat tacını başına koydu. Fars yurdunu abâd etti ve adalet sünnetlerini yeniden tesis etti. Yakup bin Arslan birkaç kere Huzistan'dan savaş için ordu getirdi. Onunla Atabeg Sungur arasında savaşlar oldu. Sonuçta Yakup yenildi ve artık orduyla savaşa gelmeyi hayalinden çıkardı. Bugün o adil padişahın ismine bir ribat mevcuttur. Bir sürü vakıfları olan mamur bir ribattır. İlim taliplerinin bazıları orada kemale ulaşmak için meşgullerdir. On dört yıl süresince hükümet etti ve sene 558 de öldü. *Tarih-i Vassaf*, s.86.

¹¹³ Atabeg Sungur, Melikşah'ın memleket işlerinde vekili ve komutanıydı. Melik Melikşah kızgın bir anında Atabegin kardeşini suçsuz yere (bazı kaynaklarda bir akrabasını) öldürmesi üzerine çok öfkelenildi ve mahiyetinin alarak Şiraz'ı terk etti. Melikşah Atabeg Sungur'u saltanatı için tehdit olarak gördü ve onun gazabını körüklememek için uzlaşma yolunu tercih etti. Her ne kadar işin sorumlusu olarak Muhammed Bazdâr öldürülmüş olsa da sonuç değişmedi. Atabeg Sungur kardeşinin intikamını aldıktan sonra Melikşah'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Melikşah yenilerek çareyi amcası Sultan Mesudun yanına kaçmakta buldu. O Şiraz'dan uzaklaşınca Atabeg Sungur, Selçuklu Şehzadelerinden Muhammed b. Tuğrul'u melik ilan etti. Melikşah her ne kadar Fars'ı geri almak için girişimde bulmuş olsa da muvaffak olamadı ve Fars idaresi Atabeg Sungur'un idaresine kaldı. *Şiraznâme*, s.71.

Atabegine karşı güç toplamak için amcası Sultan Mesud dan destek kuvvet almasına rağmen başarılı olamamış ve yenilerek geri dönmüştü. Bu yaşananlardan sonra Fars toprakları kesin olarak Salgurluların hâkimiyeti altına girmişti.¹¹⁴

Atabegin dönemi *Şiraznâme*'de şu şekilde anlatılır; “Atabeg Muzafferü’-d-din Sungur b. Mevdûd saltanatı ele geçirdi, şahlık tacını giydi ve devlet işlerine koyuldu, adalet yolunu benimseyerek tebaasının işlerini ıslah etmeye önem verdi, hükümdarlığında zulmü ve adaletsizliği ortadan kaldırdı. Bu dönemde Yakup b. Arslan¹¹⁵ Hûzistan tarafından ona muhalefet etmek amacıyla Şiraz’a geldi. Onunla Atabeg Sungur ile arasında savaş meydana geldi. Bu savaşta Yakup yenildi. Atabeg Sungur b. Mevdûd’un Şiraz’daki saltanatı yaklaşık on dört sene sürdü. Bu süre zarfında adaletle halkın işlerini ıslah etmek için uğraşmıştı.” Dini değerlere son derece önem veren Atabeg hakkında yine *Şiraznâme*'de ki şu bilgiler de dikkat çekicidir. Atabeg “Allah’ın rızasını padişahın rızasından öncelikli olarak kabul etti. Muhaddislerin adetlerini, amellerini yayınlayarak zihinlere kazıdı, eski bidatleri divan ve defterlerden kaldırdı ve onların üzerine batıl çizgisi çekti.” Kaynaklarda Atabegin bölgede imar işleri ile uğraşarak topraklarını mamur hale getirmiş olduğu bilgisi vardır. Şiraz’da Atabeg Sungur’un hayır eserlerinden birisi *Sunguriyye Medresesi*’dir ki döneminin Şiraz’ın muazzam mekân ve medreselerdendir. Diğer bir eser de Atabeg *Sungur Mescidi*’dir ki Şiraz’da bulunan dört en önemli yerlerden biridir ve şehrin ortasında bulunmaktadır. Şiraz şehrinde medreseye bağlı başka böyle bir mekân bulunmamaktadır. Bir diğer eseri de *Sunguriyye minaresidir* ki Sungur mescidinin içerisinde bulunmaktadır. Bir diğeri de medreseye bağlı bulunan bir su havuzudur ve Şiraz’da buna benzer bir şey yapılmamıştır.¹¹⁶

Atabegin ölüm tarihi *Şiraznâme* ve *Tarih-i Vassaf’ta* h.558/1163 senesi olarak yazmaktadır. Hükümdarlık süresi on üç ila on dört yıl arasında olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Atabegin ölümüyle şahlık sırası onun soyuna geçmiştir. Atabeg

---

Efdâleddîn Kirmanî, *El- Muzâf İlâ Bedâiyü’l- Ezman Fi Vekâyi-i Kirmân*, (çev. Abdullah Güneysu), (Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2014, s.48.

¹¹⁴ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I*, s.307.

¹¹⁵ Daha öncede belirttiğimiz gibi Hûzistan da Afşarların başında Yakub b. Arslan vardı. Burada hâkimiyetini tesis ettikten sonra gözünü Fars bölgesine dikmiştir. Ancak savaşmak için geldiği topraklarda mağlup olarak geri dönmüştür. Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss.338. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.35.

¹¹⁶ *Şiraznâme*, s.72.

Sungur'un mübarek olarak atfedilen mezarı ve insanların yaklaşımı hususunda *Şiraznâme* şunları anlatmaktadır. “Mezar Şiraz’da meşhur Sunguriyye medresesi sırasında bir türbededir. Günümüzde (yazarın dönemi) onun mübarek ve bereketli türbesi şifa ve bereket kaynağıdır. Neye ihtiyaçları varsa dikkat ederler ve onun himmetiyle hedeflerine ulaşırlar. O meşhur şahın azameti, ululuğu, ılımlılığı, bağışlayıcılığı ve lütfunun bereketinden dolayı ölümünün üzerinden iki yüz sekiz sene geçmesine rağmen Şiraz halkının avamı ve hassı, şer’i işlerde ve dini konularda orada yemin ederler. Şer’i hâkim bu makam ve mezarla kutsanmıştır buyurur ki, orada yemin etsinler. Bu konuda o mekânı çok muteber bilmektedirler.”¹¹⁷

4.1.2. Atabeg Zengi b. Mevdûd Dönemi

Atabeg Sungur’un vefatından sonra yerine geçen kişinin kim olduğu hususunda *Şiraznâme* kardeşinin oğlu Atabeg Zengi b. Mevdud, kaim-i makam olduğunu yazmaktadır. Zengi’nin dönemi hakkında bize *Tarih-i Vassaf* da şunları aktarıyor: Ne zaman Atabeg Sungur vefat etti yerine kardeşi Muzafferiddin Zengi b. Mevdûd tahta geçti. Gönlü aydın, bilge ve güzel bahıtlı bir sultan idi. Ondört yıl hüküm sürdü. H. 571 (m.1175-1176)senesinin sonlarında diğer âleme göçtü.¹¹⁸ Atabeg Zengi döneminde ona muhalefet olacak bir sorun peyda olmuştur. Atabeg Zengi tahta çıktığında ona muhalif olarak Zengi’nin kız kardeşinin kocası Sâbık Hastegin ve Alp Arslan Salgurî Fars tahtını ele geçirmek için anlaşmışlardır. Fakat yapılan savaş sonucunda Zengi galip gelerek hükümdarlığını devam ettirmiş ve onu ihanet suçlamasıyla idam ettirmiştir.¹¹⁹

Hayırsever bir sultan olan Atabeg Zengi nakledildiğine göre önce Beyza’da daha sonra Şiraz’da da birer kervansaray yaptırmıştır. Kutbü’l Evliya Şeyhü’l Kebir Ebu Abdullah Muhammed b. Hafif el-Şirazi’nin türbesinin üzerinde mütevazı bir bina bulunmakta idi. Onu yıktırarak yerine ufak bir tekke yaptırıp bağışlamıştır.

¹¹⁷ *Şiraznâme*, s.73.

¹¹⁸ *Şiraznâme* de her ne kadar سنقر بودبرادر ... Yeğen olarak kaydedilmiş olsa da diğer tüm kaynaklar yerine kardeşinin geçtiğini göstermektedir. Bizce de Sungur Beyin ölümünden sonra oğlu Tuğrul’un yaşının küçük olması sebebiyle yerine kardeşi Zengi geçmiştir. Ölüm tarihi hakkında *Tarih-i Güzide* h.570 (1174) yılını verirken Erdoğan Merçil h.574 yılına işaret etmektedir. *Tarih-i Vassaf*, s.86. *Tarih-i Güzide*, s.405. *Tabakât-ı Nâsırî*, 2020, s.109. *Şiraznâme*, s.73. *El- Muzâf*, ss.50. Faruk Sümer, *a.g.e.*, ss.338. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.41-56.

¹¹⁹ *Tarih-i Güzide*, s.405. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.41. *El- Muzâf*, s.50-51

Etraftan birkaç büyük konağı ona eklemiş, birkaç köy ve araziyi buraya vakfetmiştir.¹²⁰

4.1.3. Atabeg Tekle b. Zengi Dönemi

Atabeg Zengi vefat ettiğinde yerine oğlu Atabeg Tekle tahtın varisi olmuştur. Atabeg Tekle'nin Şiraz'daki saltanatı yirmi üç sene sürmüştür. Atabeg Sungur'un oğlu olan Muzafferü'd-dîn Tuğrul tahtta hak iddia ederek Atabeg Tekle'ye karşı ayaklandı. Irak'tan büyük bir ordu toplayıp Şiraz üzerine yürüdü. Ancak muvaffak olamayarak esir düşmüştür.¹²¹ Muzafferü'd-dîn Tuğrul, Muzafferiddin Sungur b. Mevdûd'un oğludur. Babası vefat ettiği vakit çok küçük yaşta olan Tuğrul, amcaoğlu Tekle döneminde tahtta hak iddia ederek saltanat mücadelesinde bulundu. Tuğrul hakkında Vassaf şunları dile getirmektedir. “Atabeg Muzafferiddin Tuğrul b. Sungur sanatçı ve sanatsever bir padişahı. Ama yönetimde gücü, kudreti yoktu. Birkaç kere Tekle'ye karşı isyan etti, Irak'tan ordu getirdi. Her defasında yönetimi birkaç ay ele aldı, başa geçtiyse de sonuçta savaş meydanında öldürüldü.”¹²²

Atabeg Tekle'nin döneminde yaşanan bir diğer hadise ise Atabeg saltanatın başlarında yani sene h.575 (m.1179-1180) de Atabeg Pehlivan¹²³ Şiraz'a ordu getirdi. İnsanları katl ederek yağmada bulundular.¹²⁴ Tekle yirmi sene padişahlık yaptı ve h.591(m. 1194-1195)¹²⁵ senesinin başlarında vefat etmiştir.¹²⁶

4.2. Atabeyliğin İnkişaf Devresi

4.2.1. Atabeg Sa'd b.Zengi Dönemi

Atabeg Tekle'nin vefatından sonra tahta kardeşi Muzafferü'd-dîn Ebu Şucâ Sa'd b. Zengi b. Mevdûd es-Salgurî tahta çıkmıştı. Kaynaklar Atabegin saltanatı ele

¹²⁰ *Şiraznâme*, s.73-74. *Tarih-i Güzide*, s.405

¹²¹ *Tarih-i Vassaf*, s. 86.

¹²² *Tarih-i Vassaf*, s. 87. Erdoğan Merçil, “Salgurlular” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, C.XXXVI, s.29-31.

¹²³ İldenizli Atabeg Muhammed Cihan Pehlivan, 1179-1180 yıllarında Tekle'nin Şiraz da bulunmayışını fırsat bilerek bir akın düzenlemiş ve yağmada bulunmuştur. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.57.

¹²⁴ *Tarih-i Vassaf*, s. 86.

¹²⁵ Tarihler konusunda da kaynaklarda 590-591-594 şeklinde farklı görüşler mevcuttur. Ölüm tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.62. *Tarih-i Güzide*, s.405.

¹²⁶ *Şiraznâme*, s.74. *Tarih-i Vassaf*, s. 87.

aldığında yaptıkları hakkında şunları dile getirmektedir. Doğrusu fatih ve toprakları genişleten bir şah idi. Saltanatı süresince halk arasında ılımlı ve adil bir siyaset izledi, cesaret ve kahramanlıkta onun bir benzeri yoktu. Ondan sonra Fars memleketinde tam hâkimiyet sağlandı, Şiraz şehri ve çevresinde devlet işlerini düzenleyip kanun yaptı. Fars bölgesinde adilane hareket edebilecek cesaret sahibi kâtipler ve vezirler atadı. Başka bölgeleri ele geçirmek için oldukça kıymetli bir ordu kurdu.¹²⁷ Kirman ve Sîrcan şehirlerini ve onların etraflarını ele geçirdi. Kardeşinin oğlu olan İmadüddîn Muhammed b.Zeydan'ı o bölgede başa getirdi. Oranın muhafazası için de bir ordu hazırlattı. Kirman 607/1211 yılına kadar Atabeg'in tasarrufunda kaldı.¹²⁸ Daha sonraki süreçte bölgenin Salgurlular tarafından iyi idare edilememesi karşısında topraklar 1212-1213 yıllarında Harzemşahlar devleti eline geçmiştir.¹²⁹

Atabeg yeni topraklar elde etmek, başka yurtları, başka illeri ele geçirmeyi aklından geçirdiği için Şiraz'ı hep boş bırakıp uzaklaşıyordu. Bu yüzden sene 600/1204 de Atabeg, Özbek b. Pehlivan ve Kelçe (كلچه) Şiraz'a gittiler. Oraya ordu çektiler ve bir sürü insan katledip çok büyük yağmalar yaptılar. Sene h. 602 (m. 1206) de Sultan Gıyaseddin büyük ve ağır bir orduyla Şiraz'a gelmişti. Sultan kendi ordusuna halkı katletmekten men etme emri verdi ancak ordudaki askerler her şeyi yağmaladılar. Şiraz'ı virane hale getirdiler ve sonra Hûzistan bölgesine gittiler.¹³⁰ Görüldüğü üzere bölge diğer siyasi güçlerin aktif bir şekilde gündeminde olup en ufak bir zafiyette saldırıya maruz kalıyordu. Atabeg I. Sa'd'ın yeni fetih hevesi Şiraz da böylesi acı hadiseler yaşanmasına sebep oluyordu.

Atabeg sürekli Irak-ı Acem'i kafasında kurup orayı feth etmek istiyordu h.614/ 1217-1218 senesinde Harezimşah devletinin elinde olan Irak-ı Acem'i fethetmek üzere hareket etti. Bu bölgeyi yalnızca Salgurlular değil Atabeg Özbek de ele geçirmeyi istiyordu. Atabeg I. Sa'd önce İsfahan üzerine yürüyerek bu beldeleri itaati altına aldı. Ardından yönünü Rey'e çevirdi. Durumdan haberdar olan Harezimşah da harekete geçmişti. Atabeg Sa'd *Şiraznâme*'ye göre bin atlı, *Vassaf'a* göre yedi yüz kadar az bir kuvvetle savaştığı ordunun sultan ordusu olduğunu

¹²⁷ *Şiraznâme*, s.75.

¹²⁸ *Tarih-i Vassaf*, s. 88.

¹²⁹ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.73.

¹³⁰ *Tarih-i Vassaf*, s. 89.

bilmeden İldenizli kuvvetleri zannederek hücumla geçtiği yazmaktadır. Salgurlu birlikleri Muhammed b. Tekiş'in öncü kuvvetlerini yenilgiye uğratmasına rağmen talihi vefa etmedi ve Atabeg Sa'd'ın atının kayışının kopmasıyla yere düşerek esir edilmiştir.¹³¹

Sultan, Atabegin bu kadar cesur ve yiğit olduğunu görünce onu öldürmelerine izin vermedi ve yanına diri getirilmesini istedi. Böylece Salgurlu atabegini esir ettiler. Hikâyeye göre düzenlenen bezm meclisinde Sultan, Atabegin davranışlarından ve cesaretinden çok hoşlandı. Orada Melik Zünnûn vasıtası ve ricası ile Sultan Muhammed böyle cesur ve bilge birinin öldürülmesine, esir kalmasına razı olmadı. Onun gönlünü alıp hil'at verdi ve anlaşma yoluna gittiler. Atabeg'in kız kardeşi Melike Hatun'u oğlu Celaleddin ile evlendirdi ve Atabeg, oğlu Zengi'yi rehin olarak verecekti ve her sene Fars memleketlerindeki tarımdan elde edilen gelirlerin üçte birinden Sultana gönderilsin ve iki tane kale; Istahr ve Eşkenuvan kaleleri sultana ait olacaktır emri verildi. Bu şartlar altında canının bağışlanacağı söylemiş ve memleketine geri dönmesine izin verilmişti. Neticede Fars eyaletinin yönetimi Harzemşahların kontrolü altına girmiş oldu.¹³²

4.2.1.1. Atabeg Sa'd ile Oğlu Ebu Bekir Arasındaki Savaş

Atabeg Sa'd'ın Sultan Muhammed Tekiş'e esir düşmesinden sonra Şiraz'ın beyleri, ayanı ve eşrafı Atabeg Ebu Bekir'e biat edip başa geçirmişlerdi.¹³³ *Tarih-i Vassaf'ta* hadisenin devamı şu şekilde anlatılmaktadır. “Ne zamanki oğlu Atabeg Ebu Bekir bu muameleden, anlaşmadan haberdar oldu çok sinirlendi. Çünkü ona miras kalacak olan mülkün elden gideceğini hissetti. O vakit gidip birkaç tane güvendiği adamlarıyla babasına karşı hücum etmeyi kararlaştırdılar. Babasının yanına karşılamaya giderken kendi ordusunu pusulara gizledi. Karşıdaki ordu yaklaşınca pusudakiler onları öldürdü. Harzem sultanının Atabeg Sa'd'ın hizmetine verdiği bin kişilik ordudan yüz kişi öldürdü. Harezmîliler Atabegin yanına geldiler ve sen yaptığımız ahdi bozdun dediler. Atabeg onları sakinleştirdi ve kendisi bir

¹³¹ *Şiraznâme*, s.75. *Tarih-i Vassaf*, s.89.

¹³² *Şiraznâme*, ss.75-76. *Tarih-i Vassaf*, s.90. *Tabakât-ı Nâsirî*, (Çev. Erkan Göksu), s.109-110. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.76-78.

¹³³ *Şiraznâme*, s.75.

grupla olayın anlaşılması için dışarı çıkmıştı. Bir anda Ebu Bekir hamle etti ve babasını yaraladı. Babasının giysisinin kalınlığından dolayı hiçbir şey olmadı, yaralanmadı. Atabeg sinirlendi ve bir gürzle oğlunun başına vurdu ve onun yakalanıp Istahr kalesine hapsedilmesini emretti. Kendiside hükümet merkezine geri döndü. Kızı Melike Hatun’u çok şaşalı bir şekilde sultana gönderdi ve o anlaşmanın şartları da yerine getirdi ¹³⁴ Yaklaşık yirmi üç sene Fars, Kirman ve etrafındaki alanlar itiraz olmaksızın onun idaresinde kaldı. Sene h. 623 (m. 1226) de vefat etti ve onu kendi ribatına defnettiler. Salgurlu atabeginin tuğrası şöyleydi: Varis-i mülkü Süleyman Sungur Sultan Muzafferü’ d-dünya ved-dîn Sa’ d b. Atabeg Zengi Nasır el-mü’minin ve mührü الله idi. ¹³⁵

Tabakât-ı Nâsırî’de çok adil ve cesur bir idareci olarak anlatılan Atabegin bir diğer özelliği de güzel ve süslü kıyafetler giymesidir. Hatta Fars memleketlerinden bir vilayet Atabeg I. Sa’ d’ın elbiselerini imal etmek için görevlendirilmiştir. Atabeg’in bu *kisvet-i hâss* olarak anılan elbiseleri bir günden fazla giymediği emir ve meliklere hil’at olarak verdiği de yazmaktadır. Atabegin dindarlığı hakkında aynı eserde her yıl hac için Kabeye giden kafilenin bayrağını kendisinin hazırlatarak gönderdiği yazmaktadır. Rivayete göre geri dönen kafilenin getirdiği âlemi otağının kapısına koydurur ve altında iki rekât namaz kıldıktan sonra tahta oturduğu yazmaktadır. ¹³⁶ Atabeg Sa’ d’ın h.623/1226 yılındaki vefatının ardından Salgurlu tahtına Atabeg olarak oğlu Ebu Bekir çıkmıştır. Onun dönemi Salgurlu tarihi adına mühim hadiselerin yaşandığı bir dönem olarak ikinci bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

¹³⁴ *Tarih-i Vassaf*, s.90.

¹³⁵ *Tarih-i Vassaf*, ss.91. *Şiraznâme*, s.76.

¹³⁶ *Tabakât-ı Nâsırî*, (Çev. Erkan Göksu), s.111.

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİNİN İRAN'DA TESİSİ ve SALGURLU

ATABEYLİĞİNİN DURUMU

1. Moğol Siyasi Tarihine Kısa Bir Bakış

Çalışmamızda bu başlık altında XIII. asra kadar bir bayrak altında organize olup devlet kuramayan Moğolların (İslami kaynaklarda Tatarlar olarak zikredilmektedir), bu asırdan bil itibar Cengiz Han liderliğinde nasıl devlet kurdukları hakkında bilgiler yer alacaktır. Kurulan büyük İmparatorluğun sınırları, başlatılan istila hareketi ve Moğolların yönünü batıya doğru çevirmesindeki sebep ve İran topraklarına gelmelerine kadar olan süreç açıklanmaya çalışılacaktır. Bu dönemde Yakın doğunun siyasi durumu, Salgurlu atabeglerinin hükümdarlık dönemleri, almış oldukları önlemler ve İlhanlı Devleti hâkimiyeti altına girmeleri üzerinde etkin olan unsurlar üzerinden atabeyliğin sonu anlatılacaktır.

Miladi VII. asırdan başlayarak İber yarımadasından Afrika, Mezopotamya ve Türkistan iç sahasına kadar geniş bir coğrafyaya yayılan İslamiyet, idari, siyasi, içtimai, ticari ve kültür-sanat alanlarında en temel müesseselerden başlayarak en uç noktalara kadar sirayet etmiştir. Bu alanları yenileyerek değiştirmiş ve dönüştürerek yüksek bir medeniyetin doğmasına sebebiyet vermiştir. Müslümanların iman ve gayretleriyle büyük fetihler yapılırken İslam sancağı bu coğrafyalarda özgürce dalgalanmaya başlamıştır. Arap topraklarında doğmasına rağmen âlemşümul bir inanç sistemine sahip olan İslamiyet; başta Fars ve ardından Türkler gibi irili ufaklı çeşitli milletleri bünyesine alarak XII. asra kadar görkemli bir dönem yaşamıştır. Kendi içerisinde ideolojik ve mezhepsel mücadeleler ile Kudüs meselesi haricinde dışarıdan büyük bir düşmanla karşılaşmamıştır.¹³⁷ Durum böyleyken bu gidişat XIII. asırda Haçlı ve Moğol musibetinin vuku bulmasıyla alt üst olmuştur.

¹³⁷ Özgür Türker- S. Serkan Ütken, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı- Moğol Münasebetleri” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2014, C.54, S.1, s.320.

Cengiz Handan önce Moğollar belli bir lider ve tek bir yöneticiye sahip değillerdi. İkamet ettikleri bölge iklimsel ve coğrafi olarak ziraata çok uygun değildi. Oturdıkları bölgenin doğusunda Hıтай, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selenge güneyindeki bölgelerde ise Tibet ve Tangut bulunuyordu. Bulundukları coğrafyanın bir ucundan diğer ucuna mesafesi yedi aylık yoldan biraz fazla idi. Görünürde Hıтай hanına bağlı ve haraç veren çeşitli kabilelerden müteşekkil ve kendi aralarında savaş halindeydiler.¹³⁸ Moğollar köken olarak Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensuplardır. Moğollar hakkında erken dönem kaynakları yetersizdir. Bunun en başlıca nedeni yazıdan bi haber olarak dağınık ve düzensiz boylar halinde yaşamaları etkili olmalıdır. VI. asrın ikinci yarısından sonra dağınık halde bulunan Moğollar önce Göktürklerin ve ardından Uygur devletinin gölgesi altında yaşamışlardır. Bu nedenle Türk dil, yazı, kültür ve örflerinden büyük oranda yararlanıp benimsemişlerdir.¹³⁹ En erken yedinci asrın Çin kaynaklarında isimleri geçmektedir. *Mong-va* veya *Mong-vu* şeklinde Amur'un üst bölgesinde yaşayan boy topluluğunu kastetmek için kullanılmıştır.¹⁴⁰ Ancak kaynaklarda devlet ve hânedan olarak yer almaları Cengiz Han devrinde olup, millet sıfatı ile zikredilmeleri ise sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. X. ve XII. yüzyıllarda Moğol asıllı kabileler içerisinde Çinin kuzey bölgesinde ve Asya'nın iç kesimlerinde Cürçen, Kitan ve Kara-hıтайlar gibi siyasi organizasyonlar oluşmasına rağmen asıl ünlerini XIII. yüzyılda kazanmışlardır.¹⁴¹

Kaynaklarda Cengiz Han olarak anılan ve asıl adı Temuçin¹⁴² olan kişi Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurucusudur. XII. yüzyılın ortalarında, günümüzde Moğolistan adı verilen bölgenin kuzeyinde, Onon ve Kerülen ırmakları arasındaki bölgede dünyaya gelmiştir. Ortak görüşte doğum yılı 1155, domuz yılı olarak nakledilmektedir. Babası Borcigin boyundan Kiyatların reisi Yesügey, annesi

¹³⁸ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2022, s.82-83.

¹³⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar [Kaynaklar ve Araştırmalar]*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2020, s. 221.

¹⁴⁰ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Türkçe trc: Aykut Kazancıgil- A. Bereket), Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2020, ss. 31-32.

¹⁴¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2020, C.XXX, s.225-229.

¹⁴² Künyesi; *İbn Yesukâ Bahadır b. Bertan b. Kibel b. Tumene b. Bay Sungur b. Kaydu b. Dutum b. Metin b. Buka b. Buzencir b. Alan Kuva* şeklinde nakledilmiştir. *Târih-i Güzide*, s.471.

Hoelün'dür. Temuçin ile ilgili ilk bilgi Moğol geleneklerine göre daha küçük yaşta babası ile yola çıktığı kız isteme hadisesidir. Bu olayda Dey- Seçenin kızı Börte ile izdivaçları onaylanır ve baba Yesügey oğlu Temuçin'i kız evinde bırakarak geri döner. Ancak dönüş yolunda rastladığı husumetli olduğu bir gurup Tatar tarafından zehirlenerek nihayetinde hayatını kaybetmesi şeklinde cereyan eder.¹⁴³ Bu hadise gösteriyor ki Yesügey Moğol kabileleri arasında mevcut olan intikam ve sonu gelmeyen mücadelelere kurban gitmiştir.

Babasının ölümüyle yaklaşık olarak on üç yaşlarında yetim kalan Temuçin için karanlık ve zorluklarla dolu bir dönem başlamıştır. Babasının kurmuş olduğu düzen bozulmuş, kavmi tarafından terk edilmiş ve ailesiyle birlikte savunmasız bir durumda kalmışlardı. Yer- yurt edinmek ve hayatta kalmak için büyük mücadeleler veren Temuçin'in bu çileli hayatı otuzlu yaşlarına kadar devam etmiştir.¹⁴⁴ Büyük bir gayretle mücadelesine devam etmiş ve zamanı kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. *Tayciut*, *Merkit* ve diğer kabileler ile mücadele ederek siyasi ve askeri tecrübe kazanmıştı. 1195 yılında birçok kabile onu Han olarak seçip tabi olmuştu. Güçlendikçe ün kazanıp kurduğu çeşitli ittifaklarla önce *Naymanlar*, *Tayciutlar*, *Tatarlar* ardından hanlık kavgasına giren eski dostu *Camuka'yı*, *Ong-Hân* ve *Senggün*'ü mağlup ederek ortadan kaldırmıştır.¹⁴⁵

Tarihler 1206 yılını gösterdiğinde Temuçin bütün bozkır hükümdarlarını bir çatı altında toplamıştı. Onon nehri kıyısında toplanan büyük kurultayda dokuz parçalı ak tuğ diktirildi ve Temuçin, Cengiz (*Çinggis*) unvanını alarak büyük Han seçildi.¹⁴⁶ *Gizli Tarih*'te anlatıldığı üzere Cengiz Han zor gününde yanında olan yakın dost ve adamlarını unutmadı ve onlara devlet idaresinde önemli yetki ve sorumluluklar vererek şereflendirdi. Gerek ülke içerisinde gerek dışarısında oluşacak olan sorunlara

¹⁴³ Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, ss.29-73.

¹⁴⁴ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (çev: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara-2018, s.471. Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, ss.75-78.

¹⁴⁵ Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s.87. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar" *Türkler Ansiklopedisi*, C.VIII, Ankara 2002, s.235-255. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, ss.222-223. Mustafa Kafalı, "Cengiz Hân" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. VII, s. 367-369.

¹⁴⁶ *Târih-i Güzide*, s.471. Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-î Sasaniyan ta İnkıraz-î Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.255. Sabahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti" *Türkler Ansiklopedisi*, C.VIII, Ankara 2002, s.439-440. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, ss.222-223. Mustafa Kafalı, *a.g.m.*, s. 367-369.

karşı askeri ve hukuki *yasalar* oluşturarak devlet idaresini kaidelere bağladı. Kendi evlatları içerisinde de yetki ve toprak paylaşımı yaparak ileride oluşacak bir dizi sorunları önlemek adına bu yönde bir irade ortaya koymuştur. Büyük oğlu Cuci'ye av işlerini, Çağatay'a dava ve yasa işlerini, bilgeliği ve ileri görüşlü olmasından dolayı üçüncü oğlu Ögedey'e devlet idare işlerini ve son olarak Tuluy'a askerlik işlerinin başına getirerek güce ortak etmiştir.¹⁴⁷

Her geçen gün devletin sınırlarını genişleterek topraklarına toprak kattı. Uygurların tabi olmasından sonra 1210 yılında Taygutlar üzerine sefer düzenlemişti, 1212-1214 yılları arasında art arda seferler düzenleyerek Hitayları kendine bağladı. 1215 yılında Balasagun civarını hâkimiyeti altına aldı. Oğlu Cuci'yi asilik yapan Kırgızlar üzerine yollayarak etkisiz olarak bıraktı. “*Turan ülkesinin belde ve vilayetlerinde Hitay'da, Çin'de, Maçin'de, Hazar'da, Saksın'da, Bulgar'da As'ta, Rus'ta, Meks'te, Alan'da, Kırgız'da, Tengit'te sınırlarına kattı.*”¹⁴⁸

Moğol devletinin batıya yönelmesi ve ilk temaslarını kurması askeri alanda gerçekleşmiştir. Buna sebep olan asıl mesele ise Cengiz Han tarafından ticaret amacıyla gönderilen tüccar heyetinin Harezimşah'a bağlı Otrar¹⁴⁹ valisi İncalcık tarafından katledilme hadisesidir.¹⁵⁰ Hadiseyi başlatan olay tüm kaynaklarda Otrar vakası olarak geçmekte ancak Moğolların batı istilasını hangi tarihte başladığı konusunda Ermeni müverrihler farklı tarihler vermektedir. 1211,¹⁵¹ 1214,¹⁵² 1221¹⁵³ gibi çeşitli yıllar beyan edilse de 1220 yılının üçüncü çeyreğinde Kafkasya'ya girdikleri bilgisi kabul görmektedir.¹⁵⁴

Cengiz Han'ın Harzemşah topraklarına gönderdiği ticaret heyeti ile o an için barış isteği dışında bir amacının olmadığı konusunda *Spuler* bilgi verir.¹⁵⁵ Cengiz

¹⁴⁷ Ebu'l- Ferec İbnü'l- İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.6.

¹⁴⁸ *Târih-i Güzide*, s.471. Mustafa Kafalı, a.g.m., ss. 367-369.

¹⁴⁹ Otrar olayı hakkında detaylı bilgi için bkz.: İbnü'l-Esir, *el- Kâmil fi't-Tarih*, ss. 320-321. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, ss.8-9. *Târih-i Güzide*, ss.471-472. *Tarih-i Cihan Güşa*, ss.117-118. Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-i Sasaniyan ta İnkıraz-i Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.256.

¹⁵⁰ Özkan Dayı, *Moğolların Askeri ve İdari Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara- 2020, s.

¹⁵¹ *Mhitar Ayrivanetsi'nin görüşü.*

¹⁵² *Grigor Aknerts'i'nin görüşü.*

¹⁵³ *David Bağışets'i'nin görüşü.*

¹⁵⁴ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınevi, Ankara 2020. s.189.

¹⁵⁵ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, TTK Yayınları, 3. Baskı Ankara 2011, s.31.

Han'ın göndermiş olduğu bu tüccar heyeti ile ilgili gayesinin ne olduğu konusunda kesin bir yargı ortaya koymadan evvel şuna dikkat çekmek isterim. Ortaçağ ticaret hayatında özellikle de İpek Yolu¹⁵⁶ ve bu yolun tacirlere yüklediği misyona dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Genellikle Ortaçağ'da İpek yolu üzerinde faaliyet gösteren tacirlerin üstlendikleri rol ile tüccar sınıfının toplumda ayrıcalıklı bir yer edinmesine sebep olmuştur. Tüccarların iç ve dış pazarda aktif olmasının yanı sıra üstlendiği bankerlik, ajanlık ve diplomatik olarak elçilik görevleriyle birçok hükümdarın devlet idaresinde bağımlı hale gelmesine sebep olmuştur. Tacirler siyasi otoritenin emirleri doğrultusunda gerek isteyerek gerekse mecburi olarak gittikleri bölgelerde gerekli olan kapsamlı verileri toplayarak döndüklerinde hükümdara iletirlerdi. Yaptıkları bu canlı bilgi akışı ile devletlerin bir sonraki hamlelerinde atacakları adımlarda önemli piyon olmuşlardı. Bu nedenle tüccarlar hem yüksek aristokrasi içerisinde hem de devlet reisleri nezdinde itibarlı bir mevkide yer almışlardır. Ancak yapmış oldukları bu muhbirlik işinin ortaya çıkması halinde canlarından olmaları yüksek bir ihtimaldi.¹⁵⁷ Ek olarak Cengiz Han askeri ve ülke meseleleri hakkında muhbirlerden, eşkıya ve bilge beylerden çokça yararlanırdı. Her daim bu guruptan bazı kişileri yanında bulundururdu.¹⁵⁸

Bu bilgilere de dayanarak bulunduğu bölgede sınırlarını genişleten ve koruma altına alan Cengiz Han batı hakkında daha teferruatlı malumat edinmek içinde tüccarların istihbarat rolünden faydalanmak istemiş olabilir. Bundan dolayı ülkesine ticaret işinde mahir olan tacirleri davet ederek 450 kişiden müteşekkil heyeti yüklü miktardaki mal ile kurulan kervanları batı istikametine yollamıştır. Bu kervanın Otrar da kılıçtan geçirilmesi üzerine malların tanzimi ve gereğinin yapılmasını isteyen Cengiz Han'ın talebi reddedilince 1219 yılında Moğol ordusu hazırlanarak Harezim topraklarına girmiştir. Müstahkem kale ve mevziler bir bir düşerek Moğol zulmüne

¹⁵⁶ İlkçağ ve Ortaçağ da Çin'den Ortadoğu ve Batı ülkelerine kadar geniş bir coğrafya üzerine kurulan önemli bir ticaret yoludur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, "İpek Yolu" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C.XXII, s.369-373.

¹⁵⁷ Ekrem Kalan, "Ortaçağ'da İpek Yolu'nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar" *Yükselen İpek Yolu* C.II, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s.185-190.

¹⁵⁸ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-i Sasaniyan ta İnkıraz-i Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.274.

maruz kalmıştır. Başta Otrar, Hucent, Buhara ve Semerkant Moğolların eline geçmiştir.¹⁵⁹ Moğol askeri birlikleri İran, Azerbaycan ve Deylem de büyük tahribatlar yarattılar. Bölgelerdeki ihtişamlı yapıları yıkarak halkın malına ve canına musallat oldular. Kendi servetlerini arttırma hususunda aç gözlü davranarak gasp ve yağma yapmaktan geri durmadılar.¹⁶⁰ XIII. asrın vakayinâmelerinde intikam hırsıyla her delikte Harezimşah'ı arayan Cebe ve Sübütay Noyanlar beldelerin altını üstüne getirerek iz sürmüşlerdir.¹⁶¹

Moğol tehlikesini hafife alan Harezimşah Alâeddin Muhammed yaşanan olaylar karşısında basiretsizce davranmıştır. Kısa süre içerisinde Asya'daki siyasi güçlere üstünlüğünü kabul ettiren Moğollara karşı tedbirsiz davranarak dikkatlerini İslam beldeleri üzerine çekmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı kadar tedbirli ve ileri görüşlü davranmamıştır. *el- Kâmil*'de geçen hadisede Harzemşah topladığı istişare meclisinde âlimlerden *eş-Şihab el Hayûfi* den vaka görüşünü söylemesini istemiştir. O da askerlerinin çok oluşunu ve bir arada bulunması gerektiğine, Seyhun nehrinin düşmanla aralarındaki sınır olarak belirlenmesine vurgu yaparak diğer İslam beldelerindeki hükümdarlara mektuplar yazarak yardım isteyip, birlik olmaya davet edelim diyerek beyanda bulunmuştur. Ancak Şah, devlet adamlarının sözlerine kulak vermeyerek yanlış bir hamlede bulunmuştur. Adeta bu toprakları Cengiz Han için yeni hedef tahtası haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Son derece dinamik bir kuvvete sahip olan Moğol ordusu kısa süre içerisinde başta Harzem topraklarını, Maverâünnehir, Horasan İran, Anadolu ve İslam topraklarını yaptıkları yağmalar ile kan gölüne çevirmiş, sulh ve sükûnetten uzak kargaşa dolu bir asrın yaşanmasına neden olmuştur.¹⁶²

Moğol orduları yüzlerini batıya doğru çevirdiklerinde¹⁶³ Türk ve Müslüman coğrafyası siyasi birlikten uzak, parçalı ve mücadele içinde bulunuyordu. Bu

¹⁵⁹ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-i Sasaniyan ta İnkıraz-i Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.257-259. Aydın Taneri "Hârizmşahlar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C. XVI, s.228-231.

¹⁶⁰ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Post Yayınları, İstanbul 2018, s.35-36.

¹⁶¹ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınevi, Ankara-2020. s.190.

¹⁶² İbnü'l-Esir, *el- Kâmil fi't-Tarih*, s.321. Salim Koca,"Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası" *Gazi Türkiyat*, Güz- 2009, S.5, s.188-189.

¹⁶³ Bağdat'ta hilafet merkezi olan Abbasi Devleti bulunuyordu. Büyük Selçukluların ardından kendini onun devamı olarak nitelendiren Harezim sahası ve Batı Türkistan da Harezimşahlar hüküm

devletler yaklaşan büyük tehlike karşısında yekvücut olup mücadele etmek yerine bireysel ve menfi davranarak bütüncül bir İslam birliği oluşturmaya muvaffak olamamışlardır. Celaleddin Harzemşah, Moğollara karşı birkaç kez başarılı girişimde bulundu ancak az evvelde dediğimiz gibi Müslüman dünyasında merkezi bir birlik ve liderin olmayışı Moğol ilerleyişinin önünü açan bir faktördü. Araştırdığımız zaman bu dönemde Moğolların aslında üstün bir gücünün olmadığını da görüyoruz. Moğol orduları bu dönemde Çinli ve Asya'nın muhtelif bölgelerindeki vassal birliklerden oluşup kuşatma araçları da ilkel olarak nitelendirilecek durumda idi. Onların Müslümanlara göre avantajlı olduğu durumlar muhakkak vardı. Rakibe oranla daha iyi yönetildiği, örgütlendiği ve disipline edildiğini söyleyebiliriz. Çok üzerinde durulmasa da Moğolların ileri bir seviyede istihbaratı iyi kullandıkları görülmektedir. Misal verecek olursak Harezmşahı'nın İran topraklarına kaçmasının ardında Cebe ve Sübütay Noyanların takip etmesi için peşine düşmesi hadisesi batıdaki toprakları silahlı bir keşfi haline getirmişti. Ayrıca Moğol propagandası da başarılı bir şekilde yürütüldü. Hatta günümüze kadar da ulaştı. İstilanın yaşattığı korku ve bunun psikolojik yönünün etkisi Moğolların zaferlerinde belirleyici unsurlardan olmuştu.¹⁶⁴ Bir diğer noktada Sultan Harzemşah bir yandan Moğollar ile mücadele ederken diğer yandan da Ermeni ve Gürcülerle de mücadeleden geri durmamıştır. Birkaç sahada çok fazla efor sarf ederek yaptığı mücadelede muvaffak olamamıştır.¹⁶⁵

Moğol istilasının basite indirgenecek bir hadise olmadığını anlamak ve İslam dünyasında yarattığı müthiş tahribatın iç yüzünü anlamak açısından büyük tarihçilerden *İbnü'l- Esir'in*, *el- Kâmil* isimli hacimli eserinde yer verdiği görüşleri hayli dikkat çekicidir. Yakın dostlarının teşvik ve istekleri neticesinde olayları kaleme aldığını söyleyen müellif şunları da dile getirmiştir: “*kim bu felaketin*

---

sürüyordu. Diyarbakır, Mardin ve Harput'ta Artuk-oğulları, Musul, Halep ve Şam da Zengiler, Ahlât da Ermeni krallığı mevcuttu. Anadolu da feodal bir görünüm hâkim olup Danişment, Saltuklu ve Mengücekli gibi çeşitli beylikler olsa da Anadolu Selçuklu devleti hâkimiyetini kurmaya çalışıyordu. Batı Anadolu Roma İmparatorluğu idaresindeyken Doğu Anadolu bölgesinde Ermeni ve Gürcüler, Azerbaycan ve Arran civarında Şeddad-oğulları ve kuzeylerinde Şirvan şahlar vardı. Yine Azerbaycan ve İran'ın bir kısmında ildeniz oğulları, Güney İran sahasında Fars atabeyliği, Afganistan'da Gurlular, Hindistan'da ise Delhi Sultanlığı'nın hükmü altında bulunuyordu. Zeki Velidi Togan. Çengiz Hân (1155-1227), Kış Sömestresi 1969-1970, s.5.

¹⁶⁴ Arshad İslam, “The Mongol Invasions of Central Asia” *International Journal of Social Science and Humanity*, Nisan 2016, C.VI, S.4, s.315-319. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, s. 288.

¹⁶⁵ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, ss.24-31.

yazılmasını ve anlatılmasını kolay görebilir. Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu felaketten önce ölüp gitseydim! Adım ve sanım unutulsaydı da bu olaylara karışmasaydım. Moğol zulmünün tüm insanları etkileyen bir hadise olmasının yanında coğrafya itibarıyla en yakın muhatabının Müslüman toplumlar olduğu için büyük zarar görmüştür. Yazar Müslümanların yaşadıkları bu acı hadiseleri duydukça gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti diyerek veryansın etmiştir. el-Kâmil de Hz. Âdem'in yaratıldığı günden bu güne kadar böyle bir felaketin benzeri görülmemiş ve yaşanmış değildir. Moğol istilasını yazan tarihler bu olayı tüm dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yinede kıyasından kenarından geçememişlerdir”¹⁶⁶ diyerek hadisenin ne denli dehşet verici olduğunu ifade etmektedir.

Moğolların yaptığı eziyeti *Menakıbü'l-Ârifin* adlı eserde daha dehşetli bir şekilde görüyoruz. Eserde Cengiz Han Belh üzerine yürüdüğü vakit Belh'liler büyük bir cesaret ortaya koyarak savaşmaya başladılar. Ancak bu hareketle başarılı olmaya kadir olamadılar. Cengiz Han burada bulunan küçük büyük ele geçirilen herkesin öldürülmesi, hamile kadınların karınlarının yarılması, şehrin bütün hayvanlarının kurban edilmesi ve Belh'in tarumar edilmesi üzerine emir vermişti. Kaynakta ayrıca bölgede bulunan yaklaşık on iki bin mescit ve on dört bin kadar Kur'an metninin ateşe verildiği, halkın içinden elli bine yakın bilgin, öğrenci ve hafızın katledildiği, iki yüz bin insanın gömüldüğü bilgisi kaydedilmektedir.¹⁶⁷ Verilen bu bilgiler ve anlatılan hadiselerden son derece müteessir olsak da tarihi kaynakların verdiği bilgilere de bakarak dağınık bir halde bulunan, sürekli birbirleri ile mücadele eden, avcı ve medeni olmayan bir topluluktan dünyaya korku ve nam salan bir imparatorluğun ortaya çıkışı bir yerde takdire şayan bir durumdur.

Cengiz Han ve görevlendirdiği ordusu evvela Otrar ardından Buhara, Semerkant'ı aldı. Ardından Amuderya, Gürgeç, Herat, Nişabur ve Kuhistan'a kadar

¹⁶⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, s. 316.

¹⁶⁷ Moğol askerleri Belh de yağma ve öldürme işleriyle uğraşırken Baha Veled'in müritlerinden bir zat orada bulunmuş. Keramet ehli olan bu kişiye Belh'in uluları feryat ve figan ederek gelip, yaşanan bela ve zulümden kurtulmaları için dua istemişler. Muhterem zat o gece seher vaktine kadar yüce Yaradan'dan bu musibetin kaldırılması için yakarıştaki bulunmuş, yardım dilemiştir. Bu hadiseden üç gün sonra Moğollar şehrin ulularını ve muhterem zatı şehit etmişler. Ahmed Eflâkî, *Menakıbü'l-Ârifin* (Büyük Klasikler, İslam Klasikleri: Ariflerin Menkıbeleri), (çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul-1973, C.I, s.118.

seferler düzenleyip yağma ve katliamlarda bulundular.¹⁶⁸ Ardından Cengiz Han Maverâünnehir ve diğer vilayetlerde katliamlar yaptı. Bir yandan da kaçmakta olan Alâeddin Muhammed'in bulunması için peşine adamlar yollayarak takibe almıştır. Ardından Hazran geçidinden geçerek Turan'a doğru gittiler. Burada Tuluy'u Horasan bölgesine, Çağatay, Cuci ve Ögedey'i Harezm bölgelerine göndererek tüm İran sahasını ele geçirdiler.¹⁶⁹ Bir dizi düzenlemeden sonra Cengiz Han 1226 yılında isyan eden Tang'utlar üzerine sefere çıkmak için hazırlıklara başlamış ve hazırlıklar esnasında atından düşerek ağır bir darbe almıştır. Bu yaralanma hadisesinden sonra 1227 yılında ölmüştür.¹⁷⁰

Cengiz Han'ın vefatından önce daha önceden kararlaştırıldığı üzere imparatorluk tahtının yeni varisi ve Moğolların büyük hanı olarak üçüncü oğlu Ögedey seçildi.¹⁷¹ Keluren nehri kenarında aldığı görevle 1229- 1241 tarihleri arasında hüküm sürdü. O da babasının başlattığı istilalara yeni yerler katarak dört cephede birden ilerleyerek sınırlarını genişletti. Noyanlarından Curmagun'u Yakındoğu seferi için sevk ederken kendiside Çin üzerine yürümüştür. Üçüncü cepheyi Deşt-i Kıpçak üzerinden açarak Avrupa da Viyana önlerine kadar ordular sevk ederek istila etmiştir. Dördüncü cephe ise daha güney bölgelere yapılarak Gûr, Gazne ve Afganistan bölgeleri ele geçirilmiştir. Ögedey başarılı bir hükümlanlık döneminin ardından aşırı içki içmesi sebebiyle 1241 yılında hayatından olmuştur.¹⁷²

Ögedey'in ölüm sarhoşluğuna tutulduğunu gören devlet erkânı annesinin de etkisiyle Güyük Hanın ivedilikle gelmesi için elçiler göndermişti. Güyük, Han olarak seçilene kadar yönetim Töregene Hatun'un kontrolündeydi. Kaynaklarda Naibelik dönemi olarak geçen bu hadise dört yıldan biraz fazla sürmüştür. Bu zaman zarfında Töregene Hatun siyasette etkin rol üstlenerek Güyük'ün han seçilmesine sebep oldu. H. 644 yılının ilkbaharında toplanan kurultayda yeni Moğol Hanı Güyük seçildi. O dedesinin koyduğu yasalara sadık kalarak yürürlükte bıraktı ve istila faaliyetlerinde

¹⁶⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, ss. 182-183.

¹⁶⁹ *Târih-i Güzide*, s.472.

¹⁷⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 187-190. Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-î Sasaniyan ta İnkıraz-î Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.272.

¹⁷¹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, ss.33-34. Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-î Sasaniyan ta İnkıraz-î Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.284.

¹⁷² *Târih-i Güzide*, s.473. *Moğolların Gizli Tarihi*, s.191. Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Hân" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, C.XXXIV, s.21-22.

seleflerinden geri kalmayarak çeşitli görev ve tayinlerde bulundu. Ancak saltanat dönemi uzun sürmedi ve bir yıldan biraz fazla bir süre hükümet ettikten sonra vefat etti.¹⁷³ Güyük Han'ın ölümünden sonra tahtı eşi Oğul Gaymış Hatun devr aldı ve Möngke'nin imparatorluk tahtına geçişine kadar iktidarda kaldı.¹⁷⁴ Oğul Gaymış Hatun'un naibelik döneminde tahta geçecek kişinin belirlenmesi üzerine çeşitli koalisyonlar oluşturulmuş. Hatunun oğlu küçük yaşta olduğu için tahta namzet gösterilmesi mümkün görülmemiştir. Ancak Oğul Gaymış Hatun ve destekçilerinin reyî tahta çıkacak kişinin Ögedey soyundan olması yönündeydi. Bu gruba karşı güçlü bir muhalif kesim olan Batu, Çağatay'ın oğlu Yesü- Mengü ve destekçilerinin aday farklı idi. Bu ortak yönetim Tuluy'un eşi Sorgaktani Hatun ile birleşerek aday olarak Möngke'nin çıkması için çalıştılar.¹⁷⁵ Çağatay ve Ögedey'in peş peşe ölümünün ardından Cengiz Han neslinden yaşça büyük ve itibarca en üstün olan kişisi Batu idi. O Güyük döneminde askeri olarak önemli işlere imza atsa da siyasi olarak geri planda durmuştu. Batu'nun bu sessizliği kısa sürmüş ve hazırlattığı ordusuyla Güyük Han üzerine yürüdüğü esnada onun ölüm haberini alınca durmuştu. Güyük Han ile olan münasebeti sebebiyle o da hükümdarlığın Tuluy'un nesline geçmesinden yana durdu.¹⁷⁶

Möngke, Han olarak Moğol tahtına çıkınca 1251-1259 yılları arasında hüküm sürdü. Onun saltanat döneminin önemli işlerinden biri kardeşlerinden Kubilay'ı Çin topraklarına diğer kardeşi Hülâgû'yü İran, Irak, Anadolu, Suriye, Mısır ve Kafkasya topraklarının ele geçirilmesi için gönderilmesi oldu.¹⁷⁷ Yeri geldiğinde teferruatlı olarak anlatacağımız bu dönem sekiz yıldan biraz fazla sürdü ve Möngke Han'ın 48 yaşında ölmesiyle sona erdi.¹⁷⁸ Möngke'nin vefat etmesiyle hanlık tahtına Moğol tarihi için son büyük hükümdar olan Kubilay Kağan geçti. 1260-1294 yılları arasında hüküm sürdü. Han olmadan evvel üstlendiği görevle Çin de büyük başarılar elde

¹⁷³ *Târih-i Güzide*, s.476. J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.306. B. Spuler, *İran Moğolları*, s.50-56. Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar*, s.231.

¹⁷⁴ *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 233-241. *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, s.21-23.

¹⁷⁵ J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.318.

¹⁷⁶ Mustafa Kafalı, "Batu Hân" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.V, s.208-210.

¹⁷⁷ Peter B. Golden, *a.g.e.*, s.290.

¹⁷⁸ Möngke Hân ile ilgili ayrıntılı bilgi için eserlerin şu sayfalarına bkz. *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserin III. Bölümü, sayfa 457 den itibaren. *Târih-i Güzide*, ss. 476-477. *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, ss.23-26. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.17-18.

etmişti. Tarihi süreç içerisinde Kubilay Kağanın elde ettiği bu başarı Moğolların yüksek Çin kültürü altında erimesine sebep olmuştur. Yetmiş dokuz yaşında vefat eden Kubilay Kağan geride kırk yedi erkek çocuk çok sayıda kız evlat bıraktığını kaynaklar aktarmaktadır. Moğol tahtına 1294-1307 yılları arasında torunu Temür-Olcaytu Kağan geçmiştir. Böylece ihtişam devri sona ermiştir.¹⁷⁹

Tarihler XIII. yüzyılın ikinci yarısını gösterdiğinde Moğol İmparatorluk sahası tek merkezden yönetilmeyecek kadar geniş hatlara ulaşmıştı. Cengiz Han hayattayken yaptığı taksimatta Deşt-i Kıpçak sahası Cuci ve oğlu Batu'nun soyu hâkimiyetinde kaldı. 1241-1502 yılları zarfında bu topraklarda Altın Orda Hanlığı kurulmuştur.¹⁸⁰ Cengiz Han'ın bir diğer oğlu Çağatay ve onun nesli 1227 yılından itibaren Maverâünnehir, Yedisu ve Türkistan'da Hanlık kurmuşlardır. Çağatay Hanlığı¹⁸¹ 1370 yılına kadar hayatta kalmıştır.

Birbirinden ayrı bağımsız teşekküller halinde devam eden Moğol devletleri hâkim oldukları coğrafyalarda çatışma ve istila hareketi azalıp sular durulmaya başlayınca bu defa devlet coğrafyadan etkilenmeye başlamıştır. Zamanla bulundukları coğrafyanın kültürel, dini ve dilinden istifade ederek farklı bir hüviyet meydana gelmiştir. Böylece doğuda Çin yüksek kültürü altında eriyen Moğollar batıda ise İran idare ve bürokrasisi altında şekillenip dini olarak da değişim yaşamıştır. Bu kopuş ve değişim altında varlıklarını XVI. asırda Moğollar ana yurtlarında kabileler federasyonu halinde devam ettirirken 1922 den itibaren günümüz Moğol Cumhuriyeti şeklini almışlardır.¹⁸²

1.1. Moğollarla Salgurlu Atabeyliği Arasında İlk Temas ve Tabilik Devrinin Başlaması

1.1.1. Atabeg Kutluğ Han Ebu Bekir b. Sa'd Dönemi

¹⁷⁹ Roxann Prazniak – Osman Gazi Özgüdenli, “Kubilay Kağan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara-2019, EK. C.II, s.88-89. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, ss. 233-234.

¹⁸⁰ Altın Orda Hanlığı hakkında bilgi edinmek için bkz. Mehmet Sayar “Altın Orda Hanlığı” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-1989, C.II, s. 538-540.

¹⁸¹ Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Hanlığı” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-1993, C.VIII, s.177-178.

¹⁸² Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 234-241.

Sa'd b. Zengi'nin vefatından sonra yerine oğlu Atabeg Muzafferü'd-dîn Kutluğ Han Ebu Bekir b. Sa'd padişahlığa oturdu. Kaynaklarda Atabeg için bu Hânedanın parıldayan ışığıydı, adil, cihangir, din eğitime değer veren bahtiyar bir padişahı. Öyle bir Muhammed (s.a.v.) aşığı ve dinine bağlıydı ki onun zamanında kimse hikmet veya mantık okumaya cüret edemezdi şeklinde bilgiler ye almaktadır.¹⁸³

Moğollar yönünü müslüman coğrafyasına çevirmeden önce Salgurlu Atabegliği Harzemşahlara bağlı idi. 1215 yılında Alâeddin Muhammed yaptığı başarılı seferler sonucunda topraklarını genişletirken Fars Atabegi Sa'd b. Zengi'yi yenerek kendine bağladığını biliyoruz.¹⁸⁴ Ancak Moğolların gelişi ve 1220 yılında Alâeddin Muhammed'in ölümü ile bu itaatlik son buldu. Moğol akınlarından uzak olan Salgurlu memleketleri bu dönemi sükûnet içerisinde geçirdi. Harzemşah devletini yeniden toparlamak için çalışan Celaledin Harzemşah ve kardeşi Gıyaseddin 1224 yılında Salgurluların baş şehri Şiraz'a girerek burada ikamet etti.¹⁸⁵

Sultan Celaledin 1227-1228 yıllarına değin Moğollarla birçok savaş yapmıştır. Bunların kiminde mağlup olurken kimisinde de galibiyet elde etmiştir. Harzemşah, H. 625/1228-1229 yılında Moğollar ile Rey civarında bir savaş yapmış ve yenilerek İsfahan taraflarına çekilmeye mecbur kalmıştır. Kaynaklarda Moğollar ile yapılan bu savaşta Harzemşah Celaledin'in ordusunda Fars Atabegi Sa'd'ın da yer aldığı bilgisi yazmaktadır. Atabeg bu savaşta Moğollara karşı başarılı bir şekilde mücadele etmiş ancak Müslümanların ordusu geri çekilince takibi bırakarak geri dönmüştür.¹⁸⁶ Bulgulardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki Salgurlu Atabegliği nin Moğollara tabi oluşu Cengiz Han'ın vefatından sonra tahta varis olan Ögedey Han zamanında vuku bulmuştur.

Ögedey tahta geçince aldığı ilk kararlardan biri Cengiz Han'ın koyduğu yasaları yürürlükte bırakmak oldu. Ardından genel bir af kanunu çıkardı ve bir dizi askeri atamalar yaparak henüz sükûnet bulmayan Horasan- Irak bölgesine

¹⁸³ *Tarih-i Vassaf*, s.91

¹⁸⁴ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XVI, s.228-231.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, s.280-281. *Tarih-i Cihan Güşa*, s.328.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, C.XII, s.439.

Curmagun'u gönderdi. Ögedey'in tekrardan alevlendirdiği bu askeri hamle Moğol gazabını duyan tüm coğrafyalarda korku ve paniğe sebep olmuş olmalı ki düzenlenen ikinci kurultaya çeşitli bölgelerden gelen emir ve şehzadeler itaat bildirip elçiler göndererek canlarını ve topraklarını emniyet altına almaya çalıştılar. Ögedey'in toplanan meşverette akraba, dost ve yakınlarına yaptığı cömertlik ve lütufları gören, duyan çevre halkı bu ihsanlardan yararlanmak ve topraklarında huzura kavuşmak için Hanın sarayını elçilerle doldurdular.¹⁸⁷ Kaynakların verdiği bu bilgiler dâhilinde biz de diyebiliriz ki Salgurlu Atabegi de bu dönemde elçisini Han'ın sarayına gönderip itaat arz etmiştir. Bundan dolayı Salgurlu Atabeglerinin hâkim olduğu Fars ve Kirman topraklar haricinde Moğollar katliamlarını sürdürdüler.¹⁸⁸

Bu hadise *Tarih-i Vassaf'ta* şu şekilde geçmektedir. Atabegin ileri görüşlülüğü ve isabetli düşüncelerinden maksadı oydu ki; ne zaman Cengiz Han dünyayı aldı, fethetti o da ona tabi oldu. Yeğeni (veya kardeşi) Tehamteni (تهمتن) Oktaqaan'ın (Ögedey Han) (اوكتاقان) kulluğuna gönderdi ve haraç vermeyi kabul etti. Ögedey Han onu sevdi ve himayesi altın aldı. Kutluğ Hanı (unvanını) fermanını ona gönderdi ve ona itiraz etmedi. Bu yüzden o devirde Şiraz bu kadar korku dolu şeylerden emanda kaldı.¹⁸⁹

Ebu Bekir b. Sa'd'ın bu şekilde Moğollara itaat bildirmesi Harzemşah taraftarı olan devlet erkânı tarafından iyi karşılanmamıştır. Muhalefet edenlerden biri de veziri Amide'd-din Esed idi. Atabeg yönetime başladığı zaman ilk işi devlet sahibi Amide'd-din Esed'i uyararak azarladı. Çünkü vezirin Sultan Muhammed Harezimşah ile ilişkisinin olduğunu, ona vezirlik önerdiği ve onun kabul edip etmemesi hususunda henüz karar vermediği biliniyordu. Sultan Harzemşah 1230 yılında vefat edince o bir kıta şiir yazarak özür dilemek ve şefaet istemek için atabege göndermişti.

Ey saadetli, kutluluk tacın mülkün, tahtın varisi olan

Allah için canımı ve mutlu başımı affet

¹⁸⁷ *Tarih-i Cihan Güşa*, ss.191-197.

¹⁸⁸ Abbas İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkıraz-i Sasaniyan ta İnkıraz-i Kaçariyye)*, Debir Yayınevi, Tahran, s.288.

¹⁸⁹ *Tarih-i Vassaf*, s.91.

Bana bunu affet ki kendi ismim gibi

Elif gibi Sa'd'ın başında durayım

Ancak Atabeg muhalefetinden dolayı Amide'd-din Esed ve oğlu Taceddîn Muhammed'i Aşknuvan kalesine hapsedti. Amide'd-din Esed zindandayken bir hapsiye yazdı.¹⁹⁰

Atabeg Sa'd çok ince gören, ince düşünen ve uyanık bir insandı. Onun için çalışan insanları çok sıkı bir şekilde denetliyor, işlerini nasıl yaptıklarına dair sorguya çekiyor ve hiç kimse onun icazeti olmadan başkasının işine, malına-mülküne tasarruf edemezdi. Her ne kadar kendisi şarap içmiyor, şaraptan perhiz ediyorsa da onun sarayında meclis-i bezm oluyordu. Emirler ve devlet erkânı şarap içiyordu. Çalgıcılar insan gönlünü çok hoş eden musikiler çalıyordu.

Kutluğ Han unvanını alıp topraklarını Moğol zulmüne karşı emniyete alan Atabeg yıllık haraç vermeyi ve vassallığın verdiği sorumlulukları kabul etmeye mecburdu. Ancak o aldığı önlemlerle bu durumu en az seviyeye indirmeyi başaramıştı. Her iki senede bir haraç olarak Şiraz'ın en küçük ve fakir bölgesinden elde ettiği otuz bin dinarı inciler ile süsleyerek Han için gönderiyor ve her sene oğlu Atabeg Sa'd veya yeğenlerinden bir tanesini Ögedey'in huzuruna gönderiyordu. Moğol ordusundan olan savaşçıları şehrin dışına yerleştirdi ve onların ihtiyacı olan her şeyi tamamıyla eksiksiz olarak onlara gönderiyordu. Bir kaç insanı bu iş ile vazifelendirmişti. Görevliler insanların Moğollara yaklaşmasını, konuşmasını ve görüşmesini engellemek için çalışıyordu. Amacı halkın, memleketin, devletin varlıklı halinden Moğol görevlilerinin haberdar olmasını engellemektir.¹⁹¹ Bu yüzden hükümetin merkezini Bağ-ı Firuzi'ye taşıdı. Devlet adamları için de o bahçenin etrafında evler yaptılar. Her sabah güneşin doğuşuyla tüm ordudaki insanlar/ askerler ordugâha gidiyorlardı ve çok güzel sofralar seriliyor herkes burada

¹⁹⁰ Hadisenin devamı şu şekildedir. “Sene h. 624/1226-1227 de hapisanede onu öldürdüler. Oğlu Taceddîn Muhammed hapisten çıktığı zaman o kasideyi İmam el- Mubtahrin Safiyeddîn Ebu'l-Hayr Mesud b. Ebu'l-Feth es-Seyrafi daizade-i Sahib-i Said -ki Allah ikisine de rahmet eylesin- ona götürdü. O bazı beyitlerin yerini değiştirdi ve düzenledi. O sıralamayı değiştirince fazıl ve belîğ insanlar o şiiri okumaya çok fazla rağbet gösterdiler. Mevlana Kudbeddîn Mahmud İbnü'l- İmam el-Mukaddem Safiyeddîn Mesud o ki takva ve fazilette asrının bir tanesiydi.” *Tarih-i Vassaf*, s.91-92.

¹⁹¹ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.87-89.

kahvaltısını yaptıktan sonra kendi evine dönüyordu. Onun çok güzel adetlerinden biri oydu ki; O medrese, okul, camii, han, çarşı Şiraz da ve Şiraz'ın etrafında böyle yerler yapmayı çok seviyor ve her birisi için hediyeler, tarlalar, bostanlar, değirmenler vakfediyordu. Gelirlerinin karşılanması için vakfiyeler yapıyordu. Şiraz da Daru'l-şifa yaptırdı ve çok profesyonel hekimler aldı. Hastalara yemekler, içecekler, ilaçlar macunlar, haplar vererek onları tedavi ettiriyordu. Hastanenin civarında görkemli bir bostan yaptırdı. Burası bahar aylarında Şiraz halkının gezeceği yer haline getirildi.¹⁹²

Atabegin bildirmiş olduğu bu tabi- vassal ilişkisi Ögedey Han'ın ölümünden sonrada devam ettirmiş olduğunu görüyoruz. Toplanan kurultayda yeni Moğol Hanı olarak Güyük seçildiği zaman tebriklerini sunup itaat bildirmek için çeşitli bölgelerden emirler ve yüksek rütbeli memurlar gelmiştir. Ata Melik Cüveynî eserinde; Maverâünnehir, Türkistan, Horasan, Lur, Azerbaycan, Kirman, Anadolu ve Fars'tan da yöneticilerin geldiğini bildiriyor. Gelen bu heyetler Hana çeşitli hediyeler sundular ve onlar için yaklaşık iki bin çadır kurulduğunu yazıyor.¹⁹³

Atabeg Ebu Bekir'in Moğollara karşı aldığı önlemler yeterli gelmemiş olacak ki devletin en has insanları ile meşveret etti ki bu mülkten çıkan haraç artık Moğolların aç gözlü hatunları ve emirlerinin isteklerine yeterli gelmiyordu. Buna ilaveten ordunun elde tutulması için ve saltanatın harcamaları için daha fazla bir gelir gerekliydi. Bunun için adamlarına ne düşündüklerini sordu. İmadeddin Mirasî inşâ mensubuydu ve Irak da dünyaya gelmişti. O şöyle dedi ki: Mutahhar olan şeriat ulul-emr olana (devrin hâkimine) izin vermişti ki; İslam da Müslümanların korunması için zenginlerden ne kadar istiyorsa lütuf veya kahırla yardım alabilir. Atabeg bunu duyduktan sonra emir verdi ki evler ve sular için Şiraz'ın içinde vergiler alınmasını emretti buna ilaveten Şiraz'a dışarıdan getirilen mallar için vergi verilecek, at, deve, inek ve eşek için onda bir oranında vergi düzenledi ve arpa ve buğday hariç tüm yiyecekler içinde vergi alınacaktı. Mülk sahiplerinden mülkler için, sarnıçlar için, değirmenler için, kuyular için, şahıslar ve onların mertebelerine göre dörtde bir, beşte bir, altıda bir veya onda bir divan hakkı belirlediler. Tarlalar ve meyve ağaçlarından metre kare hesabına haraç almaya karar verdi Şiraz'ın en gözde yerleri ki en büyük

¹⁹² *Tarih-i Vassaf*, s.92.

¹⁹³ *Tarih-i Cihan Güşa*, s.234.

nehirlerden su alıyorlardı divan için çok fazla para istediler. Bu isteklerinde baya zulüm ettiler. Para toplama zamanı geldiğinde reaya ya zayıf insanları bayağı zorladılar en son kuruşuna kadar aldılar ve Atabeg divanına gönderdiler. Bu olayların üzerine insanlar İmadeddin Mirasî ye düşman kesildiler, nazım ve nesir şeklinde ona kötü sözler ve küfürler etmeye başladılar. Atabeg yavaş yavaş büyük insanların mallarına mülklerine tasavvur etmeye çalıştı ve mülk sahiplerini cevap vermeleri için divana çağırıyordu.¹⁹⁴

Onlardan biride Kadı İzzeddin el-Alevi idi. Onu Kadılıkudât işinden azletti ve tüm miras kalan veya kendisi iktisap etmiş olan mallarını ondan aldırdı. Bu bahane ile mallarını aldı ve dedi ki: Seyyid olanlar Şiraz da çok kalabalık bir kabiledir, bir kavimdir. Çok güçlü ve zenginler eğer bu mallar ve makamlar bu seyitlerin sahip olduğu kudretle birleşirse belki onlar hükümetin başına geçmeyi düşünürler ve Şiraz'ı onun elinden alabilirler, bunu bahane ederek onun mallarını aldı. Amacı bir yandan da devlet içindeki tehdit unsuru olarak gördüğü sınıfı eritmekti.

Ondan sonra saltanatın vekilliğini gayrimenkul davalara bakma işine geçmeyi kadıların kadısı Mecdeddin İsmail Falî ye verdi ki bu adam kadılıkta, hüküm vermekte Şafi nin ve Ebu Hânife nin tabisiydi. Mülklerin tapularını incelemeleri için emir verdi. Söylediği eğer nakil işlemi elli seneyi doldurmuşsa -yani elli senedir bu mülk malikinin elindeyse- şeriat mahkemesi tarafından mektupla sicillenmiş şekilde divan vekilinin mührüyle onun doğruluğu, sıhhati teyit edilerek sahibine verilsin. O tapunun arkasına divanın mührü ile mühürlesinler ama eğer elli seneyi doldurmamışlarsa hiç kale almasınlar ve mülkü sahibinin tasarrufundan çıkartsınlar o mülk artık devlete aittir şeklindeki uygulamasıyla halkın sükûnetini sağladı.¹⁹⁵

¹⁹⁴ *Tarih-i Vassaf*, s.95.

¹⁹⁵ Olayın devamında deniliyor ki: “zulme uğrayan birisi tapusunu alıp saraya geldi hâkimlerin en büyüğü ve âlimlerin en tanınmış olan Şemseddin Ömer Münecim de orada hazırды. Atabeg ona işaret etti ve tapuya bakmasını istedi. Şemseddin Ömer de onu incelemeye başladı ve sonra söyledi ki; Bu malikin mülkiyeti bir seneye kadar ispat olunacak. Çünkü Atabegin emri elli seneydi ama bunun malikliğinden kırk dokuz sene geçiyordu. Şemseddin Ömer bu yüzden bir sene sonra demişti. Atabeg sessizleşti düşünceye daldı ve o kanunun iptaline emir verdi. Sıcak bölgelerde olan arazinin birçoğu babasının zamanında emirlere verilmişti ve onlardan artık Atabeg divanına bir şey varmayacaktı. Bu yüzden bir kere daha bu mülkleri kendi tasarrufuna almak istedi itiraz eden kimse varsa onu öldürüyor ve cezalandırıyordu. Onun geleneği oydu ki sürekli hâkimlerini ve ona çalışan insanları korkutuyordu ve sürekli onları işlerinden azlediyor, sorguya çekiyor ve mülklerini ellerinden çıkartıyordu. *Tarih-i Vassaf*, s.96.

Moğol hanının şartlarından biri de müstahkem kalelerin yıkılması yönündeydi. Hadise *Tarih-i Vassaf'ta* şöyle anlatılmaktadır. Moğollar tarafından kaleleri yıkmak için her tarafa bir sürü birlikler gönderildi. Şiraz da ayakta ne kadar kale varsa hepsini virane ettiler. Sefid kaleden başka ki oda çok azametli ve muhkem olduğu için yerinde kaldı yıkamadılar. Sefid kale Navbendcan (نوبندجان) bölgesinin yükseklerinde, dağın başında sert taşlardan yapılmış bir kaledir ki ona giden sadece bir yol vardır. O da o kadar incedir ki sadece bir süvari oradan geçebilir. Kalenin üstünde dikdörtgen şeklinde çok büyük bir zemin var bu yaklaşık bir mildir ki orada ziraat ediyorlardı, bir sürü meyve ağacı vardı öyleki bir sene sayım yaptılar ve binlerce incir ağacı vardı orda. Dağın zirvesinden saf ve berrak su gelmektedir bu su bir değirmeni döndürüyor ve fazlası dağın başından aşağı dökülüyor ve bu sesin dökülme sesi bir günlük yol mesafesi olan yerden duyulmaktadır. Atabeg Ebu Bekir o kaleyi kendisi için depo yapmıştı ve güvendiği insanları oranın muhafazası için bırakmıştı. Her sene Navbendcan kalesinin yeni yıl mahsullerini depoya götürmelerini emrediyordu ve depodaki önceki yıldan depolanmış tahılları parça etmek yerine insanlar arasında paylaşmalarının emrini veriyordu. Kaynakta anlatıldığına göre Atabeg sürekli iki şey için övünüyor ve diyordu ki benim mülkümde iki şey var ki başka padişahlar ona sahip değildirler. Birisi Kale-i Sefid biriside Bevvan vadisidir. Bevvan vadisi çok güzel ve ferah bir dinlenme yeridir. Türlü türlü kokulu çiçekler güzel ve hap sesli kuşlarla doludur. Şair Selami Azûduddevle hizmetinde oraya varınca onun işareti ile orayı tavsif etmek için bir kaside söylemiştir.¹⁹⁶

Yukarıda *Tarih-i Vassaf* da geçen bölümde anlaşıldığı üzere Fars Atabegi Moğolların artan haraç istekleri için bir dizi uygulamalara başvurmuştur. Bunlardan ilki Moğol vergilerini karşılamak için halktan ve yüksek mevkideki kişilerden yüksek vergiler almak. Bu vergilerdeki bir niyeti de devlet içinde büyük zenginlik elde eden kişilerin güçlerini kırmaktır. Moğolların tabilik şartlarından biri de ülke sınırları içerisinde korunaklı ve muhkem olan tüm kalelerin yıkılması hususunda olmuştur. Yukarıda bu kalelerin Atabeg için ne denli kıymetli olduğuna değinmiştik. Atabeg Ebu Bekir Moğollara tabi olduğu için onların topraklarında fetih

¹⁹⁶ *Tarih-i Vassaf*, s.97.

faaliyetlerinde bulunamıyordu. Bu nedenle o da yönünü körfeze çevirmek durumunda kaldı. Atabegin fütuhatlarından Kays Adası, Bahreyn ve Katif fethettiği yerlerdendi. Bu konu hakkında detaylı bilgileri yeri geldiğinde anlatacağız.

2. Moğol Hâkimiyetinin İran'da Tesisi: İlhanlı Devletinin Kuruluşu (1251-1353)

Möngke Han 1251 yılında Moğol ileri gelenlerinin katıldığı kurultayda oy birliğiyle “Büyük Han” seçilip tahta oturduğunda ilk iş olarak ülke işlerini nizama koymak oldu. Merkezi yönetim şeklini benimsemiş olan Han, ilk adımını bu doğrultuda atmaya karar vermiştir. İran coğrafyasına daha önceden gönderilen Baycu Noyan bölge için tehdit arz eden durumlar hakkında imparatorluk merkezine elçiler göndererek vaziyeti arz etmişti. Elçinin getirdiği malumatta hâkim oldukları topraklarda yaptıkları faaliyetler ile Moğollara karşı büyük bir tehdit oluşturan Bâtıniler ve Bağdat da hüküm süren İslam halifesi hakkında şikâyetler yer alıyordu. *Câmiu't- Tevârih* de nakledilen bir olayda: Möngke Han'ın hizmetinde bulunan Kadılkudât Şemseddin Kazvinî, Hanın huzuruna can yeleği olarak zırhını giyerek gelmiş olduğunu görünce sebebini sormuştur. *Kazvinî*, İsmaili mülhitlerinin suikastlarına karşı aldığı önlem olarak bahsetmiştir.¹⁹⁷ Kadılkudât Şemseddin Kazvinî'nin anlattıkları ve daha önceden bölgeden gelen şikâyetler üzerine Möngke Han odağını Haşhaşiler'in korunaklı yuvası olan Alamut kalesini ortadan kaldırmaya yöneltti. İran ve Acem topraklarında bulunan Türkistan ordularının Horasan ve Irak'tan, Kuhistan ve Alamut'a yönelmelerini emretti. Bu hadiseler neticesinde henüz Yakındoğu'da tam olarak Moğol hegemonyasının da tesis edilememiş olması nedeniyle Möngke Han ilk hamlesini bu doğrultuda yapmıştı.¹⁹⁸ Böylelikle Möngke uzun bir aradan sonra durma noktasına gelmiş olan Moğol istila hareketini canlandırmaya başlamıştır.

Liderlik vasıfları, askeri ve siyasi yetenekli kardeşlere sahip olan Möngke Han, imparatorluğun sağ ve sol kanatlarında Moğol gücünü kabul etmeyen ülkeler

¹⁹⁷ Minhâc-ı Sirâc el- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol istilasına Dair Kayıtlar)*, (çev: Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, s.144.

¹⁹⁸ Reşidüddin, *Câmiu't- Tevârih*, s.12-13. *Târih-i Güzide*, s.477-478. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.131-132.

kalmasın diye kardeşlerini vazifelendirdi. H.650/1252 yılında toplanan kurultayda alınan kararların uygulayıcısı olarak Hülâgû¹⁹⁹ görevlendirildi.²⁰⁰ Bu doğrultuda daha önceden Yakınoğlu'ya gönderilmiş olan Baycu ve Curmagun noyanların ordusu ile Keşmir ve Hint toprakları üzerine gönderilen Tayır Bahadır'ın orduları Hülâgû'nün emri altına verildi. Cengiz Han zamanında yapılan askeri taksimat esas alınarak her on kişiden ikisini Hülâgû'nün ordusuna katıp, yüzlük ve binlikler halinde birlikler kurulup başlarına şehzade ve noyanlar yerleştirildi. Ayrıca kale kuşatmasında kullanılmak üzere mancınık, neft ve çarh kullanmakta mahir olan Hıtaylardan bin hane getirilip Hülâgû'nün ordusuna katıldı. Karakorum'dan İran'a kadar Hülâgû ve beraberindekilerin geçeceği yolların güvenliğini sağlamak için Kitbuka ve on iki bin kişilik öncü ordu görevlendirilirken askerlerin ve hayvanların iâşe ihtiyaçlarının karşılanması için yine Baycu ve Curmagun Noyanlar görevlendirilmiştir.²⁰¹

Hazırlıkların hız kazandığı sürede Möngke Han kardeşini huzuruna çağırarak vazifesinin ehemmiyeti hakkında nasihatlerde bulunmuştur. "İlhan" olarak gittiği topraklarda; "Cengiz Han yasa ve kaidelerini büyük, küçük her işte uygula. Amûderya'dan Mısır beldelerinin en uzak yerlerine kadar her kim senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa ikramda bulunup ona çeşitli lütuflar ve özel suyurgamişiler yap. Kafa tutup boyun eğmeyenleri ise tüm maiyetiyle elinle kahredip ez. Horasan ve Kuhistan'dan başlayarak tüm kale ve hisarları yık. Bunları yaptıktan sonra Irak'a yönel. Yollarda yolsuzluk yapan Kürt ve Lur'ları bertaraf et. Eğer Bağdat halifesi itaati kabul ederse ona hiçbir şekilde saldırma. Eğer kibirlenip söyledikleri ve düşündükleri aynı olmazsa onu da diğerlerine kat. Harap olan vilayetleri imar et. Bütün durumlarda uyanık ol. Bütün olaylarda Dokuz Hatun ile

¹⁹⁹ Hülâgû; İlhanlı devletinin kurucusu (1256-1265) ve ilk hükümdarıdır. Babası Tuluy b. Cengiz Handır. Tuluy Moğol dilinde ayna manasına gelmektedir ve o 628 yılında yaşamını yitirmiştir. Annesi ise Kereyi kabilesinin lideri Ung-Hân'ın kardeşi Cagembu'nun kızı Sorgaktani Begi'dir. Tuluy'ün erken yaşta ölümünün ardından ait olan tüm toprakları Hülâgû'nün annesine verildi. Hristiyan dinine mensup olan bu hatun Hülâgû'nün eğitiminde kayınpederi olan Cengiz Hân'ın yakın adamlarından yardım almıştı. Daha fazla ayrıntı için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, C.XVIII, s.473-475. Mehmet Akif Erdoğan, "Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Metin: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han" *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar-2020, C.V, S.1, s.17.

²⁰⁰ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-2020, s.47.

²⁰¹ Reşidüddin, *Câmiu't- Tevârih*, s.14.

meşveret ve kengeşde bulun” diyerek emretmişti.²⁰² Bütün talimatları alan Hülâgû emrine tahsis edilen birlikleri ile 1253-1254 yılları arasında merkezden ayrılarak Batı seferini gerçekleştirmek için yola çıkmıştır.

Hülâgû’nün uzun bir yolculuktan sonra İran’a gelişi tarihler 1256 yılını gösterdiğinde gerçekleşmiştir. 1259-60 yılları arasında basılan sikkeler üzerinde yer alan unvana binaen Hülâgû’nün ardılları ve çağdaş araştırmacıların verdiği isimle *İlhanlı Devleti*’nin temelleri atılmıştır.²⁰³ Hülâgû’nün gelişini duyan ve daha önceden Horasan-Azerbaycan topraklarını yönetmesi için gönderilen Emir Argun²⁰⁴ karşılama için Keş (*şehr-i sebz*) denilen bölgeye gelip itaat arz etmiştir.²⁰⁵ Bu yolculuk esnasında birçok yaylak ve kışlakta durup vakit geçirip çeşitli devletlerin emir ve yöneticileri ile görüşmüşlerdir. İtaat arz etmeye gelen elçiler arasında burada Salgurlu Atabeyliğini temsilen bir elçinin gelip gelmediği bilgisi yer almıyor. *Câmiu’t- Tevârih* Hülâgû ile Salgurluların kurduğu ilk temas Abbasi hilafetinin ortadan kaldırışı hadisesinin ardından II. Sa’d’ın elçi olarak tebriklerini sunma hadisesidir. Bu gelişten Hülâgû’nün hoşnut olduğu ve çeşitli hediyeler ile suyurgamışiler vererek elçiyi ağırladığı yazmaktadır.²⁰⁶ Bu hoşnutluğun sebebinin Moğollar ile ilk kurulan temasın bu Bağdat hadisesi olmadığı kanaatindeyim. Bu fikrimi Spuler’de destekliyor. Hülâgû’nün Karakorum’dan yola çıkıp İran’a doğru geldiği yolculukta Semerkant yakınlarında duraksadığı yerde İran ve Anadolu

²⁰² Reşidüddin, *Câmiu’t- Tevârih*, s.14-15.

²⁰³ Reuven Amitai- Preiss, “İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler” (çev. Mustafa Uyar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, C.XXIX, S.2, s.645-656.

²⁰⁴ Emir Argun, Moğollar tarafından önemli bir yere sahip olan Oyrat kabilesinden emir-i haznedar Taycu’nun oğludur. Anne tarafından Cengiz Han ile akraba sayılan bu kabile, Moğol İmparatorluğunun kuruluş devrinde birçok görev almıştır. Bundan ötürü şeref nişanesi olarak Oyrat kabilesiyle hanedan ailesi arasında evlilikler yoluyla akrabalık tesis edilmiştir. Küçük yaşta Cengiz Hân nazarında saygın bir konuma yükselen Emir Argun bitikçi olarak ilk görevini almıştır. Daha sonraki süreçte Horasan ve Irak yönetimi için tayin edilen Emir Körgüz’ün yanında baksak olarak tayin edilmiştir. Körgüz’ün tutuklanmasından sonra Töregene Hatun zamanında Seyhun’dan Fars’a, Gürcistan’dan Anadolu ve Musul’a kadar tüm toprakların yönetimini üstlenmiştir. Bu hadise 1243-1244 yıllarına tekâmül etmektedir. Görevinde sergilediği üstün başarıdan dolayı Güyük Hân zamanında altın başlı peyza ve yarlıg ile şereflendirilmiştir. 1251 yılında Möngke Hân tahta oturması hasebiyle Emir Argun ona taltifte bulunmak için zorlu iklim şartlarını aşarak Karakorum’a gitmiştir. Burada Kağan tarafından devlet ileri gelenleri önünde görevinde sergilediği üstün meziyetleri sayılarak iltifat bulmuştur. Möngke Kağan Emir Argun’a idaresi altında bulunan toprakları geri verdi. Hülâgû Hân’ın İran coğrafyasına gönderilmesi üzerine onun emri altına girdi ve çeşitli görevlerde bulunarak ömrünü Moğol İmparatorluğunun inkişafına adadı. *Tarih-i Cihan Güşa*, s.418-431.

²⁰⁵ *Tarih-i Cihan Güşa*, s.429.

²⁰⁶ Reşidüddin, *Câmiu’t- Tevârih*, s.51.

coğrafyasındaki emir ve yöneticilere itaatlerini arz etmeleri için yarlıklar göndermişti. Başta Anadolu Selçuklu sultanları olmak üzere; Azerbaycan, Irak, Şirvan, Fars ve Gürcistan taraflarından elçi ve hükümdarlar gelerek itaate girmişlerdi. Spuler Fars atabeglerinden itaat bildirmeye I. Sa'd'ın gelmiş olduğunu yazmaktadır. Ancak bu bilgi yanlıştır. Çünkü bu tarihte I.Sa'd b. Zengi vefat etmiş yerine Ebu Bekir b. Sa'd tahta geçmiştir. O da emre itaat ettiğini bildirmek için kendi yerine Selçukşâh b. Salgurşâh'ı görevlendirmiştir (1255).²⁰⁷

İslam âlemi için uzun yıllardır tehlike arz eden Haşhaşiler düzenlemiş oldukları suikast girişimleri ile başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere tüm siyasi-dini oluşumlar için büyük tehlike arz ediyorlardı. Birçok devlet adamlarını kendilerine has taktik ve tekniklerle öldürüp ortadan kaldırmışlardır. İran'da Elbruz dağlarındaki Alamut kalesi üzerinden yıkıcı faaliyetleri devam ettiriyorlardı. İsmaililer Moğolların merkezi politikasında önemli bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Bu sırada Alamut kalesi Nizari İsmaililerin son hükümdarı Rükneddin Hürşah'ın tasarrufunda idi. 1256 yılında yapılan kuşatma sonucunda kale ele geçirildi. Böylece 1090 yıllarında Hasan Sabbah tarafından Bâtını karargâhı olarak kullanılan kale ele geçirilerek fitne hareketine büyük bir darbe indirdi.²⁰⁸ Bu başarısından sonra tebrik için gelen ve İlhan'a övgülerde bulunan elçiler içerisinde Atabeg Ebu Bekir'in oğlu II. Sa'd da vardı.²⁰⁹

İlk görevi başarılı bir şekilde yerine getiren Hülâgû ikinci görevi yerine getirmek için yönünü Hilafet merkezine yani Bağdat'a²¹⁰ çevirdi.²¹¹ Kaynaklarda Hülâgû Bağdat'a gitmeden evvel Halife'ye mektuplar yazarak itaate çağırıştır. Ancak gerek halifenin Moğol istilasına karşı kayıtsız tutumu gerekse etrafındaki devlet ricali bu çağrıya siyasi bir cevap verememişlerdir. Bu dönemde Abbasi hilafetinde vezir olarak *İbnü'l- Alkamî* görev almaktaydı. Bu vezirin Moğollarla

²⁰⁷ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.94. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.137.

²⁰⁸ Mustafa Öz, "Haşîşiye" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XVI, s.418-419. Abdülkerim Özeydin, "Alamut" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, C.II, s.336-337.

²⁰⁹ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.94.

²¹⁰ Bağdat; Dicle nehrinin her iki yakasında yer alır. Matematik konumu 33° 26' 18" kuzey enlemleri ile 44° 23' 9" boylamı üzerinde yer alır. Abbasi halifesi Cafer el- Mansur tarafından kurulmuştur. 1921 yılında Irak'ın başkenti olmuştur. Daha ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Abdülaziz el-Duri, "Bağdat" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.IV, s.425-433.

²¹¹ Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.88.

işbirliği içinde olduğunu nakleden dönemin eserleri mevcuttur.²¹² Nihayetinde Abbasi halifesi *Musta'sım*, Moğollara karşı koyamayacağını anlayınca beraberindekiler ile birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Hülâgû Bağdat şehrini zapt ettiği zaman şehrin ileri gelenlerini huzuruna çağırarak onlardan şehirde bulunan zenginlerin evlerini ve dahi mahallerindeki zenginliklerini büyük komutanlarına vermelerini istemişti. Buna göre komutanlarının bazılarına üç, bazılarına da iki ve bir gün süreyle yağma izni vermiştir. Moğolların hilafet şehrinde yaptıkları yağma ve tahribat üzerine kaynaklarda kırk gün gibi uzun bir müddet verilse de bu müddet abartılmış olabilir. Hülâgû, halife teslim olduktan sonra şehre girmiş ve burada on gün boyunca kalmıştır. Bu kısa süre içerisinde kumandanlarına yağma için de üç ila birer günlük süreler vererek yağmaya müsaade etmesi muhtemeldir. Hülâgû, teslim olan halife ve erkânını öldürterek Abbasi hilafetine son vermiştir. Beş asırdan fazlaca İslam dünyasına başkentlik eden Bağdat'ta büyük cinayet ve yağmalar yapılarak şehir Moğolların idaresi altına girmiştir.²¹³

Hülâgû Bağdat seferi öncesi hazırlıklar yapmaya başlamış ve bünyesinde topladığı orduyla Bağdat üzerine yürümüştü.²¹⁴ O zamana kadar Mısır ve hilafet merkezi dışındaki beldelerde müslüman hükümetler Moğol nüfuzu altına girmişlerdi. İlhan, Irak tarafına gönderilecek ordu için vassal devletlerden birlikler göndermesini istemişti. Musul meliki Bedreddin gibi Fars Atabegi Ebu Bekir'de yeğeni Muhammedşâh komutasında bir kuvvet göndererek vasiliğin gereğini yerine getirmişti.²¹⁵ Moğollar Bağdat'ı istila edip Abbasi devletine son verdiklerinde Salgurlu Atabeg Ebu Bekir oğlu II. Sa'd'ı, 1258 yılının Şaban ayında Bağdat'a göndermişti. II. Sa'd burada tebriklerini sunmuş ve hizmetlerinden ötürü kendileri için özel hazırlanmış suyurgamişlerini alarak geri dönmüştür.²¹⁶

²¹² Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.61-62. Abbas İkbâl Âştiyânî, *Tarih-i İran (Ez İnkaraz-î Sasaniyan ta İnkaraz-î Kaçariyye)*, s.298-299. Halil İbrahim Hançbay, "Abbasilerin Son Veziri İbnü'l- Alkamî (ö. 1258) ve Moğollarla İlişkileri," *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*, İstanbul Üniversitesi Basımları, 2020, S.72, s.45-76.

²¹³ H. Ahmet Özdemir, "Moğollar Bağdat'ı Kaç Gün Yağmalamıştı? (Bir Rivayetin Tahlili)", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, s.243-259. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C.I, s.31-48.

²¹⁴ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, ss.130-133.

²¹⁵ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s.155. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.95.

²¹⁶ Reşidüddin, *Câmiu't- Tevârih*, s.51. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.95.

3. Moğol Hegemonyası Altında Atabeyliğin Fetih Hareketleri

Moğolların zulmüne karşı sınırlarını güvence altına alan Atabeg Ebu Bekir yönünü güneye çevirerek Fars körfezinde fetih faaliyetlerine koyuldu. Çalışmamız için kullandığımız Farsça kaynaklar içerisinde Salgurlu fetih hareketlerini en ayrıntılı şekilde ele alan *Tarihi-i Vassaf* olmuştur. Bizde bu konuyu tarihçi Vassaf'ın eserinde yer alan ilgili sayfaların tercümesi üzerinden anlatacağız.

3.1. Fars Adalarının Fetih Hikâyesi

Kays²¹⁷ Adası geçmişte olduğu gibi bugünde Fars'ın büyük bir adasıdır. Tüccarlar Hint, Sind, Çin, Türkistan, Mısır, Şam ve Kirman'dan oraya geliyor ve

---

²¹⁷ Kays (Kiş) adasının hikâyesi: O tarihte Kayser adında bir kaptan vardı, fakir ama kanaatkâr bir insan idi. Kayser'den üç oğul kaldı. Büyük oğlunun adı Kays idi. O israfkâr bir genç idi. Oğlanlar kısa bir zamanda baba mirasını bitirdiler. Bir grup zorba ile arkadaşlık yapıp Deniz korsanları grubuna girdiler. Ama devran Kays'ı yurdunu terk etmek zorunda bıraktı. Balıkçılık esbaplarını hazırladı ve kardeşleri ile beraber sonradan onun adını alan bir adaya gitti ve baba evini anneye bıraktı. Orada arkadaşlarıyla birkaç gölgelik yaptılar, gündüzler güneşin ışığında oraya sığınır ve geceleri orada yatıyorlardı ve balıkçılıkla hayatlarını geçiriyorlardı. O devirde adetten gemi limanı terk etmek istediği zaman Kaptanlar fakir insanların hayır duasını almak için onlardan bir parça eşya alıyor gemiye koyuyorlardı, belki başka bir şehirde onu satıp ve dönüşte o parayı onlara versinler diye Kaptan beni Kayserin annesinin yanına gitti ondan satması için bir şey istedi. Kocakarı'nın kediden başka hiçbir şeyi yoktu. Kaptan dedi ki haşereler ve muzip hayvanları def etsin diye onu kendileri ile beraber gemiye götürürler. Kaptan Hint sahillerinden birisinde durduklarında, oranın padişahına hediyeler götürdüler. Kaptan padişahın Sarayı'nı çok güzel buldu. ne zaman ki mallarını padişaha gösterdiler padişah beğendi ve onları misafir etti. Tüccar adam padişah ve oradakilerin saç ve sakallarını altın borulara süslediğini gördü. Çevreye baktığında her köşede bir sürü fare gördü. Ne zamanki sofraya açıldılar fareler hücum etti, sofraya oturan herkesin başında bir kişi sopayla fareleri kovmak için durmuştu. *Tarih-i Vassaf*, s.101.

Tüccar kendisi ile kocakarının zengin olduğunu düşündü. Başka bir gün padişaha gitmek istediği zaman kediyi bir kafeste alıp kendisi ile götürdü ve tahtın ayağında kediyi kafesten çıkardı. Kedi kendisini farelerin ortasına attı ve birkaç fareyi alıp öldürüp yedi. Başta Fareler kediden korkmuyorlardı ama ne zaman ki onun saldırganlığını gördüler kaçmaya başladılar ve delikler de saklandılar. Kedi onların peşinden koşuyor ve elini deliklere sokuyordu. Padişah sevindi ve bu nasıl bir hayvandır, hangi yurttan gelmiş diye sordu. Adam edepten alnını yere koyup söyledi: Bu hayvan farelerin düşmanıdır ve ona Farsçada Gorbe, Arapçada Senur diyorlar. Sefer zamanında bir kocakarı karşılığında belki küçük bir menfaat hâsıl olur diye onu bana verdi. Padişah hediye kabul etti ve o adamın gemiden indirdiği mallar için haraçlarının almamalarını söyledi ve ona cübbe ve bir sürü ödül verdi. Ne zaman ki Tüccar kendi mallarını satıp yeni mallar aldıysa dönmeye izin almak için padişahın yanına gitti ve sordu ki o kedinin karşılığını padişah kendi kereminden mi verecek yoksa o kendisine verilen ödüllerden mi verecek. Padişah tüccara sahile gitmesini söyledi kocakarının ödülünün orada hazır olduğunu söyledi. Tüccar sahile geldi ve o anda padişahın hizmetçilerinden bir gemi ve içindeki nefis hediyeleri ona verdi birkaç hizmetçi ve nedime de, her biri gemide bir işle meşgul idi. Sıra'ya vardıkları zaman koca karıyı konudan haberdar etti. O üzüldü ve yaşlı kadınla dalga geçmek mürüvvetten olmadığını söyledi. Tüccar onu sahile götürdü ve gemiyi ona teslim etti. Kocakarı birini Ada'ya gönderdi ve oğullarını çağırdı. Onlar da acele ile gelip malları tasarruf ettiler. Beni Kaysar bu şekilde bir kediden zengin oldular. Anneleriyle o adaya taşındılar. Bu Ada'nın nispeti Kays'adır ama İranlılar ona Kiş diyorlar, çünkü yukarıdan ona bakıldığı zaman "Kiş-i Türkî" konik

kendi mallarını Fas çarşı ve pazarlarında satıyorlardı. Bu ada eski zamanlarda bayır ve yerlisiz yani insanın yaşamadığı bir yerdi ve hiç yapı orada görünmüyordu. “Kirman memleketi tasarrufunda olan, Melik Turanşah b. İmadu’d Devle Gâvur b. Çağrı Bey, bu adaya teveccüh etti. Oranın sahilleri (forze) Pazar yeri yaptı ki Al-ı Buye Devleti’nin ilk zamanlarında Fars Adalarının en büyük forzesi (çarşısı/pazarı), Siraf²¹⁸ idi. Siraf büyük ve abat bir şehirdi ve büyük bir grup ulema-yı muhakkikân ve tüccar orada yaşıyordu.”²¹⁹

Halife en-Nasırlidinillah Emirü’l müminin bu topraklara özel bir ilgisi var idi. “Ne zaman ki mülk, Melik Sultan b. Melik Kıvamüddin b. Melik Taceddîn b. Melikşah b. Melik Cemşid – Allah hepsini cennetine alsın – vardıysa Ben-i Kayserin gücü azalmaya başladı. Nedeni Melik Sultanın selefleri gibi Fars padişahlarıyla arkadaşlık yapmadığı ve isyan ettiği içindir ki Atabeg Ebu Bekir de bu duruma sinirlendirmişti.”²²⁰

“Atabeg Sungur zamanında o cömertliğinden onların isteğini kabul etti. Ancak onlar sahilleri ellerine aldıkları zaman isyana başladılar. Veziri Kiş beyliklerine bir ceza gerekiyor dediyse de Atabeg duymazlıktan geldi ve onlar kendi zorbalıklarına Melik Sultan ve Atabeg Ebu Bekir zamanına kadar devam ettiler. Ama savaş gemileri olmadan onları yenmek zordu. O sırada Seyfettin Eba Nasr Ali b. Keykubad Hürmüz adası sahibi Atabegin öfkesinden ve yapacağı hamleden haberdar oldu. Kiş padişahı gaflettedir ve ülkesinin ordusu düzenli değildir diye Atabege

---

şekline benziyor ve bu mana da uzak değil. Ne zaman ki beni Kayser zengin oldular, bir grubu kendi himayelerine aldılar. *Tarih-i Vassaf*, s.102. Bir kaza da Hint ve Umman’dan Mekran’a giden 12 mal dolu gemiyi tasarruf ettiler ve mallarını Kiş’e götürdüler. Ondan sonra öyle bir güce sahip oldular ki artık kimse onlara karşı koyamıyordu. Ada ve sahillerde yaşayanlar bunları yenmek için tüm zengin ve güçlülerden yardım istediler ama fayda etmedi. Ta ki Emir Ebu Delf İran emirlerin emirinden yardım isteyip ve ona mektup yazdılar. *Tarih-i Vassaf*, s.103.

²¹⁸ Günümüzde İran’ın Buşehr Eyaleti içerisinde yer alan, Fars körfezi kıyısına kurulmuş bir şehirdir.

²¹⁹ Siraf hakkında: O bölgenin büyük âlim araştırmacıların bir tanesi Sibuye kitabının şarihi Sirafi idi ve son dönem fazıllardan Mevlana Safiyeddîn Ebul Hayır Mesut (r.a) idi. Bu Şehirde insanların kalabalık lığı o kadar idi ki dükkânlar hücreler ve evlerini 2,3 ve 4 katlı yapmışlardı. Bazen yüce Sultan Ebu Şuca’ ‘azudu’d devle Fena Hüsrev Şehinşah (Şahlar şahı) Siraf’a nüzul ediyordu ve orada çadır kuruyordu. Bu seferler sonucunda elde edilenlerin biri Fil-Hane-ye ‘Azud (‘Azud’un Fil evi) diye meşhur olan büyük bir bina idi ki hala kırıntıları kalıyor. Ve Siraf’ın doğu tarafında deniz kenarında bir köy olan Nabend de başka bir bina yapılmıştır ona Eyvan-ı Nabend diyorlar ve Kays adasının uzak olmasına rağmen orada Eyvan-ı Melik Cemşit Sarayı da görülmektedir. *Tarih-i Vassaf*, s.100.

²²⁰ *Tarih-i Vassaf*, s.103.

mesaj gönderdi. Eğer Atabeg benim arkamda durursa ben onları def edeceğim ama şartım odur ki; Gernsirat emirlerine, Kiş'in yardım istemelerine tevccüh etmemelerinin, yardım göndermemesine emir verilmesini istedi. Kiş'in tasarrufundan 4/1 bölümü Farsa yetişsin ve kalanı bu hizmet karşısında bana kalsın ve o bölgenin idareciye ihtiyacı olduğu için oranın hükümeti de bana verilsin. Atabeg bu mesajı duyunca sevindi, Seyfettin Eba Nasr'a hil'at verdi ve onu korudu kolladı. Bunun üzerine Atabeg sahillerin farklı bölgelerinde ki yöneticilere mektuplar gönderdi ve tehdit etti. Kiş tarafından ücretli asker alımlarına karşı çıkmalarını emretti. Seyfeddin Eba Nasr anlaşma üzere gemileri suya attı ve Kiş'e baskın yaptı. Salı günü, 626'nın 12 Cemaziyelahir de, Melik Sultan'ı öldürdü ve Ben-i Kayser devletinin neslini tüketti. Seyfeddin Eba Nasır kendi ahbine vefa etmedi, Atabege verdiği sözü yerine getirmedi ve Kiş yurdunun tamamını kendine aldı. Vaat ettiği dört bölümü vermedi. Atabeg Ebu Bekir onu ortadan kaldırmak istedi. Önce sahil çarşılarını onun elinden çıkardı ve bir sene sonra gemi hazırlamaya çalıştığı zaman, bir grup Kiş kaptanı ki Melik Sultan zamanında Hindistan'a gitmişlerdi dönüşte Melik Sultanın devletini yok olduğunu gördüler, Seyfeddin Eba Nasır'ın yanına gittiler ve kendi hallerini söyleyip mallarını gösterdiler.”²²¹

“Eba Nasır Melik zamanında nasıl yapıyorlardı aynı şekilde devam etmelerini söyledi. Onlar da Medinetü's-Selam'a layık olan malları o tarafa gönderip ve mallarının tamamını istedikleri gibi satıp yerine yeni mallar aldılar. Dönüşte gemileri Atabeg Ebu Bekir'e yakınlaşmak için o tarafa gidip hediyeler vermeye karar verdiler. Gemilerini Horşif'de sahile yanaştırdılar ve layık bildikleri malları alıp Daru'l-Mülk'e gittiler. Atabeg bu olaya sevindi ve kendisinin hazırladığı gemiler ve tüccarın bıraktıkları gemileri, Kürt, Lur, Şûl'dan oluşan bir ordu ile Selahaddin Mahmud komutanlığında Kiş'e gönderdi. Seyfeddin bu savaşta öldürüldü ve 628/1231 senesinin Salı günü 4 Muharrem de Ada onun tasarrufuna girdi. Bu fetih Atabegin büyüklüğüne büyüklük kattı. Kiş'e Devlethane adını verdi. Sonra bir gurup Melikin büyüklerini/beylerini, Türkmen, Lur, Kürt ve sahilde oturanları Kiş de müstakar olup oraya düzene sokmaları için gönderdi. Bu zaman da Kenbayet sultanı muti oldu ve padişaha (Atabeg'e) hediyelerle beraber elçi gönderdi, Padişah kabul etti, kâfir iken

²²¹ *Tarih-i Vassaf*, s.104.

Müslüman oldu ve Atabegin adına hutbe söyledi. Atabegin tuğrası besmeleden sonra şu şekildeydi: “Adil olan Süleyman mülkünün varisi, yer ve denizin sultanı, dünyanın muzafferî Ebu Bekir Sa’d Nasır İbadillah el-mümin” ve imzası “El-hükmü’llah” idi.”

Atabeg Kiş adasının fethinden sonra başka beldelerin fethine başladı. Oral Adası olarak da bilinen Bahreyn dedikleri yerin alınması için girişimde bulundu. Bu dönemde Oral adası Mustansır-Billah’ın emrindeydi. Atabeg o bölgeyi aldı ve Emir Muhammed b. Ebi Macit’i Cuma günü sene 633/1235-1236 Zilhicce’nin üçünde azletti. Ardından Katif Adasının fethine girişti, o topraklar bedevi Arapların elindeydi Târût kalesinin alınmasından sonra 641/1244 senesinin baharında adayı aldı, feth etti. Ebi Asım b. Derhan b. Muhammed b. Ömer b. Sinan’ı -ki o diyarın şeyhlerinden idi. Atabeg onu öldürdü. Atabeg bölgede problem yaratan yerel Arapların sorun çıkarmaması için anlaşma yolunu tuttu. Atabeg, her sene hurma toplama zamanında bin mısır dinarını Arap şeyhlerine göndereceğini söyleyerek Arapları razı etti. Bu güne kadar (yazarın dönemi) Atabegin uygulamaya koyduğu adet yürürlükte kalmıştır. Sene 654/1256-1257 de bölgeyi idare etmesi için orayı Uşfur b. Raşid b. Amir ve Mani b. Ali b. Macit b. Amir’e vermiştir.²²²

Atabeg Ebu Bekir’in zamanında Bahreyn, Katif ve Kiş gibi birçok ada ele geçirildi. Daha sonra memleketine döndü. Hindistan’ın bazı beldelerinde onun adına hutbe okundu, onun adaleti ve şöhreti dünyanın her yerine yayıldı.²²³ Atabeg yaptığı fetihler ile Hindistan ticaret yolunda hak elde etmişti. Neticesinde buralardan aldığı gümrük ve vergiler ile servetini arttırarak büyük şöhret ve kazanç sağlamıştır.²²⁴ Atabeg otuz altı sene padişahlık yaptı ve Şiraz da hastalanarak sene h. 659/1260 yılında yetmiş yaşındayken vefat etmiş ve Abiş ribatına defnedilmiştir.²²⁵

4. Atabeg II. Sa’d Dönemi

²²² *Tarih-i Vassaf*, s.105.

²²³ *Şiraznâme*, s.80.

²²⁴ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.91.

²²⁵ Vassaf her ne kadar bu tarihi 659 olarak aktarsa da Şirazname ve diğer kaynaklarda 658(1260) yılı olarak nakledilmiştir. *Şiraznâme*, s.85. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.98.

Atabeg Ebu Bekir vefat edince yerine oğlu II. Sa'd b. Ebu Bekir b. Sa'd b. Zengi varisi oldu. Saltanatı döneminde Fars yurdu karıştı ve bu karışıklıklar Atabeg II. Sa'd döneminde baş göstermişti. Atabeg II. Sa'd o senenin başında Hülâgû Han'ın yanına gitmiş ve Hanın yanından dönerken yolda hastalanmıştı. Tefşir şehrindeyken babasının ölüm haberini almış ve saltanat tebriklerini burada kabul etmişti. Devlet adamları Atabeg adına sikke yaptırmışlardı ama onun ömrü uzun olmadı ve hastalandıktan on sekiz gün sonra vefat etmişti. *Zerkûb Şirazî* de II. Sa'd'ın ölüm süresini "babasından sonra yetmiş gün yaşadı" olarak nakletmiştir. Buna ilaveten Erdoğan Merçil de bu süreyi on iki gün olarak nakletmektedir. Ölüm tarihi hakkında çeşitli sürelerin olması kaynaklarda yer alan tarihlerin farklılığından kaynaklanmaktadır. Ancak anlaşılan o ki Atabeg babasından kısa bir süre sonra vefat etmiştir Cenazesini Terken Hatun'un yaptırdığı Şiraz'daki Adudiye medresesine götürülmüş ve yerine henüz çocuk yaşta olan oğlu Atabeg Muhammed'i tahta oturtulmuştur.²²⁶

4.1. Büyük Moğol Tahtında Yaşanan Gelişmeler ve İlhanlı Devletinin Durumu

Möngke Handan aldığı görevleri başarıyla yerine getiren Hülâgû, Bağdat'ı zapt ettikten kısa bir süre sonra Hemedan Ovası'na gelerek karargâhını kurmuştur. Kaynaklarda Möngke Han tarafından Hülâgû'ye verilen üçüncü bir görev olan Suriye-Mısır seferi için hazırlıklar yapmaya başladığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda hareket eden Hülâgû, ordusunu hazırlayarak ilk olarak Suriye seferine başlamıştır. Suriye de bulunan müstahkem mevki ve kaleleri bir bir ele geçirilerek yağma ve tahrip edilmiştir. Bölgede siyasi birliğin, bütünlüğün olmamasından kaynaklı olmalıdır ki Moğol orduları Halep'i de kuşatıp ele geçirmiştir.²²⁷ Siyasi birlikten uzak ve direnemeyen Suriye toprakları kısa süre içerisinde Moğol hâkimiyeti altına girince Hülâgû, Mısır seferi hazırlıklarına başladı. Mısır Memlûkler Devleti'nin başında bulunan Kutuz'a itaat etmesi için mektuplar gönderildi.²²⁸

²²⁶ *Tarih-i Vassaf*, s.106, *Şiraznâme*, s.86.

²²⁷ Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, ss.139-141.

²²⁸ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, ss.169-172.

Mısır 1250’lerde Eyyubi idaresi altındaydı. Eyyubi sultanının memluğu tarafından öldürülmesi sonucunda Mısırda Eyyubi yönetimi son buldu ve ardından Türk Memlûk Devleti kuruldu. Devletin hâkimiyet sahası Mısır ve Dımaşk olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Moğollar Bağdat’tan sonra yönünü bu topraklara çevirmiştir. Askeri harekât başlamış ve ilk olarak müstahkem mevzi ve güçlü surlara malik olan Halep şehri 12 Ocak 1260 tarihinde düşmüştür. Yapılan tahribat ve yağmanın ardından bu ilerleyiş devam etmiş böylece Harran, el-Cezire, Amid, Urfa, Nusaybin ile Halep Moğol askerlerinin ayakları altında ezilerek ele geçirilmiştir. Moğol ilerleyişini haber alan topraklar; Hama ve Humus, Kudüs, Nablus, Aclûn, el-Halil ve Askâlan’da Moğol hâkimiyetine tabi olmuştur. Böylece 2 Şubat 1260 yılında Dımaşk da savunmasız bırakıldığı için teslim olmuştur. Ancak bu ilerleyiş baki olmayacak ve Aynîcâlût’taki yenilgiden sonra çekilmeler başlayacaktır.²²⁹

1259 yılı olaylarında Hülâgû Han ve ordusu bu hal üzere iken Moğol payitahtından Hülâgû’nün karargâhına Möngke Hanın ölüm haberi ulaştı. Bu haber üzerine Mısır seferi için güvenilir noyanlarından Kit-Buğa’yı görevlendiren Hülâgû kardeşleri arasındaki çatışmayı daha iyi gözlemlemek adına doğuya doğru yöneldi. Hülâgû tarafından Mısır’a teslim ol çağrısı için gönderilen elçiler Kutuz’a mektubu iletiler. Mektupta derhal Moğollara itaat edip Hanın huzuruna itaat arz etmek üzere gelmesi bunu reddederse Kit-Buğa Noyan ve beraberindeki Moğol ordusunun gazabına uğrayacağı bilgisi yazıyordu. Kutuz, Emirü’l-ümera Bundukdar ile yaptığı meşveret sonucunda Moğolların yapmış olduğu çağrıya kulak asmadı ve gelen elçileri öldürerek savaş açtı. Her iki ordu Filistin’de Aynîcâlût mevkiinde 3 Eylül 1260 tarihinde savaşa başladı. Yapılan mücadele neticesinde mağlubiyet yüzü görmeyen yenilmez olarak nam salan Moğol ordusu büyük bir hezimete uğradı ve Noyan öldürüldü.²³⁰

Hülâgû Han komutanının başına gelen hadiseyi işitince bundan dolayı büyük üzüntü yaşadı ve bunun intikamını almak ve Büyük Hanın isteğini yerine getirmek için bir ordu düzenlese de Moğol merkezinde yaşanan olaylar sonucunda bu yönde

²²⁹ Harun Yılmaz, “Dımaşk’ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)” *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2017, S.37, s.71-99.

²³⁰ *Camîu’t- Tevarih*, ss.56-58. Peter B. Golden, *a.g.e.*, s.290. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, ss.173-176. İsmail Yiğit, “Memlûkler” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, C.XXIX, s.90-97.

etkili bir adım atamadı. Möngke Hanın ölümü üzerine Moğol payitahtında Kubilay ve Arık Buka kardeşler arasında taht mücadelesi başlamıştı. Bu dönemde İlhanlı tahtı için bir başka sorunu da Altın Orda Hanlığı teşkil ediyordu. Altın Orda hükümdarı Berke, İslamiyet ile şereflenmiş ve Hülâgû'nün Bağdat'a karşı yapmış olduğu istila girişiminden son derece rahatsız olmuştu. Ayrıca Moğol tahtı içinde Kubilay'a karşı Arık Buka'yı destekliyordu. Gerek siyasi gerek coğrafi olarak İlhanlılar için büyük tehlike arz eden Berke Hanın hamleleri karşısında Hülâgû'nün dikkatini Mısır meselesine verememesine sebebiyet vermiştir. Her ne kadar Moğolların düzenlediği kurultayda Büyük Han olarak Arık Buka seçilmiş olsa da tahtı kardeşi Kubilay'a bırakmak zorunda kalmıştır.²³¹

Kubilay, Moğol Büyük Han'ı olarak tahta çıkınca Ceyhun'dan Şam'a kadar olan bütün toprakların idaresini Hülâgû'nün iradesine bıraktı. Hülâgû yaptığı idari taksimatta emri altındaki toprakların yönetimi için bir dizi atamalar gerçekleştirdi. Büyük evladı Abaka'ya Irak, Horasan ve Mâzenderân'ı, bir diğer evladı Yeşmut'a Arran ve Azerbaycan'ı, Muine'd-din Pervaneye Anadolu topraklarını, el-Cezire bölgesini Emir Angiyanû'ya verirken Fars bölgesinin idaresini de Terken Hatun'a tevdi etmişti.²³²

4.2. Atabeg Muhammed b. Sa'd Dönemi ve Terken Hatun'un Naibelik Devri

Eski gelenek ve inanışları eserinde yer veren Zerkûb Şirazî'nin Terken Hatun dönemi hakkında anlattığına göre “İbn Cevzi ve Sâlebi tarih kitaplarında nakletmişlerdir ki; her devletin tahta çıkan altıncı kişisi şansız olurdu. O devlette de Emire'l -Müminin Hasan b. Ali b. Ebu Talib ve Muhammed'ü-l Emin örneğinde olduğu gibi hilafet döneminde tahta çıkan altıncı kişiydi o da hükümet ve hilafetten faydalanamamıştı. Buna göre Atabeg II. Sa'd b. Ebu Bekir, Salgurlu Hanedanında saltanata geçen altıncı kişiydi, bu yüzden nasipsizdi ve babasından sonra yetmiş günden fazla yaşamadı. O vefat ettikten sonra oğlu Atabeg Muhammed b. Sa'd kaim-

²³¹ *Camîu't- Tevârih*, s.60. Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi (İran Moğolları 1220-1295)*, s. 84.

²³² Özkan Dayı, *a.g.e.*, ss.84-85.

i makam oldu, annesi Terken Hatun da ki o Yezd Atabegi²³³ Alâüddeve'nin kız kardeşi idi, oğlunun naibi²³⁴ oldu ve Fars bölgesini idare etti," saltanat makamına oturdu.

Tarihçi Vassaf başa geçen Terken Hatun'un ilk icraatları hakkında şu bilgileri naklediyor. Annesi Terken Padişahlık işlerine baktı ve fakirlerin durumunun ıslahı için çalıştı. Atabegin hazinesini dağıttı. Varlıklı ve çevresi geniş olan Hacı Nizameddin Ebubekir'i vezir yaptı. Veziri hediyelerle beraber Hülâgû Han'ın yanına gönderdi ve itaat ettiklerini ilan etti ve İlhanlı hazretinden oğlu Atabeg Muhammed için hükümet ve saltanat fermanını getirdiler. Atabeg Ebu Bekir'in veziri, Ebu Nasr Hevaeci idi. Atabeg II: Sa'd ile arasında anlaşmazlık vardı ve Atabeg onu ortadan kaldırmak istiyordu. Ancak II. Sa'd ölünce onun bu isteği yarım kalmıştı. Eşi Terken Hatun emir verdi ve o veziri gizlice öldürmüşlerdi. Hikayet ederler ki ne zaman ki öldürüleceğini anladı omzuna bağlı kemerden bir kâğıt çıkarıp ve dişleriyle ince ince çiğnedi bu kâğıdın define haritası olduğunu söylüyorlarmış.²³⁵

Terken Hatun oğlu adına hükümeti devralınca ilk defa Salgurlu yönetiminde kadın iktidar dönemi başladı. Hânedan soyuna mensup idareci bir aileden gelen Terken Hatun ilk icraatlarından da anlaşılacağı gibi hırslı bir karaktere sahipti. İlk işi devlet erkânını yanına alıp onlara devlet hazinesinden ve önemli yetkiler vererek yanında yer almalarına sebep oldu. Ardından eşi II. Sa'd'ın yarım bıraktığı Emir Fahreddin'in öldürülme emrini yerine getirdi.²³⁶ Terken Hatunun *Salgom* ve *Abiş* adında iki de kız evladı vardı. Bunların ahvali de ilerleyen bölümde yer verilecektir. Hatunun naibelik devri oğlu Muhammed'in ölümüyle sona erecektir ancak siyaseten varlığı kendi ölümüne kadar etkisi Salgurlu devletinde hissedilecektir.²³⁷ Yönetimden

²³³ Yezd Atabegi Kudbeddin Mahmud'un kızıdır.

²³⁴ Naib kelimesi sözlükte birini temsil etmek veya birine vekâlet etmek anlamındaki *nevb* mastarından türetilmiştir. Görev olarak bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi üstleninceye kadar yerine geçici bir müddet için sorumluluğu yüklenen kişi için kullanılmıştır. Ayrıca İslam devletlerinde devlet ricalinin kendilerine yardımcı olması veya bulunmadıkları yer ve zamanda mevkilerine geçerek işleri yürütmek içinde görevliler tayin edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Naib" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, C.XXXII, s.311-312.

²³⁵ *Tarih-i Vassaf*, s.106.

²³⁶ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.100-101. Yasemin Aktaş, "Salgurlular'da Naibe Türkan Hatun ve Atabeg Abiş Hatun'un İdaresi", *Mavi Atlas*, S.8, s.490-496.

²³⁷ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kırmızı Kedi Yayınevi, Birinci Basım, İstanbul 2020, s.129.

memnun olmayan Şiraz ahalisi Terken'in ayağının uğursuz olduğuna inanıyorlardı. Çünkü Atabeg Ebu Bekir onu oğlu ile evlendirdikten sonra Abbasîlerin devleti karışmıştı ve onun, Atabeg Sa'd'ın yakışıklı Türk hizmetçilerinden olan Şemseddin Miyağ arasında gizli bir ilişki olduğu da ağızlara düşmüştü. Atabeg Muhammed b. Sa'd'ın saltanat süresi iki sene yedi aydan fazla sürmedi, Ölüm yılı 661/1263 olarak kaynaklarda zikredilmiştir. O, Adudiye Medresesi'nde babasının kabrinin güneyine defnedilmiştir.²³⁸

4.3. Atabeg Muhammedşâh Dönemi

Atabeg Muhammed b. Sa'd'ın yas günleri bitince Terken Hatun devlet büyükleriyle tahta kimin oturması konusunda meşveret etmiş ve herkesin kararı ile Salgurşâh'ın oğlu Muhammedşâh tahta varis olmuştu. Muhammedşâh b. Salgurşâh b. Sa'd b. Zengi bilge ve cesur bir adam idi. Bağdat fethi hadisesinde Hülâgû Hanın yanında idi ve İlhan onun cesaretini beğenmişti. Ancak Atabeg ne zaman ki tahta oturdu ayş u işret'e başlamıştı. Devlet işlerinin hafife alarak günlerini eğlence işleriyle doldurmuştu. Atabeg Muhammedşâh'ın abisi Selçukşâh o zaman Istahr kalesinde hapisteydi ve kardeşine içinde rubai olan bir şefaate nâme göndermişti. Muhammedşâh onun mektubunu kale almamış, isteğini yerine getirmemiş ve o hapiste kalmaya devam etmişti. Muhammedşâh kanlar döken bir padişah idi. Aynı zamanda Terken Hatunun kızı Salgom ile evlenmişti. Aralarında bir akrabalık bağı olmasına rağmen Muhammedşâh Terken Hatunun sözlerini dinlemiyordu. Terken Hatun damadının sözlerine kulak vermemesinden işkillenerek Şûl ve Türkmen emirleri ile iş birliği yapmıştı. Atabegin eğlenceye daldığı boş bir anında Muhammedşâh'a muhalefet eden gurup hareme girmiş ve onu bir anda tutuklamışlardı. Der dest edilen Muhammedşâh Hülâgû Hanın karargâhına gönderilmişti. Gerekçe olarak da Atabegin padişahlık adabını bilmediği ve günahsızların kanını dökerek usulsüz iş yaptığının şikâyetinde bulunmuşlardı. Hülâgû da bu gerekçeyi kabul etmişti. Bundan dolayı Muhammedşâh'ın padişahlık müddeti 4 ay sürebilmiştir.²³⁹ Muhammedşâh'ın tutuklanmasını duyan halk şehri

²³⁸ *Şiraznâme*, s.86.

²³⁹ Bu süre *Şirazname*'de sekiz ay olarak gösterilmiştir. 661 senesinin Ramazan ayının onuncu günü vefat etmiştir. Nakledildiğine göre o tarihte öldürülmüştür. *Şiraznâme*, s.87.

süslemiş ve şenlikler düzenleyerek sevinmişlerdi. Terken Hatun Şûl emirlerini bazı havas ile birlikte Istahr kalesine göndermişti. Giden heyetin amacı hapiste tutulan Selçukşâh'ı azat ettirmek ve saltanat tahtına oturtmaktı.²⁴⁰

4.4. Atabeg Selçukşâh Dönemi ve Terken Hatun'un Sonu

Selçukşâh b. Salgurşâh b. Zengi'nin tahta oturunca ilk işi bir grup emirleri ortadan kaldırmak oldu. Ardından Terken Hatun ile evlendi. *Tarih-i Vassaf* bu dönem hakkında bizlere şu bilgileri aktarıyor. Selçukşâh kardeşi döneminde yaşanan hadiseleri bildiği için hatunun fitne çıkarmasından korkuyor ve onun gücünü hazinelerini kendi tasarrufu altına almak istiyordu. O da ayyaş bir padişah idi. Yaşadıklarının tesiriyle bir gece şarap meclisinde korkutucu siyah bir köle gördü. Onu yanına çağırdı ona hareme gidip Terken'in başını kesmesini emretti. Siyahî itaat etti ve biraz sonra Terken'in başını bir tas içinde önüne bıraktı. Kulaklarında iki pahalı küpe vardı. Selçukşâh kendi elleriyle kulakları kesip küpeleri mutrib'in önüne attı. O gece sabaha kadar şarap içti ve bardaktaki kalanları Terken'in yüzüne döktü.²⁴¹

Selçukşâh'ın Terken Hatun'u öldürmesi olayı Moğollara karşı büyük bir hareketti. Hülâgû Hanın Farsı idare etmesi için görevlendirdiği naibenin öldürülmesi bir hakaret ve başkaldırı hükmündedir. Ayrıca Terken Hatun Hülâgû Hanın oğlu Mengü Timur'un kayınvalidesi ve hanedan ailesinin de dünürüdür. Onun bu şekilde öldürülmesinde rol oynayanlarda cezasız bırakılamazdı.

4.4.1. Moğollara Karşı İlk Başkaldırı: Kazerûn Savaşı

Salgurlu tahtında bu hadiselerin yaşandığı dönemde Moğollardan Oğul bek ve Kutluğ Bitkici, Hülâgû Han tarafından Şiraz da şihne olarak görevlendirilmişti. Terken Hatunun ölüm haberi yankılanınca Beyler kızgın bir halde Selçukşâh'ın yanına gitmek istemişler ancak Atabegin kızgın olduğunu ve onları da öldürmek istediğini anlamıştılar. Bu yüzden izin almadan ata binip bölgeden uzaklaşmıştılar. Selçukşâh onların kaçışından haberdar olmuş ve haberin Han'a iletilmesinden

²⁴⁰ *Tarih-i Vassaf*, s.107.

²⁴¹ *Tarih-i Vassaf*, s.108.

korkarak ata binip onların peşinden gitmişti. Ser-i ahâşân yakınlıklarında önce Oğul bek'i bulmuş gürz ile başını vurup onu öldürmüştü. O bu haldeyken süvarileri ona yetişmişti. Selçukşâh kızgındı ordusuna emir vermişti. Moğol hanelerine, insanların taş, sapan, ateş ile onlara hücum etmelerini ve evlerini yıkma emrini vermiş, Kutluğ Bitkiciyi, ailesi ve yanındakilerin hepsini öldürtmüştü. Bu karmaşada Miyak kaçmış ve Hülâgû'nün yanına giderek tüm olayları anlatmıştı. Hülâgû de Emir Altacu ve Timur'u Moğol ordusuyla Şiraz'a göndermiş ve İsfahan, Lur, Yezd ile Kirmandan yardım kuvvet göndermelerini de emretmişti.²⁴²

Emir Altacu (التاجور) İsfahan'a vardığında, Selçukşâh'a bir elçi göndermiş ve eğer kendi hatasını itiraf ederse İlhan'dan onun için af dileyeceğini yoksa savaşa hazır olacağı mesajını göndermişti. Selçukşâh gurur şarabından sarhoş idi. Emir Altacu, Kirman sultanı, Yezd Atabegi ve Melik İg Emiri Nizamü'd-din Hasûye ile birlikte hareket etmişler. Moğol ordusunun geliş haberi Selçukşâh'a varınca hazineyi alıp ordusuyla beraber Horşif tarafına gitmiş ve birkaç gün orada kalmıştı. Bir suizan üzerine oranın şahnesini öldürtmüş ve kendi yakın hizmetçilerinden birini şahne yapmıştı. Oradan durmaktan kastı; eğer direnmekten aciz kalır karşı koyamazsa denizden geçmeyi düşünmüştü. Altacu ordusuyla geldiğinde, Emir Mukarribiddin Mesut ve şehrin hâkimleri, valileri, büyükleri ve zenginleri Kur'an ellerine alarak dışarı çıkmışlar ve özel törenlerle onları karşılamaya gitmişlerdi. Altacu onları teselli etmiş ve yağmaya hazırlanan ordusunu durdurmuştu. Ardından ordusunu sahile doğru Selçukşâh'ı yakalamak için göndermişti. Selçukşâh Moğol ordusuna karşı koymak için Horşif'den geri dönmüştü. İki ordu Kazerun'da karşı karşıya gelmiş ve büyük bir savaş aralarında başlamıştı.

“Emir Altacu tarafından İg Emiri meydana çıkmıştı. Selçukşâh kendisine karşı koymaya çalışmış ve ardından hamle yaparak onu öldürmüştü. Bunu üzerine Moğol ordusu bir anda hücum etmiş ve Selçukşâh'ın yanında olan Şûl ve Lur askerlerini yenmişler. Selçukşâh kendisi ile bir grup Türk havasları ve kendi malikleriyle bir şeyler yapmaya çalışmışlardır. Mesela hizmetçilerinden, yakın adamlarından olan Beylik o gün üstün cesaret gösterdi. Bir an da Selçukşâh'ın atı

²⁴²Tarih-i Vassaf, s.108

yere düştü. Hizmetçilerden biri hemen indi ve kendi atını Selçukşâh'a verdi. Şah ona bindi. Beglik ve kendi havasından bir kaçıyla kaçtılar ve Kutbu'l evliya Şeyh Mürşid kudisse'sırru türbesinde sığındılar. Moğol ordusu Şeyh'in türbesi olan camii'yi kuşattılar. Mümin ve müşrikin feryadı birbirine karışmıştı. Selçukşâh Şeyh'in mezarı başına geldi ve yumruk ile türbenin sandukasını kırdı ve dışarı attı ve dedi: Ey Şeyh iş dara düştü ve isim lekелendi, yardım ve medet zamanıdır."²⁴³

Rivayet ederler ki Şeyh kendisi Kazerûn da korkunç bir olay olunca himmeti olayı uzaklaştırması için türbe taşının yerinden kaldırmasına izin vermiş. Ama bu hadisede Şeyh medet etmemişti. Beglik hazinenin bir kısmını yanlarında alarak kaçıp canlarını kurtarmayı önermişti. Selçukşâh ki cüssesinin büyüklüğü hızlı koşup kaçmaya müsait değilmiş ve adamlarına “yapa biliyorsan kendi canını kurtar” demişti. Beglik birkaç çocuğu ve hazinenin bir kısmıyla bir anda dışarıya fırlamışlar. Alau'ddevle onu takip etmişti. Beglik zehirli bir ok onun eline vurdu ve onu öldürüp kendisi Basra'ya gidip oradan da Mısıra gitti ve ömrünün sonuna kadar bahtiyar yaşadı. Beglik gidince Moğollar camii'nin içine girmişler ve Kazerûn ahalisi ile Türklerden birçok insanı öldürmüşler ki bugün şehitlerin mezarının yanındaki kuyu öldürülmüş cesetlerle doludur. Selçukşâh'ı tutuklayarak der dest etmişler ve Sefid Kale'sinin ayağında öldürmüşler. *Şiraznâme* bu olayın 622/1225 in sonlarında olduğundan bahsetmiştir.²⁴⁴

Selçukşâh öldürüldüğünde, Salurlulardan II. Sa'd'ın kızı Atabeg Abiş ve kız kardeşi Salgum'dan başka taht varisi olabilecek kimse kalmamıştı. Kura Abiş'in adına gelmiş ve o tarihten itibaren Fars mülkü tamamen (bigâne) yabancıların ellerine, tasarrufuna düşmüştü. Aç gözlü ve düşük seviyeli insanlar işlerin başına geçmiştiler ve gün geçtikçe bugüne kadar (yazarın dönemi) bu kargaşa artmıştı.²⁴⁵

4.5. Salgurluların Son Hükümdarı: Abiş binti Sa'd Dönemi

Selçukşâh olayından sonra Emir Altacu ve Temür tekrardan Şiraz'a geri dönmüş ve Moğollara karşı yapılan bu isyan girişiminin cezasız kalmaması için Emir

²⁴³ *Tarih-i Vassaf*, s.109.

²⁴⁴ *Şiraznâme*, s.88

²⁴⁵ *Tarih-i Vassaf*, s.110.

Temür şehrin istila edilmesini önermişti. Ancak Emir Altacu bunu kabul etmemiş ve isyan edenlerin cezasını bulduklarını söyleyerek bölgeye şihne atayarak İlhanın huzuruna geri dönmüştü.²⁴⁶ Salgurlular Hanedanlığından tahta çıkacak Abiş Hatun binti Sa'd ve onun kız kardeşi Salgum dışında kimse kalmamıştı. Şûl emirlerinin ve Türkmenlerin ittifakı ile Abiş Hatun adına sikke basılıp hutbe okundu ve tahta çıkarıldı.²⁴⁷ Abiş Hatun'un tahta çıkarılmasında etkili olan unsurlardan biri de Hülâgû Hanın gelini olmasıydı.

Abiş Hatunun Salgurlu tahtında geçirdiği iktidar dönemini ele almadan önce gerek tarihi süreçte gerekse Moğolların siyasetinde kadının ve Hatunun devlet içerisindeki rolüne dikkat çekmek yerinde olacaktır. İlk olarak kadının toplumdaki yerinde değinmek ve farklı kültürlerdeki bakış açısına değinmek yararlı olacaktır. Ortaçağ'da Batı topraklarına yani Avrupa kıtasına bakarak söyleyebiliriz ki doğu toplumlarında kadının yeri daha ileri seviyededir. Anaerkil toplumların aksine ataerkil aile tipinin sahip olduğu sahalarda ise kadın ve kadın üzerine yüklenen anlam daha kötüydü. Ataerkilliğin hâkim olduğu Türk toplumunda diğer kavimlere nazaran kadının toplumda bir yeri ve değeri vardı. Kadın hem aile içinde eşinden sonra hem de devlet içerisinde hakandan sonra önemli sorumluluklar almıştı. Siyasi, sosyal ve dini işlerde önemli görevler üstlenmişti.²⁴⁸ İslamiyetten önce kadına verilen değer ve kadına yüklenen anlam oldukça acı bir durumdaydı. Eski Yunan ve ondan etkilenen Roma kültüründe kadın; aşağı derecede kötü görülen ve her türlü haktan yoksun bırakılan bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir hak ve hürriyete sahip değildi. Kadın yeryüzündeki tüm kötülüklerin sebebi sayılırdı. Kadına verilen bu anlam Yahudilik ve Hristiyanlıkta da karşımıza çıkmaktadır. İslamiyetin doğduğu topraklarda Arap toplumu içerisinde de kadının ve kız çocuklarının durumunun acı tasvirleri kaynaklarda ayrıntılı olarak yer almaktadır. Ancak İslam dini getirdiği kapsamlı kurallar ile kadına verilen anlama şifa olmuştur. Hak katında cinsiyetin bir anlam ifade etmediğini ve üstünlüğün yalnızca takvada

²⁴⁶ *Tarih-i Vassaf*, s.111. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, ss.160-161. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.108-109.

²⁴⁷ *Şiraznâme*, s.89.

²⁴⁸ Mehmet Akif Aydın- Ömer Faruk Harman, "Kadın" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2001, C.XXIV, s.82-94.

gizli olduğunu belirterek siyasi, içtimai, hukuki, dini gibi pek çok alanlarda kadın ve erkeğe müşterek haklar sunmuştur.²⁴⁹

İslamiyetten önce ve İslamiyeti kabul etmeleriyle Türk toplumlarında kadına verilen değer ileri bir durumdaydı. İslamiyetten önceki Türk toplumlarında hükümdar eşleri olan *Hatunlar* siyasette etkin rol üstlenmişti. Örneğin Hun İmparatoru Mete'nin hatununda devlet işleri ve protokolde söz sahibi olduğunu görürüz. Kadınların devlet içerisinde siyasi ortaklık alandaki konumları bilinen en eski yazılı Türk kitabesi olan Orhun abidelerinde de yer almaktadır. Yine Büyük Selçuklu devleti içerisinde Altuncan Hatunun ve Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un üzerinden devlet içerisinde kadının konumuna örnek verebiliriz. Siyasi alanda hükümdar eşlerinin kullandığı Hatun ve *Terken* unvanlarını Moğol devleti içinde de görmekteyiz. Çok eşli bir aile yapısına sahip olan Moğollarda da baş hatunun Han üzerinde ki etkisi büyüktü ve devlet işlerinde önemli bir statüyü işgal ederşerdi.²⁵⁰

1206 yılından itibaren topraklarını ve sınırlarını bir bayrak altında genişletmeye başlayan Cengiz Han etkileşimde bulundukları toplumlarla siyasi ve askeri münasebetler dışında kurdukları akrabalık bağlarıyla da müttefiklerini bertaraf etmeyi başarmışlardır. XIII. yüzyıl dış politikasında Moğol siyasi hayatında kadın faktörünü son derece başarılı bir şekilde değerlendirmiştir. Kadınlar üzerinden sağlam diplomatik ilişkiler kurularak devletlerarası bağlılığı devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Kurulan bu akrabalık bağıyla sınırları ve toprakları güvence altına almış oluyorlardı. Siyasi amaçla yapılan evliliklerin ilk örneklerini Cengiz Han zamanında görmekteyiz. Bu uygulama halefleri ve şube devlet yöneticileri tarafından aktif bir şekilde uygulanmıştır. Bundan dolayı poligami şeklinde evlilikler yaygınlaşmıştır.²⁵¹ Uygurların Moğollara tabi oluşu hadisesinde İdikut; Cengiz Hanın namı yayılmaya başlayınca bundan sevinç duyduğunu ve memnuniyetini dile getirerek elçiler göndermiştir. Gönderilen bu elçiyle Cengiz Han'a emri altına girme

²⁴⁹ Ziya Kazıcı, *Women in İslam: A Comparison (İslam'da Kadın: Bir Mukayese)*, *İlahiyat Akademik Dergisi*, Temmuz-2020, S.11, s.57-72.

²⁵⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 50. Baskı, Boğaziçi Yayınları, s.45. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.311. Abdülkadir Özcan, "Hatun" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, C.XVI, s.499-500.

²⁵¹ Ömer Subaşı, "Siyasi Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın", *ANASAY*, 2022, S.21, s.3-49.

konusunda mesajlar iletmiştir. Cengiz Han bu davranışından dolayı kızı Al-altun'u İdikut'a vermiş ve onu beşinci oğlu olarak taltif etmiştir. İdikut'un itaat bildirmesiyle Uygur toprakları Moğol tasarrufuna girmiş oldu.²⁵² Tesis edilen bu akrabalık bağlarıyla hem devletlerin eli güçleniyor hem de akrabalık bağlarıyla vassal hale gelen devletlerin ömrünü de uzatmış oluyordu.

Yapılan evlilikler neticesinde hatunların siyasi olaylara katılma, güç ve nüfuz kazanmalarına sebep olmuştur. Bu kuvvetin artması hatunlara iktidara müdahale etme hakkı, iktidar olma hakkı ve iktidarı belirlemede aktif olma gibi çeşitli avantajlar sunmuştur. Bunun örneklerine Moğol İmparatorluğunda Ögedey Han'ın ölümünden sonra Töregene Hatunun yönetime geçmesi ile yine Güyük Han'ın ölümünden sonra eşi Oğul Gaymış Hatunun yönetimi üstlenmesiyle görebiliriz. Yine Möngke Hanın Hülâgû'yü batıya gönderirken yanına sürekli istişare edip sözlerine kulak vermesi için Dokuz Hatunu da beraberindeki heyetle yola revan ettiğini biliyoruz. Bu örnekler kadının devlet içerisinde statüsünü gösteren önemli delillerdir.

Siyasi ilişkilerin etkin olduğu ilişkilerde evlilikler çeşitli ilişkileri pekiştirmek adına gerçekleştirilmiştir. Siyasi evliliklerin getirdiği itibarı Büyük Selçuklu Devleti örneğinde de görüyoruz. Tuğrul Bey ilerlemiş yaşına rağmen eşi Altuncan Hatun'un da teşvikiyle Abbasi halifesinin kızı ile evlenmek, akrabalık bağı kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Kurulan bu akrabalık bağları sayesinde devlet için önemli bir avantaj ve prestij sağlanacağı malumdur.²⁵³ Bu avantajı başka bir açıdan Salgurlu örneğinde de görebiliriz. Atabeyliğin en parlak döneminde İlhanlılarla tesis edilen evlilik akdi sayesinde devletin inkıraz dönemine düştüğü sırada tahta çıkacak kişinin belirlenmesinde önemli artılar sağlamıştır. Abiş'in annesi Yezd Atabegi Mahmudşâh'ın kızı Terken Hatun damat tarafından aldığı bu güçle yönetimde, tahta çıkacak kişinin belirlenmesinde ve hatta tahttan indirilecek kişiler üzerinde etkili

²⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, ss.159-160.

²⁵³ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, (Ed. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul-2015, s.29. Mîrhand, *Ravzatü's-Safâ (Tabaka-î Selçukîyye)*, (çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2018, ss.86-88. Ayşe Dudu Kuşçu, *Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Aralık-2016, S.1, s.173-191. Arzu Terzi, "Türk Siyaset Kültüründe Kadının Rolü" *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, C.I, S.1, s.17-24.

olmuştur. Edindiği naibe sıfatıyla tahta geçmiş ve Salgurlu siyasetinde önemli rol oynamıştır.²⁵⁴

İlhanlıların istila ederek aldıkları topraklarda uzun süreli kalmaları için yerel hanedanlar ve devletler ile ilişkiler kurmaları kaçınılmaz bir durumdu. Moğolların gelmesiyle siyasi dengelerin değiştiği İran topraklarında yerel siyasi teşekküllerin hayatta kalmaları içinde dış politikada kız alıp verme olayı üzerinden akrabalık bağı kurarak ilişkileri sürdürüyorlardı.²⁵⁵ Daha önceden değindiğimiz üzere Kutluğ Han Muzafferü'd-dîn Ebu Bekir b. Sa'd döneminden itibaren Moğollarla iyi ilişkiler kurulmuştur. Tesis edilen siyasi bağların yanı sıra Salgurlu ve İlhanlı Hanedanlığı arasında akrabalık ilişkisi de mevcuttur. Ebu Bekir b. Sa'd'ın Moğollara karşı izlediği politika kısa süre içerisinde meyvelerini vermeye başlamıştır. Atabegin yardımlarından memnun olan Hülâgû Salgurlu Hanedanlığıyla akrabalık kurarak bu ilişkiyi evlilik bağıyla taçlandırmıştır. Moğollardaki evlenme geleneğinde eğer hükümdar kız isteme işine onay vermişse arada elçiler ve mektuplar gidip gelmeye başlayacaktır.²⁵⁶ Salgurlular ile olan bu ilişkide Emir Altacu görevlendirilmişti. Bağdat'ın zabtından sonra h. 658/1259 yılında Fars ülkesine gelen Emir Altacu, Moğollar ile Salgurluların münasebetlerini geliştirmek adına Ebu Bekir b. Sa'd'ın oğlu II. Sa'd'ın kızı olan Abiş'i, İlhanlı hükümdarı Hülâgû Hanın oğlu Mengü Timur ile nişanladı. İlişkilerin sağlamlaştırılması adına hediye olarak Abiş'e Basra verildi ve 1260 yılında Emir Altacu görevini tamamlayarak Hülâgû'nün huzuruna döndü.²⁵⁷

Yerel hanedanlardan rakiplerine göre daha avantajlı durumda olmak için siyaseten daha güçlü konumda olup idari kademelerde iyi pozisyonları işgal edebilmek uğruna İlhanlılarla akrabalık tesisine koyulmuşlardır. Kurulan bu akrabalık neticesinde kadınlar üzerinden yönetimde söz sahibi olabiliyorlardı.²⁵⁸ Moğollarda evliliklerde önem verilen husus evlenilecek kişinin soyu ile ilgilidir. Yabancıardan alınan gelin kabileleri geliştirecek ve ekonomik kazanç sağlayacak faydalı bir ilişki olarak da görülmekteydi. Moğol dilinde *öglög* veya *sü-belig* olarak

²⁵⁴ Bahriye Üçok, *a.g.e.*, s.129.

²⁵⁵ Ömer Subaşı, *a.g.m.*, ss.3-49.

²⁵⁶ Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (çev. Mustafa Uyar), TTK Yayınları, Ankara-2015, s.33.

²⁵⁷ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.95.

²⁵⁸ Ensar Macit, "Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset", *USAD*, Ankara 2019, S.11, s.11-36.

bilinen kavramları Türkçede süt hakkı veya başlık parası olarak açıklayabiliriz. Bu durumu Moğollarda nişan anlaşmasına uygun olarak değerli eşya, mal veya hayvan üzerinden damat tarafının gücü, varlığı doğrultusunda verilen hediyeler olarak değerlendirebiliriz. Toplumların en küçük yapı taşı olan aileler arası bu uygulama devletlerin siyaseten kurduğu izdivaç ilişkilerinde de görmek pek mümkündür. Abiş'e nişan hediyesi olarak Basra'nın verilmesi de bunun ispatı niteliğindedir.²⁵⁹

Selçukşâh olayından sonra hapiste tutulan Abiş ve kız kardeşi kurtarılarak Şiraz'a getirildi. Hülâgû'nün yarlığı ve Salgurlu devlet erkânının ortak kararıyla Abiş tahta çıkarıldı (1263-1264). Adına para bastırılıp hutbelerde ismi zikredildi.²⁶⁰ Bu tarihten itibaren yıkılmasına kadar olan süreçte Salgurlu Devletinin hükümdarı Abiş Hatun oldu. Hatunun saltanatının ilk yıllarında talihsiz bir hadise meydana geldi. Kadı Seyyid Şerefüddîn isyanı²⁶¹ çıktı. Bu olay 663/1265 senesinin Recep ayında oldu. Seyyit'in isyan haberi Hülâgû'ye vardığında sinirlendi ve Altacu'yu hizmetlisinin önerisini dinlemeyip Şiraz ahalisini öldürmediği için on yedi sopa vurdurdu. Sonra on bin askerin Şiraz'a gitmesini ve Çengiz han zamanında Maverâünnehir de nasıl bir savaş (ve yağma yapılmışa orada, Şiraz da aynısını yapmalarını emretti. Bu esnada Seyit Şerefeddîn'in ölüm haberi ulaştı ve Şiraz

²⁵⁹ Bülent Gül, "Aile ve Akrabalık Anlayışı bağlamında Moğol Atasözleri" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz-2017, S.27, s.176-180.

²⁶⁰ Şiraznâme, s.89. Faruk Sümer, "Abiş Hatun" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C.I, s.310-311.

²⁶¹ O Şanı yüksek bir seyit idi. Bir müddet kendi vatanından muhaceret etti ve Horasan'da ikamet etti. Züht, perhiz ve riyazet ehli olduğu için bir grup ona bağlıydılar ve ondan çok kerametler nakletmişler. Horasan'dan Şiraz'a doğru yola çıkmak istediği zaman, yolun başından itibaren halkı davete başladı ve bir grup ona katıldılar. Nereye vardysa bir grup ona katılıyordu. Onun Ahir zaman Mehdi'si olduğuna inanıyordu. Diyorlar ki insanların zamirlerinden (iç hususiyetlerinden) haber veriyordu. Bu kerametler yaygınlaşınca, halk da bir şeyler üzerine ekliyor diyorlardı ki bir avuç çakıl taşı yerden alıp üzerine dua okuyup üflüyordu ve bir anda her biri (her taş) ok, kılıç ve zırh ile kuşanmış bir süvariye dönüşüyordu. Seyit Şiraz'ı tasarruf etme amacıyla Şebankâre civarından bir ordu ile yola çıktı. O sıralarda (zaman) Şiraz'ın şahnesi Bastu idi ve Kelce Atabey Divan'ın naibi idi. Danıştıktan sonra Moğol ve Müslümanlardan oluşan bir ordu ile dışarı çıktılar. Kuvar köprüsünün yakınlıklarında iki ordu karşı karşıya geldiler ve ağızlara şöyle bir dedikodu düşmüştü ki: bu ordu dan başka büyük bir gaybı ordu da onlarla birlikte olduğu ve kim onları öldürmek için silahına doğru elini götürse felç olacak. Bu yüzden kimse başta öldürmeye başlamak istemiyordu. Bir anda 2-3 kişi korka kora imtihan için ok atmaya başladılar ve felç olmadılar. Seyit ordunun ortasında (kalbinde) durmuştu ve tekbir söyleyerek hamleye başladı. Moğol ordusu da bir anda yerinden kalktı. Türkmenlerin bir kısmı kaçmaya başladılar ve ordu dağıldı. Moğollar çok fazla kişiyi öldürdüler. Seyit de öldürüldü. Tarih-î Vassaf, s.111-112. Şiraznâme, s.89.

halkının suçsuz olduğu haberi geldi. Bu şekilde Allah bu belayı Şiraz halkından uzaklaştırdı.²⁶²

Abiş Hatunun yaşının küçüklüğü ve devlet yönetiminde tecrübesiz olmasına ek olarak birde dini görünümlü siyasi bir isyanın Salgurlu topraklarında meydana gelmesi Moğolların Atabeylik topraklarına musallat olmasının önünü açabilirdi. Ancak bunu önlemek adına bir hamle yapıldığını görüyoruz. İsyân hadisesinden sonra büyükanneleri Yakut Türkan Hatun tarafından Abiş Hatun ve Salgum'u yanına alarak İlhanın huzuruna götürdüğü kaynaklarda yazmaktadır. Daha önceden nişan akitleri yerine getirilmiş olan çiftin düğünlerinin yapılmasına karar verilmiştir. Böylece Abiş Hatun İlhanın oğlu Mengü Timur ile evlendirilmiş oldu.²⁶³ Mengü Timur; Cengiz Han oğlu Tuluy'un Sorgaktani den doğan dördüncü oğlu olan Hülâgû Hanın on birinci oğludur. Annesi Olcay Hatundur. Kaynaklarda 1256 *Lu* yılının *Onunç* ayında doğduğu yazmaktadır. Abiş Hatun Mengü Timur'un eşleri arasında ikinci sırada yer almaktadır.²⁶⁴

İslam hukukunun kadına nikâh esnasında kocasından mal ya da para gibi kıymete değer eşya talep etme hakkı olan mehir uygulamasının Moğollarda da olduğunu görüyoruz. Mehirin miktarı erkek tarafının mal varlığına, servetinin çokluğuna göre değişebiliyordu. Abiş Hatun için kesilen mehir hakkında kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır. *Tarih-i Vassaf'ta* iki tarafın birbirine ardı ardına sıralı develer ile hediyeler sunduklarını bildiriyor. Mehir olarak; zafer ve nevrüz kutlamaları için bahçe ve bostanlar, Han Melikine ait içinde çarşıların yer aldığı sokaklar, Daru'l-mülk ve mülk sahiplerinin vergilerinden yetmiş bin dinar vergi ile her sene Fars memleketinden gelen vergilerden belli bir bölümü Abiş Hatuna verilecekti. Buna mukabil gelinde yanında çeyiz götürmekteydi. Abiş Hatun'un çeyizinde de hizmetkâr, Gulâm, cariyeye, ev eşyaları, para ve mücevherler yer alıyordu.²⁶⁵ Böylelikle Mengü Timur'un izdivacı sonucunda Fars Atabeyliğinin

²⁶² *Tarih-i Vassaf*, s.112.

²⁶³ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s.134.

²⁶⁴ 16 Muharrem 9-681 (26 Nisan 1282) yılında yirmi altı yaşında öldüğü bilgisi de mevcuttur. Reşidüddin, *Camii't-Tevarih*, s.9.

²⁶⁵ *Tarih-i Vassaf*, s.115. Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s.36. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.111

toprakları İlhanlılara miras olarak gelmiştir.²⁶⁶ Atabeg Abiş Hatunun Salgurlu tahtından uzaklaşıp kocasının yanına gitmesiyle Fars toprakları başsız kalmış oldu. Yönetimde olan bu boşluk Atabeylik topraklarında huzursuzluklarla geçen bir dönemi başlatmış oldu. Salgurlu merkezinde böylesi karışıklıklar yaşanırken 1265 yılında İlhanlı tahtında da büyük bir vaka meydana geldi.

Yakındoğu'ya Moğol hâkimiyetini tesis etmek için görevlendirilen İlhan Hülâgû kışlak merkezinde aniden rahatsızlandı. Tabiplerin tüm müdahalelerine rağmen şifa bulamayan İlhan'ın parlayan yıldızı h. 19 Rebiulahir 663 m. 8 Şubat 1265 tarihinde söndü. Ölümü büyük üzüntüyle karşılanan Hülâgû tüm servetinin içinde bulunduğu dağa defnedilmiştir.²⁶⁷ Moğol Büyük Hanının verdiği emirleri tam olarak yerine getiremeden Meraga da kırk sekiz yaşında ölen İlhan döneminde devletin kapladığı alan Ceyhun nehrinden Fırat nehrine, Kafkasya'dan Belûcistan'a kadardı. Bu coğrafya içerisinde yer alan yerel siyasi teşekküller ile Anadolu'da hüküm süren Türkiye Selçuklu devleti ile Ermeni Krallığı da itaat eden devletlerarasındaydı.²⁶⁸ Ancak Altın Orda ve Suriye-Mısır, Irak aksında henüz tam bir Moğol hâkimiyeti tesis edilemeden Hülâgû ölmüştü. Onun yarım bıraktığı işi yerine getirmek için tahta aday olan en büyük oğlu Abaka ve ardılları döneminde bu durum İlhanlılar için büyük siyasi sorun olarak devam etmiştir.

5. Salgurlu Topraklarında Moğol İdaresi: İlhan Abaka Dönemi

Künyesi; *İbn Hülâgû Han b. Tuluy Han b. Cengiz Han* idi.²⁶⁹ Annesi Sulduz kabilesinden *Yisuncin Hatun* idi. Moğolistan'da doğan Abaka İran topraklarına babasının batı görevi için çıktığı yolculukta yanında gelmiştir. Abaka'nın kendisinden sonra İlhanlı topraklarında hükümdar olacak Argun ve Geyhatu adında iki oğlu ve yedi kız evladı olmuştur.²⁷⁰ Babasının öldüğü sırada Mâzenderân da bulunan Abaka gelerek 1265 yılında tahta geçmiştir.²⁷¹ Bazı kaynaklarda Abaka'nın

²⁶⁶ B. Spuler, *İran Moğolları*, s.86.

²⁶⁷ Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul-2012, s.64-65. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.188-189.

²⁶⁸ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.189. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devletinin Askeri Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, s.49.

²⁶⁹ *Tarih-i Güzide*, s.479.

²⁷⁰ Reşidüddin, *Camii't-Tevarih*, ss.75-76.

²⁷¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, ss.226-227.

babasının ölümünden bir yıl sonra tahta geçtiği nakledilmiştir.²⁷² Devletin ileri gelenleri ve şehzadelerin katıldığı kengeşde ortak karar ve daha önceden babası tarafından veliaht gösterilmesi sebebiyle de Han olarak seçilmişti. Buna sebep olarak da amcası Büyük Moğol İmparatoru Kubilay'ın hükümdarlığını onaylamasını beklediği ileri sürülmüştür. Bu bekleyiş beş yıl sürmüştür²⁷³ bu süre zarfında *Camiu't-Tevarih* de Abaka hükümet işlerini bir sandalye üzerinde oturarak idare etmiş bilgisi yer almaktadır.²⁷⁴ Olaylar bu şekilde cereyan etmiş olsa bile konuyla alakalı kaynakların ortak kararı: babasının isteği, devlet erkânının müşterek kararı, Kubilay Kağanın emri ve Nâsireddin Tusî'nin eliyle Hülâgû den sonra tahta çıkan ve hemen işleri düzene koymaya başlayan varisi Abaka, 3 Ramazan 663/1265 tarihinde Cuma günü Han olmuştur. Yönetim merkezi olarak Tebriz'i seçmiştir.²⁷⁵

5.1. Abaka Han Döneminde Salgurlu Topraklarının Ahvali

Han olarak tahta çıkan Abaka'nın ilk icraatları selefinin koyduğu yasaları yürürlükte bırakmak olmuştur. Ardından kardeşleri, emir ve noyanları arasında bir görevlendirmeler yapmıştır. Vezirliğe Şemseddin Muhammed Cüveynî'yi atayarak nizam ve intizamı sağlamaya yönelik adımlar atmıştır. Selçukşâh'ın öldürülmesinden sonra Fars toprakları İlhanlılar tarafından henüz ilhak edilmemişti. Ancak Abiş hatun taht için namzet gösterilip seçildiği vakitler yaşı çok küçük olduğundan dolayı Moğolların müdahalesi hissedilir olmuştur.²⁷⁶ Abiş hatunun Moğol topraklarına götürülmesiyle Abaka Han döneminde (1265-1282) Fars topraklarının idaresi atanan yöneticiler aracılığıyla yapıldı. İlk olarak 665/1266 senesinin başlarında Şadî Bitikçi ve Demer (دمر) haraç almak için Şiraz'a geldiler. Ama müstakil bir hâkim olmadığı için durumlar bozuktur ta ki 667/1268-69 senesinde Abaka Han hükmüyle, Angiyanû Fars hükümetinin başına tayin edildi.²⁷⁷

²⁷² Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, s.67.

²⁷³ Faruk Sümer, "Abaka" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-1998, C.I, s.8.

²⁷⁴ Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih*, ss.77-78.

²⁷⁵ *Tarih-i Güzide*, s.479. Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih*, s.78. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.77. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.227. Mehmet Akif Erdoğan, "Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça bir Metin: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han" *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar-2020, C.V, S.1, s.18.

²⁷⁶ B. Spuler, *İran Moğolları*, ss.161-162.

²⁷⁷ *Tarih-i Vassaf*, s.112.

5.1.1. Salgurlu Topraklarında Naib Angiyanû İdaresi

Fars topraklarına h.667/ m.1268-1269 yıllarında Naib olarak atanan Türk emirin ²⁷⁸ faaliyetleri hakkında *Tarih-î Vassaf*'ta şu bilgiler yer almaktadır. “Angiyanû korkunç ve zeki biriydi. Kısa bir zamanda Fars memleketinin içine düştüğü durumundan haberdar oldu. Bölgedeki idarecileri kendi basiretiyle seçti. Düzenlemeler yaptı ve bölgede bulunan şihne, çalışanlar, yazarlar/öğretmenler gibi herkese kendi rütbesine göre maaş veriyordu. Çalışanların geçim kaynaklarını bolca temin edilmediği sürece onlara güvenilmeyeceğini inanıyordu ve ne zaman ki bir çalışanı bir yere gönderiyordu ondan adil ve insafli davranacağına dair söz alıyordu. Eğer söz verdiği gibi davranmasaydı onu şiddetli bir şekilde mücazat eder veya öldürürdü. Bu yüzden çokluca bir mal topladı ve memleketi abat etti ve emniyeti sağladı. Angiyanû Vâcibü'l vüçûd vahdeti ve Peygamberin bi'seti'nin sıdkı ve burhanı ilimler gibi zor ve dakik konularda âlimler, imamlar ve şeyhler ile tartışır ve makul olmayan bir cevap duyduğunda muhatabına sert sözler söylerdi. Hikayet ederler ki bir gün Muhakkiklerin Şeyhü'l-şüyühü (şeyhlerin şeyhi) vasilerin sığınağı ve din ve milletin necibi Ali b. Bozgiş (r.a) huzurundaydı ve ondan insan ve onun rütbesinden sordu, Şeyh istidlalle kâmil (tam) bir cevap verdi ama henüz sözünü bitirmemişti ki Angiyanû yerinden kalktı ve meclisi terk etti. Sonra birini gönderip özür diledi ki meclisten kalkmak edepten değildi ama eğer şeyhin sözünü sonuna kadar dinleseydim ecdadımın dininden nefret ederdim” dediği nakledilmektedir.²⁷⁹

Tarihçi Vassaf Naib Angiyanû'nun devlet adamlığını ve icraatlarını şöyle anlatır. Naib Angiyanû idaresi Fars'ta uzun ve kalıcı olamadı. Kısa zamanda zenginleşen Emir ile devletin ileri gelenleri arasında huzursuzluk baş göstermişti. Angiyanû, Salgurlu devletinin naibi-i divan sorumlusu olan Kelce'yi²⁸⁰ tutukladı. Atabeg Abiş'e karşı açıktan muhalefet etmeye başladı Atabeg Abiş'in hizmetçileri ve Kelce'nin kendi arkadaşları toplanıp bir ordu ile Angiyanû'nun evini kuşattılar. Angiyanû Kelce'nin başını bedeninden kesip sarayın tavanından aşağıya doğru asmalarını emretti ve bu iş ordunun dağılmasına sebep oldu. Atabeg Abiş yaptığı bu

²⁷⁸ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.112.

²⁷⁹ *Tarih-î Vassaf*, s.112.

²⁸⁰ Bu isimi *Tarih-î Vassaf* da كَلْجَه şeklinde yazılırken, Faruk Sümer *Kölçe*, Erdoğan Merçil *Gölçe* olarak zikretmektedir.

girişimden dolayı onu sorguya çekti. O da İlhandan gelen Kelce'yi öldürme hükmünü gösterdi ve olay yatıştı. Devletin birkaç büyüğü kaçtılar ve İlhan'ın yanına gittiler ve Angiyanû'nun Şiraz'daki mal ve mülkleri bozduğunu söylediler ve saltanat etme fikrindedir dediler. Delil olarak hükümet sırasında basılan sikkenin üzerinde padişahın adının üzerinde bir simge nakşetmiş ve sebepsiz topladığı malların listesini İlhan'a sundular. İlhan, Angiyanû'nun dönmesi ve hesap sorulması için emir verdi. Sorguya çekilen Angiyanû cezasız bırakılmadı. İlhan onu bir mesaj ile Kubilay Kaan'ın yanına gönderdi. Bu bir gelenektir ki bir Emire sinirlendikleri zaman onu edep etmek için Kaan'ın yanına gönderiyorlardı ki ona varmak çok zor yollardan geçmek ve haydutlarla savaşmaktan geçerdi.²⁸¹

5.1.2. Salgurlu Topraklarında Soğuncak Noyan İdaresi

Argun Han yaptığı atamalardan biride Fars ve Bağdat bölgesinin işleyişini Soğuncak Aka (Ağa ya da Bey) ya bırakmak olmuştur. Soğuncak'ın emrine naib olarak Bağdat işlerinden sorumlu olan Alâeddin Ata Melik'i görevlendirdi. Bu dönemde yine Salgurlu toprakları Atabeylik yönetimi altında olup ikta işlerini Şemseddin Tazikû yönetmekteydi.²⁸² Fars topraklarında yaşanan huzursuzluklar üzerine Abaka Han Soğuncak Noyan'ı Şiraz'a gönderdi ve o 670/1271 senesinde Şiraz'a girdi. Tecrübeli emirin ilk işi bölgenin durumu hakkında malumat toplamak ve bu doğrultuda atamalar yapmak oldu. Hesapların alınması ve eksiklerin çıkarılması için Şemseddin Hüseyin 'Alekanî'yi başkâtip olarak görevlendirdi. Durumu anlayınca her bölgeye kendi aile ve yakınlarından atamalar yaptı. Onları İlhanlı divanına karşı sorumlu kıldı. Vergi toplama zamanında yaşanacak her türlü sorun için divanda açıklama yapabilecekleri şartıyla 671/1272 senesinin başlarında görev dağılımında bulundu.²⁸³ Fars topraklarında muhtelif yerlere yapılan görev dağılımından cesur ve kerim olan Seyyid İmadeddin Ebu Ali'de pay aldı. Soğuncak Noyan Darü'l-mülk'ün yani Şiraz şehrinin şahneliği görevini de Muhammed Beg, Tutiyag ve ya Tutyak ile Bulugan'a bıraktı.²⁸⁴

²⁸¹ *Tarih-i Vassaf*, s.113.

²⁸² Reşidüddin, *Camîu't-Tevarih*, s.79.

²⁸³ *Tarih-i Vassaf*, s.113.

²⁸⁴ *Tarih-i Vassaf*, s.114. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.113.

Soğuncak Noyan'ın Salgurlu topraklarındaki idaresinin ilk yıllarında Hürmüz hâkiminin Kays adasına saldırısı olmuştur. Kays adasını yeniden hâkimiyet altına alan Soğuncak, iki senelik hazine ve haraç hesaplarını da ele almıştı. Ardından yanına Atabeg Sa'd'ın kızı Atabeg Abiş ile birlikte Moğol karargâhına doğru gitmişti.²⁸⁵ Bu dönemde hem Abiş Hatun'un hem de Soğuncak Noyan'ın merkezden ayrılması Salgurlu topraklarının yönetiminde zafiyet doğurmuştu. Soğuncak Aka'nın bölgelere tayin ettiği görevliler yıllık haraç miktarı dışında farklı nedenlerle ilaveten paralar toplamıştı. Vadesinden önce vergileri toplayarak harcamak suretiyle: emirlere hediyeler göndermeler, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak gerekçeleriyle israfta bulunmuşlardı. Buna ek olarak birbirlerini ispiyonlamaktan korktukları için de hediye olarak gönderilen rüşvetlerde ilave oluyordu. *Tarih-i Vassaf'ta*; Fars'ta bir bölgenin haracının toplanmasından sorumlu olan *Melik Şemseddin Muhammed b. Malik'in* durumu örnek olarak verilebilir. Melik Şemseddin, çok miktarda mal ve servete sahip kervan ticaretiyle uğraşan bir zat idi. 676/1277-78 yıllarında şöhret kazanarak Fars idaresinden sorumlu olmuştur. Netice nizamın bozulmasından dolayı yıllık vergi miktarını ödeyemeyerek geciktirdiğinden dolayı tüm birikimini kaybetmişti. Öyle ki h.699 senesinde bir lokma ekmeğe muhtaç kalacak hale gelmiştir.²⁸⁶

5.2. Salgurlu Topraklarında Asayiş ve Güvenliğin Bozulması

Moğol şehzadelerinden Niguder 678/1279 yılında ordusu ile Fars'a saldırdı ve çok kıyımında bulundu.²⁸⁷ *Vassaf'ta* bu saldırıları şu cümleler ile aktarmaktadır. “Niguder'in saldırısından sonra ertesi gün halk, ölüleri defnetmek için savaş meydanına indiler, öldürülen cesetlerde yedi yüzden fazla genç vardı. Bunlar ilk hücumda şehit olmuşlardı. O bahar da bu günahsız ölülerin kanından laleler bitti. Argun Han'ın zamanının sonuna kadar kış gelince halk onların hücum edeceklerinden korkuyorlardı ve tahkimat yapmaya başlıyorlardı ve her defasında Divan malından büyük bir kısmı savaş aletleri hazırlamak için harcanıyordu ve köylüler şehirli halka penah veriyorlardı. Bu korku öyle gönüllerinde kök sallamıştı

²⁸⁵ *Tarih-i Vassaf*, s.114. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.113.

²⁸⁶ *Tarih-i Vassaf*, s.115-116.

²⁸⁷ *Tarih-i Güzide*, s.480.

ki uzun sure onu misal veriyorlardı ve çalgıcılar ve şarkıcılar, ney ve def ile çalıp şiirler okuyorlardı.”²⁸⁸

Böylesi acı olayların vukua geldiği dönemde Fars’tan sorumlu şahne Bulgan idi. Niguder’in ordu ile geldiğini duyunca Muhammed Bey, Toynak, Şemseddin-i Tazikû ve Fars emirleri orduyu Şiraz dışarıda karşılamak için kuvvet topladılar. Emirler arasındaki anlaşmazlık ve yanlış stratejileri yüzünden yenildiler ve şehir yağma edildi. 1278-1279 yılları arasında başlayan Niguderiler’in saldırısına karşı Abaka Han oğlu Argun’u belayı defetmesi için görevlendirmişse de Argun Sistan’a kadar gidip orayı kuşatıp geri dönmüştür. Fars topraklarında yaşanan bu yağma hadisesi 1278- 1301 yılları arasında sürekli devam etmiştir.²⁸⁹

Fars topraklarında asayişi sağlamak adına 678/1279-80 senesinde, Abaka Han emriyle Soğuncak Noyan hesapların tahkiki, Şiraz ve etraflarının vergi tahsilleri için yeniden karadan ve denizden Şiraz’a geldi. O, tüm halka adalet ve insaf vaat etti ve hakikaten adil ve zeki bir emir idi. Soğuncak yıllarca zor işlerin zahmetine giren, çeşitli çileler çeken, fazla rüşvetler ve zorluklara müptela olan çiftçilere teveccüh etti. “Çiftçiler ona çaresizlik, güçsüzlükleri ve hâkimlerin zulmünü söyler oldular. Hâkimler ve melikler korkudan, gizlice üzülen halkı teselli ediyorlardı, onlara para verip razı etmek için uğraşıyorlardı ki sırlarını açıklamasınlar, zulümlerini söylemesinler. Soğuncak bölgelerin maliklerinin, hesaplarını inceleyince sonuçlarından memnun kalmadığı için sinirlendi ve bölgelerin kontratlarını iptal ettirdi. Kalan tahsilât için onların hapse atılmalarını emretti ve başka bölüklere nazaran Hacı Nizameddin’in bölgesi daha abat olduğu için ve zeki olduğundan divan malına daha az çaldığı için ona lütufta bulundu ve onu vezir yaptı ve tüm bölgelerin idaresini onun yetkisine verdi.”²⁹⁰ Sonra Fars memleketlerinin kadılık konusu hakkında düşündü. Aklî ve naklî ilimlerde devrin en iyisi olan ve hadis, fıkıh, usuller ve hikmet konusunda en önemli şerh ve tefsir kitapları olan, Mevlana Kadılkudât El-Said Nasirü’l-millet ved’din Abdullah’ı bu mevki için seçti ve bu sebepten bir meclis düzenledi. Bu meclise kadılar, seyitler, imamlar, fazıllar, şeyhler ve zenginlerden

²⁸⁸ *Tarih-i Vassaf*, s.118.

²⁸⁹ Reşidüddin, *Camîu’t-Tevarih*, s.118-119. *Tarih-i Vassaf*, s.118.

²⁹⁰ *Tarih-i Vassaf*, s.119.

oluşan büyük bir grup toplandılar. Bu toplantı da bir grup Kadıkudâtu'l-azam Ruknu'l-millet ve'd-dîn Ebu Yahya'ya işaret ettiler. Neticede ikisi beraber yönetimde ortak olmaları ama Ruknu'l-milletin ved-din'in öncelikli olmasına karar kıldılar. Memleket işlerini yeniden yerinde koyduktan sonra Soğuncak Noyan Hazret'e yöneldi ve bölgenin eksik haraç veren beyleri ve malikleri kalan paraları almak için yanına aldı.”²⁹¹

Soğuncak Noyan Fars'a ilk geldiğinde buradan dönerken yanında Abiş Hatun'u da Moğol karargâhına götürmüştü. Ancak Salgurlu topraklarına ikinci geliş ve gidişinde yanında götürdüğü ikta sahipleri içinde Abiş Hatun'un olup olmadığı konusunda *Tarih-i Vassaf'ta* bir bilgiye rastlayamadık.

Soğuncak Noyan'ın yanında götürdüğü beyler içerisinde Seyit İmadeddîn'in, vezir Hacı Nizameddin ile sürekli muhalefet halindeydi. Onun Şiraz'da daha fazla güçlenmesinden korkarak gizlice yolda Soğuncak'a hizmet etmekten çekildi ve münkir olarak Daru'l-mülk'e gitti. Bunu Soğuncak öğrenince Seyit İmadeddîn'in tutuklanıp hapsedilmesi emrini verdi. Fars'ta Soğuncak'dan memnun olmayan Şemseddin Melik aralarında samimiyet olan Seyit İmadeddini hapisten kurtararak Abaka Han'a şikâyet etmek üzere gitmişler. Emir Buga'nın yardımıyla Hana derdini anlatma fırsatı bulan Seyit ve Şemseddin Melik'i buradan Fars'ın vergisine iki yüz tümen altın eklenmiş bir şekilde toprakların yeni sorumlusu olarak hanın huzurundan ayrıldı. Padişah kendi elleriyle onlara şarap döktü ve ikisine de muhabbet edip payza verdi ve onların itaatini halka vacip kıldı. Abaka Han, Tagacar Noyanı bu ikisine devlet kazandırmak, malı almak ve muhalifleri yatıştırmak için Şiraz'a gönderdi. Bu yaşananlar Soğuncak'ı çok endişelendi.²⁹²

Emir Tagacar'ın Fars'a gelip hesapları kontrol etmeye başlaması bütün gayri kanuni yollarla toplanan paraların ortaya çıkıp emirlerin ipliğinin pazara çıkacağını anlayan başta Moğol yetkilileri emir ve şahnelere hediyeler göndererek şefaati istediler. Bir taraftan da toplanıp onu nasıl alt edeceklerine çare bulmaya çalıştılar. Fars topraklarında yaşanan bu hadise Abaka Han'ın ölüm olayına denk gelince

²⁹¹ *Tarih-i Vassaf*, s.120.

²⁹² *Tarih-i Vassaf*, s.120-121. Erdoğan Merçil, a.g.e., s.115.

Salgurlu topraklarında daha büyük bir olay patlak verdi. Şiraz Şahnesi Bulugan bir ordu toplayarak Emir Tagacar ve atadığı görevlilere karşı isyan girişiminde bulundu olası bir savaş durumu devlet erkânı tarafından İlhanlı devletine açılan bir savaş olarak değerlendirip tarafları yatıştırmış ve Tagacar Noyan topladığı paralar, Şemseddin Melik ve Hacı Nizameddin ile ordugâha geri döndüler.²⁹³

5.3. Abaka Han ve Damat Mengü Timur'un Ahvali

İlhanlı askeri harekâtlarda ordu komutanı olarak görev aldığını gördüğümüz Mengü Timur, 1281 yılında Deşt-i Hazardan İran topraklarına saldırı için gelen orduyu yenilgiye uğratmıştı. Aynı yıl ağabeyi Abaka'nın emri üzerine Şam tarafına görev için gitmişti. Aslında hadise Şamlıların bölgede yaptığı akınları durdurmaya yönelik düzenlenmişti. Burada Mengü Timur yaşının verdiği tecrübe eksikliğinden dolayı yenildi ve Hanın kışlak merkezi olarak kullandığı Bağdat şehrine geri dönmüş, Bağdat'ta Abaka Hanın huzuruna çıkıp yeni bir ordu ile tekrar hamle yapma talebinde bulundursa da mevsimin elverişsizliği yüzünden isteği onay bulamamıştı. Abaka Han Bağdat'tan ayrılarak Hemedan'a yöneldi ve burada Sahib-i divan tarafından düzenlenen toyda hayatını kaybetmişti (22 Mart 1282). Abaka Han bir yandan Türk Memlûk Devleti diğer yandan Altın Orda devleti ve daha doğuda Anadolu'da bulunan siyasi teşekküller üçgeninde büyük mücadeleler vermiştir. Saltanat süresi kaynaklarda on yedi yıl üç ay olarak nakledilmiştir. Bu vakadan kısa bir süre sonra Ahmet Teküdar'ın Han seçilme hadisesi yaşanırken Moğol karargâhına bir haber daha ulaştı ve Mengü Timur'da 16 Muharrem 681 (26 Nisan 1282) tarihinde Musul civarında genç yaşta ölmüştür. Cenazesi babasının metfun bulunduğu tepeye götürülerek Moğol adetlerine göre defnedilmiştir.²⁹⁴

6. Ahmet Teküdar Döneminde Atabeyliğin Durumu

Hülâgû'nün Kutuy Hatun isimli eşinden 1247 yılında doğmuştur. Ağabeyi Abaka'nın ölümünden sonra Meraga yakınlarında toplanan kurultayda Abaka'nın oğlu Argun yerine devlet ricalinin ortak kararı ve Kubilay Kağanın fermanı ile 1282 yılında Han seçilmiştir. Saltanatı iki yıl kadar sürmüş olan Müslüman liderin en

²⁹³ *Tarih-i Vassaf*, s.121. Erdoğan Mercil, *a.g.e.*, s.116.

²⁹⁴ Reşidüddin, *Camîu't-Tevarih*, s.124-129. *Tarih-i Güzide*, s.481.

büyük sorunu tahtta hak iddia eden yeğeni Argun ile uğraşmak olmuştur. Babası ve ağabeyinin saltanatında devam eden dış politika Ahmed Teküdar'ın müslüman olmasıyla farklı bir şekil almıştır. Daha gençlik yıllarında İslamiyeti benimseyen, Sultan Ahmed ismini aldığını açıklayan İlhanlı hükümdarı zamanında Moğol siyasetiyle taban tabana zıt bir politika gütmüştür. Müslüman devletlerle iyi ilişkiler kurmak için bir dizi girişimde bulunmuştur. Memlük sultanı Kalavun'a mektuplar yazarak hocası şeyh Abdurrahman elçiliğinde bir heyet göndererek düşmanca ilişkileri düzeltmek adına bir hamle yapmıştır.²⁹⁵

Dini anlamda göstermiş olduğu çabayı siyasi anlamda sergileyemeyen Teküdar, yönetimde yetkiyi gayrimüslim olan annesi ve taraftarlarına bırakmıştır. Bu hatasından dolayı gözden düşmüş ve bu durum Argun'un elini kuvvetlendirmiştir. Taht mücadelesinde galip gelen Argun olmuştur ve 10 Ağustos 1284 yılında amcası Ahmed Teküdar'ı yakalatarak Moğol geleneklerine göre öldürtmüştür.²⁹⁶

Atabeylik topraklarında karışıklıklar bu şekilde devam ederken Sultan Ahmed Hanlık tahtına oturunca, memleket düzen kazandı ve onların her biri bir emirden yardım istedi ve birbirine karşı telaşlanmışlardı. Seyit İmadeddin Fars topraklarına vezir oldu. Tagacar ile düşmanlık yapan Bulugan korku içindeydi çünkü o Argun Han yanlısıydı ve isyan teşebbüsünde bulunmuştu.²⁹⁷ Ahmet Teküdar itaatsizlik sınırı aşılmıca bu kez Salgurlu topraklarına, Şiraz'a hâkim olması için Taşmengü'yü görevlendirdi. Burada Lur hâkimi Yusuf şah'ın yardımıyla kontrolü sağlayan Taşmengü Şiraz'a gelip hükmetmeye başladı. O mektuplarının başına Ahmed Ağa (Ahmed Bey) yazıyordu ve Moğol yasasında isme Han yazılması gerekirdi.²⁹⁸ Taşmengü'nün üslup bilmezliği, yaptıkları uzun sürmedi ve Fars toprakları uzun bir aradan sonra asıl sahibine kavuşacaktı.

²⁹⁵ Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih*, s.135-136. Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü Ve Bunun Memlük Devleti'ndeki Yankıları" *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Eylül-2002, S.12, s.233-247.

²⁹⁶ *Tarih-i Güzide*, 481-482. B. Spuler, *İran Moğolları*, s.89-92. Abdülkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi, s.240-243. Hamid Algar, "Teküder" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-1989, C.II, s.139.

²⁹⁷ *Tarih-i Vassaf*, s.122.

²⁹⁸ *Tarih-i Vassaf*, s.122. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss,116-117.

6.1. Fars Yönetimine Atabeg Abiş'in Tayin Edilmesi

Spuler Moğollarda evlenme hukukundan bahsederken, Moğollara gelin giden kız evlenmekle kocasının soyuna karışır ve bir daha kendi ailesine geri dönemez diye bahsediyor. Ayrıca gelinin kocası erken yaşta ölse dahi kadının kocasının kardeşleri veya aile içinden başka biriyle evlendirileceğini naklediyor.²⁹⁹ Buna göre Moğollara gelin giden Abiş Hatunda eşi Mengü Timur'u erken yaşta kaybetmiştir. Buna dayanarak Abiş Hatunun tekrardan aile içi bir evlilik yapıp yapmadığı hususunda kaynaklar sessiz kalmıştır.

Ahmet Teküdar'ın emri üzerine 683 yılında Fars topraklarına Atabeg Abiş'in gönderilmesi ve Şiraz hâkimi olmasına dair fermanı gelmiştir. Bu atamanın gerçekleşmesinde Fars topraklarının Moğollar tarafından kötü yönetilmesi, halkın bundan şikâyetçi olması ve Abiş Hatun'un kayınvalidesi Olcay Hatunun etkisi de mevcuttur.³⁰⁰ Şiraz halkı Atabegin gelişine sevindiler ve tüm mahalle ve çarşıları ve sarayları süslediler, çalgıcılar ve oyuncular çatılara çıktılar ve bir ay kadar Şiraz sevinç içindeydi. Atabeg, Salgurî memleketinin tahtına oturdu. Salgurlu hanedanından olan Celaledin Erga b. Melik Han b. Muhammed b. Zengi, yüce divanın hüküm naibi oldu ve Hacı Nizameddin Ebubekir vezir oldu. Sonra ülkenin düzen işlerine meşgul oldu. Yeniden hakkı olan Ata tahtına kavuşan Atabeg Abiş, hakkı olan ama nizamın bozulması sonucunda Moğol vergi defterlerine kayıt olan mülklerini Sultanın onayıyla geri aldı.³⁰¹ Ahmet Teküdar'ın kısa saltanat dönemi Salgurlu toprakları için pozitif yönde gelişmelere sahne olduysa da durum fazla uzun olmadı.

7. Argun Han Döneminde Salgurlu Hâkimiyetinin Sona Ermesi

Müslüman Sultan Ahmet Teküdar dan sonra yeğeni ve halefi olarak İlhanlı tahtına dördüncü Han olarak Argun çıktı. 1284-1281 yılları arasında devleti yönetme

²⁹⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.426.

³⁰⁰ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.117.

³⁰¹ *Tarih-i Vassaf*, s.124. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.118.

yetkisine sahip oldu. Onun tarihi kaynaklarda ilk icraatı babası Abaka tarafından Niguderlilerin ordusu üzerine Sistan'a gönderilme hadisesidir.³⁰²

Argun Han döneminde Salgurlu topraklarından hanedan mensubu Abiş'in hükümetinden memnun olmayan kimseler Argun Han'ın karargâhının yolunu tutmuşlardır. Argun'un Fars topraklarında babadan kalma încû topraklarının olması ve Abiş hatunun Farsta emlaklarının artmasından dolayı Moğol hazinesine giren hâsılat miktarının düşmesine binaen Seyit İmadeddin İnayet'in şikâyeti haklı bulunmuştu. Emir Buga sayesinde Argun Han ile görüşen Seyit İmadeddin İnayet, Hanın gözüne girdi ve Şiraz hükümetinin tamamını ona verildi. Şiraz'daki emirlerin işten çıkarılması veya işe koymalarının yetkisini ve aslan başı peyza verildi. Argun Han'ın fermanıyla Atabeg Abiş'in İlhan'a gitmesi ve hiçbir işte tasarruf etmemesine emredildi. Ancak atabeg bu çağrıya kulak asmayarak, bahaneler öne sürerek gitmişti. Salgurlu topraklarında Atabeg yanlıları ve Seyit İmadeddin Ebu Ya'la taraftarları arasında husumet oluşturuldu ve nihayetinde Argun Hanın emri çiğnenerek Seyit İmadeddin, Abiş Hatunun da etkisinin olduğu bir olayla öldürülmüştü.³⁰³

Şiraz tahtında yaşanan bu hadiseler Argun Hana, Seyit İmadeddin taraftarları aracılığıyla ulaştırılınca İlhan çok kızdı ve Atabeg Abiş ile Seyit'in muhaliflerini huzuruna çağırdı. Hadisenin devamını Vassaf şöyle anlatır. “Ardından Olcay Hatun'a mesaj gönderdi. Mektupta *Abeş seninle danışarak bizim hükmümüzü hiçe saymış ve benim gönderdiğim adamımı öldürmüş ve isyan etmiştir*. Olcay Hatun bu iftiradan istigfar edip (inkâr edip) tevazu ve yalvarış ile cevap gönderdi. Dedi ki; Abiş büyük mahkemeye çıkmayı kabul ediyor ve eğer ceza yerse kabul edecek. Ardından gizlice Abiş'e mesaj gönderip onu azarladı ve ona tez zamanda hazrete kulluğunu göstermesini tembihledi. Elçi Şiraz'a varınca Atabeg ona hediyeler vererek meşgul etti ve güvenilir yakınlarıyla Moğol emirleri ve hatunlarına hediyeler gönderdi bu ümitle ki onların, özellikle en muteber hatun olan Olcay'ın yardımıyla, ölümden kurtulsun. İlhan bu olayları duyunca daha fazla kızdı ve Atabeg'in durmasını (gelmekte geciktiğini) onun suçlu olduğu delili saydı ve sorgulayıcı unvanı olan

³⁰² *Tarih-i Güzide*, s.483-486. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.94-98. Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, ss.243-248. Faruk Sümer, “Argun” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.III, s.355-357.

³⁰³ Reşidüddin, *Camii't-Tevarih*, s.156. *Tarih-i Vassaf*, s.125-127. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s.137. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.118-120.

Tuladay, Ciyurgutay ve Hüsameddin Kazvini'yi Seyit'in katlını araştırmak ve hazinenin parasını alıp Atabeg ile beraber getirmeleri için Şiraz'a gitmelerini emretti. Bu grup Şiraz'a varınca sorgulamaya başlayıp Hacerleri zincire çektiler ve sert sorguladılar. Ama Atabege şiddetle bir şey söylemiyorlardı. Çünkü hem Han'ın geliniydi hem saltanata ismi var idi.”³⁰⁴

Yürütülen soruşturma ve sorgulama esnasında her şey ortaya çıkmıştı. Tebriz'e götürülen Abiş hatun ve adamlarına burada cezai işlem uygulandı, Olcay Hatun'un çabalarıyla Abiş Hatun ve birkaç önemli isim dışında herkes öldürüldü.³⁰⁵ *Atabeg ve işbirliği yapanların 50 Tuman (yani 500 bin dinar) mal, Seyit'in evladına onun borcu yerine versinler ve 20 Tuman (200 bin dinar) Seyit Cemaleddin'in yetimlerine vermelerine emir verildi. Bu paraların ödenmesi Geyhatu'nun devleti zamanına kadar sürdü ve her sene elçiler paranın kalanını tahsil etmek için şimşek gibi başlarında bitiyorlardı. Bu olaydan Bir sene ve kaç ay geçtikten sonra Atabeg Abiş hastalandı, bir ya da iki hafta sonra vefat etti.*³⁰⁶

Hanedanlığın son hükümdarı Abiş Hatun'un 1286-87 yılındaki vefatıyla İran'ın güney topraklarında 1148 yılında kurulan ve yüz otuz sekiz yıl hüküm süren Salgurlu Atabegliği'nin saltanatı sona ermiş oldu. Abiş hatun evvela Moğol adetlerine göre vefat yeri Çerendap'da defin edilmişse de daha sonra kız evladı Kürduçin tarafından Şiraz'a getirilerek anneannesinin yaptırmış olduğu medreseye defnedilmiştir. Hastalandığı dönemde kendi mirasının kızları, köleleri ve Mengü Timur'un oğlu Taycu için verilmesini istemiştir.³⁰⁷ Fars toprakları tamamen İlhanlı idaresi altına girmiştir. Uzun süre müreffehlik içinde yaşamlarını idame ettiren halk için 1325 yılına kadar sürecek olan kâbus dolu bir devre başlamıştır.³⁰⁸

Abiş Hatunun vefatıyla Salgurlu topraklarında yer alan hassa-yı încû toprakları yeniden düzenlenerek sınırları daha da genişletilerek idare edilmeye devam etmiştir. Hanedan üyelerine ait încû olarak kaydedilen arazilerin gelirleri mukataa olarak görevlilerin sorumluluğuna verilmiştir. Otuz beş yıl boyunca

³⁰⁴ *Tarih-i Vassaf*, s.128-129.

³⁰⁵ Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, s.10.

³⁰⁶ *Tarih-i Vassaf*, s.130. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.121-122.

³⁰⁷ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, ss.138-139.

³⁰⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.162. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.123.

Melikü'l-İslam Cemaleddin İbrahim b. Muhammed ve oğlu bünyesinde Ebu Said Bahadır Han devrine kadar ehemmiyetini korumuştur.³⁰⁹

İlhanlı saltanatında merkezi otoritenin güçlendirildiği dönemlerde Moğol hâkimiyet sahasında bulunan yerel oluşumlar ve tabi devletler zaman içerisinde güç altında ezilerek siyasi figür olarak ortadan kalkarken merkezi gücün cılızlaştığı zamanlarda ise durumdan paylarını alacak olan yeni siyasi teşekküller ortaya çıkmaya başlamıştır.³¹⁰ Sonuç itibarıyla Salgurlu ve İlhanlı devletinin ardından Fars topraklarında ortaya çıkan siyasi otoriteler olmuştur. Bunlardan ilki Olcaytu Han'ın güvenini kazanan devlet adamlarından Şerefeddîn Mahmud'un Fars bölgesine emlâk-ı hassaların başına încû olarak atanmasıyla başlamıştır. İlhanlıların zayıfladığı dönemde de Fars topraklarında ismini devletten aldığı görev sonucunda anılacak olan Încûlular kurulmuştur. Âl-i Încû/Încûoğulları olarak anılan hanedanlık 1325-1357 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.³¹¹

³⁰⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, s.185.

³¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, s.194.

³¹¹ Samet Aliç, "İran'da İncü Hanedanı (Âl-i İncû/ İncûlular) (1325-1357)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2022, S.55, s.382. Rıza Kurtuluş, "İncûlular" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, C.XXII, s.280-281.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOL HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE SALGURLULARDA SOSYAL ve KÜLTÜREL HAYAT

1. XIII. Yüzyılda Salgurlu Coğrafyasının Etnik Yapısı

Ortadoğu ve İç Asya'nın yüksek düzlükleri arasında yer alan İran bölgesi içinde bulunduğu yüzyılın zorlukları, stratejik konumu, üzerinde kurulan siyasi teşekküller ve yürüttükleri siyaset ile dönemine damga vuran hadiseleri yaşamıştır. İran coğrafyası içerisinde Salgurlu Atabegliği'nin hâkimiyetinde olan Fars bölgesi jeopolitik konumunun getirdiği avantajlar ve siyasi liderlerinin üstün meziyetleri ile gittikleri toprakları kan ve gözyaşı ile sulayan Moğol istilasının zirveye ulaştığı bir dönemde topraklarını korumayı başarmıştır. Bu nedenle başta başşehir Şiraz olmak üzere Fars topraklarına uzak yakın demeden çeşitli bölgelerden; âlim, edip, mutasavvıf, tacir, devlet adamı ile sosyal ve fennî ilimlerde önemli isimler Salgurlu yönetim sistemi içinde hak ettikleri yerleri almıştır.

Moğol istilasının başladığı ilk dönemde Salgurlu Atabegleri Moğollara karşı edindiği siyaset ile onların yakıcı ve yıkıcı etkisini toprakları dışında durdurmayı başarmışlardır. Bir süre sonra Möngke Han'ın tahta çıkmasıyla İran toprakları Moğolların hâkimiyet sahasına girerek kurulan İlhanlı devletinin yönetimi altına girmiştir. Bu tarihten sonra Salgurlular uyguladıkları siyaset ile İlhanlı hâkimiyeti altındaki toprakların yönetim haklarını kendi ellerinde tutmaya kadir olmuşlardır. Tabiri caizse hüküm sürdükleri dönem zarfında bulundukları ateş çemberi içerisinde önemli bir performans ortaya koyan Salgurlular, başkentleri olan Şiraz ile topraklarını abad ve mamur etmeyi başarmışlardır. Körfezde yapmış oldukları fetih hareketleriyle ticaret ve ticari yollarla gelen ürün çeşitliliği piyasayı canlandırırken devlet hazinesine önemli artış sağlamıştır. Salgurlu topraklarında envai çeşit ürün bulunması, halkın güvende, zengin ve serbestçe ticaret yapması Salgurlu yönetiminden memnun olduğunu göstermiştir. Atabeylik topraklarında, Farsın *Cebel-i Cilûye* adıyla bilinen engebeli ve dağlık bölgesinde *Zemmü'l-Ekrâd* denilen beş

Kürt aşireti yaşıyordu.³¹² *El-Mesalik ve'l-Memalik* isimli kitapta ise Kürtlerin bulunduğu dört bölgeden bahsedilmiştir. Bunlardan birinci *Bâzencân* olarak adlandırılan Hasan b. Ciluyye'nin bölgesidir. İkincisi Şiraz merkeze 26 fersah uzaklıkta olan Erdâ b.Cânâh'ın bölgesidir. Üçüncü olarak *Kuveriyân* olarak bilinen Kasım b. Şehrabezâr'ın bölgesidir. Burası da Şiraz'a 50 fersah uzaklıkta bulunmaktadır. Sonuncusu Şiraz şehrine 7 fersah uzaklıkta *Surân* olarak anılan Hasan b. Salih'in bölgesidir.³¹³

Salgurlu hâkimiyet sahasında ve ordu içinde yer alan Kürtler dışında bu topraklarda Şûl, Lur, Arap ve Acemlerde vardı. Salgurlu Atabeglerinin kendine has gulâmları olmasının yanında asıl gücünü kalabalık nüfusuyla Türkmenler oluşturuyordu.³¹⁴ Bu topraklarda Türklerden önce hâkim olan üç dil vardı. Halk arasında kolay ve anlaşılır dil Farsça idi. Bunun yanı sıra Mecusiler anlaşılması biraz daha zor olan dil Pehlevicelyi kullanırken Sultan ve divan yazışmalarında Arapça kullanılıyordu.³¹⁵

Kuruluşundan itibaren Atabeylik topraklarında halkın yöneticilerini benimsediği ve bundan memnun olduğunu Abiş Hatun'un Fars topraklarının idaresini yeniden ele aldığında halkın aylarca süren sevinç kutlamalarından anlayabiliyoruz. Bundan daha öncede bahsetmiştik. Moğolların başta İslam beldeleri olmak üzere gittikleri bölgeleri kan ve gözyaşına bulaması neticesinde zulüm ve baskıdan kaçarak Salgurlu hâkimiyeti altına giren dönemin ünlü simaları sayesinde Salgurlu toprakları manevi açıdan da zengin bir hal almıştır.

Yaşanan göç dalgalarıyla XIV asra değin Fars bölgesi; Zerdüştler, Müslüman sufiler, sanatçılar, âlimler, göçebe aşiretler, Türkmen ve Tacikler gibi etnik gurupların bir araya geldiği yer olmuştur. Salgurlu topraklarının güvenli olması, aktif ticarinin olması nedeniyle de topraklarda büyük nüfus artışı yaşanmıştır. Bundan

³¹² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.334.

³¹³ İbn Hurdazbîh, *El-Mesalik ve'l-Memalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, ss.49-50.

³¹⁴ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.130.

³¹⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s.230.

bölgenin yerel lehçeleri de etkilenmiş, Farsçanın yanında Türkçe, Lurca ve Arapça da kullanılır olmuştur.³¹⁶

2. Salgurlu Topraklarının İlhanlı Maliye Sistemindeki Yeri

Moğol istilasının İran coğrafyasına getirdiği yıkım ve tahribatı iyi analiz etmek gerekir. Zira ekonomik alanda, tarım ve ticaretle, sosyal yapı ile düzen ve işleyişe kadar her açıdan birçok etkileşim ve değişim meydana gelmektedir.

Askeri harekâtlar sonucunda işgal edilen memleketlerde sükûnet hâsıl olunca topraklardan gelir sağlamak için iyileştirme çalışmaları düzenlenirdi. Bunun içinde kısa süre içerisinde imar ve inşaa işlerine koyulmak gerekli olmaktadır. Geniş coğrafyaların elde tutulması için İlhan Hülâgû zamanından başlayarak merkezi bir mali sistem kurma çalışmaları başlatıldı. Arazi sahibi olan ve ekip biçen çiftçiden yetiştirdiği ürünü baz alınarak vergi alınırken göçebe ve hayvancılıkla uğraşan kesimden ayrı bir vergi ve ticaretle uğraşan tüccardan ayrı vergiler alınırdı. Otoritenin güçlü olduğu zamanlarda işleyişte problem olmazken nizamın bozulduğu zamanlarda valiler tarafından yılda on defaya kadar *kopçur* alınabiliyordu. Bu artış karşısında vergi memurlarının geldiğini duyan halk yerlerini terk ederdi.³¹⁷

Cengiz Handan itibaren Möngke'nin siyasetine de sirayet eden Moğol yasaları üzerinden Hülâgû'ye gittiği topraklarda müstahkem mevki ve kaleleri yıkıp hâkimiyetini tesis ettikten sonra yeniden imar faaliyetlerine girişerek halkın refahını düzeltecek hamleler yapması içim tembihlenmişti. İstikrarsız düzeni değiştirilmesi, tahribatlar sonucunda bakımsız kalan yerler için imar çalışmaları, alt yapı ve sulama kanalları, zirai faaliyetleri desteklemek, orta gelirli çiftçi için ekonomik düşüşü durdurarak bir dizi çalışmaların başlanmasına ihtiyaç duyuluyordu.

İlhanlı devleti bünyesinde bulunan topraklar sekiz bölgeye ayrılarak işlem yapılmıştır. Bunlar: *Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Hûzistan, Bilâd-ı Rum, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Fars* bölgeleridir. Tüm siyasi

³¹⁶ Samet Aliç, "İran'da İncü Hanedanı (Âl-i İncû/ İncûlular) (1325-1357)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2022, S.55, s.395.

³¹⁷ Erol Keleş, "İlhanlıların Anadolu'da Kurduğu Vergi Nizamı ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ocak-Şubat- 2020, C.124, S.244, s.11-24

organizasyonlarda olduğu gibi İlhanı devleti içinde vergiler mühim önem arz etmektedir. Bu ehemmiyetli olay sahanın geniş ve birbirinden uzak olmasıyla kontrolün sağlanmasını güçleştirebiliyordu. Bu yüzden geniş bir mali ağ ve iletişim bağlantıları kurulmalıydı. İlhanlı tarihinin finansal konuları hakkında önemli kaynaklardan *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli eserdeki bilgiler bu konuda bizi aydınlatmaktadır. Bu sekiz bölge kendi içinde iki gruba ayrılarak sınıflandırılmıştır. Birinci grup doğrudan merkeze bağlı eyaletler, ikinci grup ise iç işlerinde yerel otorite tarafından yönetilip dış ilişkilerinde ise İlhan'a bağlı idi. Bu sınıflandırmada Fars bölgesi Salgurlu idaresi altında ikinci gruba dâhil olup vergi sisteminde önemli gelir kaynaklarındandır. Fars eyaletinin Şiraz merkez başta olmak üzere çeşitli ostanlarından gelen meblağı şu şekildedir.³¹⁸ Doksan üç tümen on iki bin altı yüz dinar olup totalde yıllık getirisi 942.600 dinardır. Bu miktar Gazan Han zamanında yaptığı reform çalışması ile nizamın kurulması sonucunda 22.273.500 dinar olarak yükselmiştir.³¹⁹

İlhanlı topraklarında gayr-i nizami ve gayr-i kanuni yollar ile toplanan vergiler hakkında Ebu Said Bahadır Hanın Ani şehrinde bulunan bir yarlığı mevcut olup neşredilerek günümüz Türkçesine çevrilmiştir. 1319-1335 yılları arasında yazıldığı düşünülen fermanla halkın ekseriyetinin alınan ağır vergiler yüzünden mağdur olduğu ve bu nedenle topraklarını terk etmelerine karşı hazırlanmıştır. Halkın rahatlıkla ulaşabileceği toplanma yeri olan cami duvarlarına asılmıştır. Halkın topraklarını terk-i diyar etmeleri ile virane bir silüete kavuşan beldelerin yeniden canlandırılması adına emirler yer almıştır. Ağır vergiler haricinde toprağın terk edilmesinin bir sebebi de vergi ödeme tertibinin yılda bir kereye mahsus toplanmadığından da kaynaklanması muhtemeldir.³²⁰

2.1. Salgurlu Arazilerinin Hassa-yı İncû Olması

³¹⁸ Kazvini'nin naklettiği bu miktarın doğruluğu hususunda bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet" (nşr. İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü), *Evkaf Matbaası*, İstanbul-1931, C.I, s.143.

³¹⁹ Detaylı bilgi için bakınız. İbrahim Güneş, "Hamdullah Müstevfî'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı" *Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2021, C.IV, S.1, s.88-109.

³²⁰ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet" s.135-148.

Moğolların maliye sistemlerinde vergilerin önemli bir yeri vardı. Kuruluşundan itibaren imparatorluk hazinesine önemli getirileri olan vergiler hususunda olası aksaklıklara karşı Cengiz Han döneminden itibaren ağır cezai yaptırımlar uygulanmaya gelmiştir. İlhanlılar içinde tabii devletlerden gelen vergiler devlet hazinesi için mühim katkı sağlıyordu. Bu hususta Fars'ın sahip olduğu bereketli toprakları ve ticari imkânlarıyla devlet bütçesi içinde önemli yer tutuyordu.³²¹ Eyaletlerde bulunan en büyük yönetici ve ya idari memur: *hâkim*, *beg*, *emir* ya da *vali* unvanıyla görev yerine atanıyordu. Onlarında emri altında *şahne* (şıhne) ve *naibler* bulunup idari ve askeri işlerden sorumlu oluyorlardı.³²²

Fars topraklarında hanedan üyeleri ve devlet erkânı arasında çekişmenin yaşandığı ve paylaşılamayan bir bölge olmuştur. Abaka Han zamanında bölgeye atanan art niyetli ve ehil olamayan kimseler tarafından idare tam anlamıyla sağlanamadığından sık sık yeni atamalar yapılmıştır. Bölge halkı, yerel yöneticiler ve Moğol idarecileri arasında uyumsuzlukta söz konusuydu. Halktan alınan ağır vergiler ile kimi zaman yöneticiler kasalarını doldururken kimi zamanda hediye ve suüstimaller ile yılda birçok kez bu sömürü hareketi tekrarlanıyordu. Bu durum Abaka Hanın cülusu sırasında Fars topraklarını büyük emirlerden Soğuncak Aka'nın atanması ve naib olarak Ata Melik Cüveyni'nin güvenilir ellerine teslim edilmesine kadar devam etmiştir.³²³

Hanedan üyeleri için hâkimiyet sahasında yer alan ve yüksek gelir sağlayan topraklar *încû* olarak seçilirdi. Hülâgü Han zamanında Mengü Timur üzerinden bu kıymetli Fars topraklarını Atabeyliğin son varisi olan Abiş Hatun'un gelin gelmesiyle İmparatorluk coğrafyasına dâhil etmişti.³²⁴ Bundan dolayı atabeylik toprakları doğrudan İlhanlı hanedanına mensup kadı ve erkek bireylerin harcamalarını karşılamak için onların hizmetine tahsis edilmişti.³²⁵ Has *încû* adı altındaki yerler vergiden muaftı ve doğrudan sahibinin kasasına aktarılırdı.³²⁶ *Încû*

³²¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.353.

³²² Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, s.172.

³²³ Özkan Dayı, *a.g.e.*, s.427.

³²⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.86.

³²⁵ Özkan Dayı, *a.g.e.*, s.377-379.

³²⁶ Erol Keleş, *a.g.m.*, ss.11-24.

yerlerin idaresi için özel divanlar kurularak bu araziler divanî araziler içinde yer alarak değerlendirilmiştir.³²⁷

Încû tabiri İlhanlı maliye sisteminde terimsel bir kavrama dönüşerek, hükümdar ve ailesinin özel mülkü ile mülk üzerinde yaşayan halkla ilgilenen görevlilere verilen isim olmuştur. İlhanlı Devletinde emlak-ı hassa kavramı divan-ı încû, încû-i has, ve mülk-î padişah'a dönüşmüştür. Topraklardan mesul görevliler devlet kademesi içinde vezirlerden seçildiği gibi devlet içinde faydalı işler yapan kişileri ödüllendirmek içinde încû görevi verilirdi.³²⁸

Hükümdar ya da hanedan üyesi maliki olduğu încû arazileri üzerinde tasarruf etme hakkına da sahip oldu için ölümünden sonra încûları miras bırakabiliyordu. *Camîu't-Tevarih* de İran topraklarına musallat olan Barak'a karşı Abaka Hanın söylediği sözde "bu mülk bana babamdan miras kalmış, bizim încû muzdur. Bugün kılıçla elde tutuyoruz. Eğer Barak bize saldırmak isterse bizde onu defetmeye hazırız"³²⁹ şeklinde cevap vererek hakkı olan mülkler için gerekeni yapacağını elçiler vasıtasıyla bildirmiştir. Fars toprakları evvela Abaka Hanın încû idi ve ölümünden sonra topraklarında oğullarından Argun hakkı olan toprakları halef sultan amcası Teküdar dan istemişti. Tahtta gözü olan Argun amcasına karşı bunu siyasi bir sorun haline getirmiştir. Încû araziler üzerinden Gazan Han da Baydû zamanında hakkı olan mülklerini alma hususunda girişimde bulunmuştur.³³⁰

3. İlhanlıların Dini Zümrelere Yaklaşımı ve Salgurlu Sahasında Yansıması

İran coğrafyasında Hülâgû zamanında başlayan İslam dinine karşı diğer dini zümrelere gösterilen olumlu tutum halefi zamanında da devam etmiştir. İlhanlı devletinin ilk kurucusu ve hükümdarı olan Hülâgû'nün validesi Nesturi Hristiyan'dı. Moğol hükümdarı olan dört evladını da bu din üzerine yetiştirmiştir. Daha sonra

³²⁷ W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet" s.150.

³²⁸ Samet Alıç, "İran'da İncü Hanedanı (Âl-i İncû/ İncûlular) (1325-1357)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2022, S.55, s.381-382.

³²⁹ Reşidüddin, *Camîu't-Tevarih*, s.88.

³³⁰ Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s.186. Osman Gazi Özgüdenli, "İncû" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-2000, C.XXII, s.281.

Uygur Türkü olan Budist hocalar ile eğitimlerini devam ettirmişti. Aldığı eğitim ile Budist camiaya karşı ilgi duyan Hülâgû, batı seferine çıktığı zaman kadrosuna Budist rahip, şaman ve münecimleri ekleyerek İran ve Azerbaycan topraklarına getirmiştir.³³¹ Hülâgû'nün annesinin etkisinden dolayı Hristiyanlara karşı daha ılımlı olmasının yanında, Moğollar ile Hristiyan kabileler arasında kız alıp vererek kurulan akrabalık ilişkileri de mevcuttu. Örneğin Hülâgû Hanın eşi Dokuz Hatunda bu dindendi. İlhanlıların kuruldukları coğrafyada mücadele içinde oldukları devletlerin Müslüman olması da bu yakınlığın artmasındaki önemli amillerdendi. Türk-Müslüman devletlere karşı Hristiyan Roma ile akrabalık ilişkileri kurarak ittifak oluşturma yoluna giden İlhanlıların politikası oğlu tarafından da devam ettirilmiştir. Hatta Hülâgû ile evlendirilmek üzere İstanbul'dan yola çıkarak gelen *Mari* isimli Hristiyan gelin yolda Hülâgû'nün ölüm haberini işitince geri dönmek istemişse de anlaşılmadan vazgeçilmemiş ve Abaka bu kadın ile evlenerek var olan sulhu devam ettirmiştir.³³² Abaka Hanın Hristiyanlara karşı sempatisinin oluşmasında devlet içinde söz sahibi olan kadınların etkisi en büyük etkendi. Babasının eşi Dokuz Hatunun dışında kendi eşi Kutay Hatun'un da Nesturi olması hem hâkimiyet sahasında hem de idari kadrolarda Hristiyanlara ayrıcalıklar sunmuştur.³³³ İslami kesime karşı Abaka'nın öfkesi konusunda kaynaklarda Müslüman olan veziri Şemseddin Cüveyni'ye domuz eti yemesi konusunda zorladığı bilgisi yer almaktadır.³³⁴

Ahmet Teküdar'ın halisane bir şekilde İslam dinine girmesiyle Müslümanlara karşı yürütülen olumsuz duruma karşı pozitif yönde gelişmeler yaşanmıştır. Ancak Sultan Ahmed'in saltanat süresinin iki yıl olması bu olumlulaşmanın devamını sağlamakta yeterli olmamıştır. Halefi Argun zamanında devletin dini yeniden değişerek İslam karşıtı dinler desteklenmiştir. Bu durum o kadar artmış ki Tebriz ve

³³¹ Mustafa Akkuş *Moğolların Dini Siyaseti (İlhanlı Hanlarının Dini kişiliği ve Uygulamaları)*, Çizgi Kitapevi, Konya-2020, s.118. Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, s.109.

³³² *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s.47. Mustafa Akkuş, *Moğolların Dini Siyaseti*, ss.118-130.

³³³ Mustafa Akkuş, *Moğolların Dini Siyaseti*, s.131-142.

³³⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, s.263.

Bağdat gibi İslam beldelerinde Budistlere ait puthane, Hristiyanlara ait kilise ve Yahudiler için havraların sayısında ivme yaşanmıştır.³³⁵

Argun Han zamanında İslam karşıtı izlenen politika Gâzân Han'ın 1295 yılında çıkardığı fermanla adeta darbe yemiştir. Gâzân Mahmud Han'ın İslamı seçmesi ve devletin resmi dini haline getirmesiyle büyük dedesi Hülâgû den beri devam eden bu durum değişmiştir. Her alan da yenileşme yapan Gâzân Han, dini alanda da çıkardığı fermanla; başka dine mensup olup ancak Allah'ın varlığını ve birliğini inkâr etmeyen kişilerin canlarına ilişilmeyeceğini bildirerek havra, kilise ve Budist tapınaklarının ve buralarda bulunan çan, haç ve putların imha edilip ortadan kaldırılması yönünde emir vermiştir.³³⁶ Yöneticilerin dini mensubiyeti ve idarede işgal ettikleri mühim mevki göz önüne alındığında inanılan dinin toplum nezdinde daha hızlı kabul görmesine ve yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu durum neticesinde hükümdarın dini dışında kalan diğer dinler baskı ve zulüm altında yaşamaları beklenen bir son olmuştur.³³⁷

XIII. asır Moğol istilasının ulaştığı her sahada siyasi çatışmalar ve zulümler yaşanırken sosyal alanda da özellikle Türkistan ile Ön Asya da İslami kesim içerisinde kanaat önderleri vasıtasıyla Tasavvufî zümreler kuvvet kazanmıştır. İlk dönem Cengiz yayası içerisinde Müslim ve gayr-i Müslim dinler ile kendini o dine adanmış kişiler serbest ve vergiden de muaf tutulma hakkına sahipti. Bu yasa sonraki halefleri tarafından da uygulanmış ve geliştirilmiştir. Möngke Han döneminde bu kanunlar biraz daha genişletilerek içerisine Müslüman cemaatlerin seyitleri, önde gelen liderleri imam ve talebeleri ile keza Hristiyan ve putperest rahipler içinde muafiyetlik durumu devam ettirilmiştir. Halka karşı Moğol idarecileri ve İranlı memurların uyguladıkları ağır vergilerden dolayı bu tabaka fakirleşirken, vergi muafiyetine maruz kalan dini zümreler zenginleşerek güçlenmiştir.³³⁸

³³⁵ Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, ss.148-174.

³³⁶ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, ss.109-110. Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, C.XIII, s.429-431.

³³⁷ Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebî Kabullerin Rolü" *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2016, C.I S.45, s.111.

³³⁸ Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfiler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s.57.

Moğol tahribatının üst seviyeye ulaştığı başta Horasan ve doğu İran coğrafyasında Müslümanlara karşı tutum ve yaklaşımlar tozpembe değildi. Gittikleri bölgelerde yarattıkları yıkımdan kütüphane, medrese, hângâh, cami ve mescitler yıkılarak nasiplenirken, Kur'an nüshaları da yakılarak zarar görmüştür. Din ehlinin öldürülmesi ve halkın maruz kaldığı yaptırımlar üzerine bu topraklarda yaşayan tasavvuf ehli ve temsilcileri göç etmeye başlamıştır. Salgurlu hâkimiyetinde bulunan güney İran toprakları daha güvenli olduğu için yönelimler bu sahaya olmuştur. Bu durum Moğol baskı ve zulmünün çekilebilecek derecede olan topraklarda mutasavvıflar aracılığıyla tarikatların yayılmasını ve gelişmesini sağlamıştır.³³⁹

İran coğrafyasında tasavvufun kurumsallaşması ve desteklenmesi Büyük Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir. Selçuklular döneminin dini manada en büyük sorunu Fatımi, Büveyhi ve Bâtıniler tarafından sürdürülen Şii hareketiydi. Ehl-i Sünnet çizgisini Gazneliler sayesinde devam ettiren Selçuklular Şii harekâta karşı başarılı mücadeleler gerçekleştirmiştir. Sosyal yapının ateşleyicisi olan din faktörü karşısında oluşan tehlikeli guruplaşmalara karşı Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey önemli hamleler yapmıştır. Bu dönemde tasavvuf ehline büyük ehemmiyet verilmiştir. Dindar bir hükümdar olan Tuğrul Bey döneminin önemli dini liderlerini ziyaret ederek desteklerini alenen sunmuştur.³⁴⁰ Selçuklu devletinin minyatürü olarak Fars topraklarında hüküm süren Salgurlu Atabegleri de dine yaklaşım konusunda selefinin politikasını örnek almıştır. Ehl-i Sünnet çizgisinde, Kur'an ve sünnete bağlı kalarak devam eden ve dini zümrelere karşı hoşgörülü davranan Salgurlular Sünni İslam çizgisinde hareket etmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde siyasi alanda Büveyhiler ortadan kaldırıldıysa da Büveyhiler döneminde fars topraklarında yürütülen Şia yanlısı propagandalar sayesinde bu topraklarda Şii nüfusun artmasında önemli etken olmuştu. Hasan Sabbah faaliyetleriyle artış gösteren Şii nüfus Salgurlular döneminde güçleri zayıflamıştı. Anacak hala taraftarları Şiraz da Şii'ler *İmam Musa el-Kâzım*'ın oğulları

³³⁹ Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, ss.58-59.

³⁴⁰ Mustafa Akkuş- İzzetullah Zeki, "Tuğrul Bey'in Mutasavvıflarla İlişkisi" *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2020, C.IV, S.1, s.30-39.

Muhammed ve *Ahmed*'in türbelerini ziyaret ederlerdi.³⁴¹ Bu dönemde İran diyarında Yahudi ve Hristiyan zümrelerin dışında önemli bir kitleyi de Mecusiler oluşturuyordu. X. asır fars topraklarından bahseden İbn Havkal, bölgenin Mecusiler için dinleri, ateşkedeleri ve kitaplarının bulunduğu bir merkez olarak açıklar. Başta Fars toprakları olmak üzere İran sahasında hatırı sayılır bir çoğunluğa sahiptiler.³⁴²

İran coğrafyası zamanla Horasan ve Bağdat tasavvufi zümrelerin görüşlerinin yaşandığı bir saha haline gelmişti. Salgurlu Atabegleri büyük saygı duydukları şahsiyetlere, eğitim mekânlarına ve türbelerine özen göstererek yapım ve onarımını yaptıkları gibi devamlılığını sağlamak içinde önlemler almıştır. Örneğin Salgurlu topraklarında yer alan *İbni Hafîf* hangahının tadilatını yapıp yenileyerek buraya vakıf olarak birkaç köy tesis edilmiştir.³⁴³

Salgurlu hükümdarları hâkimiyet alanlarında mutasavvıf, vaiz, imam, hatip, şeyh, derviş, zahit, hadisçi, fıkıhçı ve müderris gibi şahsiyetlere ilmi sahada destek vererek ülkesinde bulunmalarına önem göstermiştir. Atabeylik topraklarında bulunan Rûzbihâniyye tarikatının sufilerinde *Siraceddîn Mahmud b. Halîfâ*, Atabeg Sungur devrinde büyük itibar görmüştür.³⁴⁴ *Şeyh-i Şattâh* adıyla da anılan *el-Baklî* daha genç yaşlarında Salgurlu topraklarına intisap etmiştir. Şiraz'da Atabeg Tekle b. Zengi'nin iltifatlarına mazhar olmuştur. Rûzbihân el- Baklî hayatının uzunca bir devresini bu memleketin dergâh ve camilerinde tefsir, fıkıh ve hadis ilmiyle meşgul olarak geçirmiştir. Tasavvufi alanda eserler kaleme alarak Salgurlu topraklarında Rûzbihâniyye tarikatının kurulup yayılmasında öncülük etmiştir.³⁴⁵

Şiraz'da devlet nezdinde itibarlı ve halk nazarında gözde olan bir başka popüler tarikat Sühreverdîyye idi. Sühreverdî şeyhlerinden hırka giyen *Necîbüddîn Ali b. Bozkuş* şehirde tekke kurarak tarikatın yayılmasını sağlamıştır. Şiraz'da Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd'ın güvenini kazanarak dersler veren Necîbüddîn Ali birçok ilim, devlet erkânı ve Moğol idarecileri tarafından ziyaret edilirdi. Yürütülen faaliyetler

³⁴¹ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.317.

³⁴² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s.232. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul-2002, s.250

³⁴³ *Şiraznâme*, s.51-52. Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s.131.

³⁴⁴ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.135.

³⁴⁵ Nazif Hoca, "Baklî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, C.IV, s.545-547.

sonucunda Saîdüddin el-Ferganî, Kutbuddîn Şirazî ve Şehabeddîn Zerkûb Şirazî Sühreverdîyye tarikatına bağlanarak önemli simaları arasında yer almıştır. Ayıca Şafi fıkıhçılarda Fars topraklarında Salgurlu medreselerinde dersler vererek talebeler okutmuştur.³⁴⁶ Türkistan'daki üç büyük tarikattan olan Kübrevîyye, Sühreverdîyye tarikatı ile olan ilişkisinden dolayı onun bir kolu olarak kabul edilir. Necmeddîn-i Kübrâ üzerinden büyüyen tarikat müritleri aracılığıyla İran ve Horasan'dan Türkistan'a, Hint'ten Çin'e kadar olan topraklarda büyük ilgi gördü.³⁴⁷

Yalnızca Salgurlu topraklarında değil İlhanlı yönetiminde de sufiler önemli yer edinmişlerdi. Örneğin İlhanlıların ilk müslüman hükümdarı Sultan Ahmed zamanında sufiler ile çok samimi ilişkiler kurulmuştur. Rufaî şeyhlerinden Seyyid Taceddîn Teküdar'ın sarayına davet edilerek hürmet gösterilmiştir.³⁴⁸ Türkistan da büyük ilgi duyulan Kübrevîyye tarikatının da Gâzân Hanın İslamı kabul etmesinde büyük etkisi vardır.³⁴⁹

Kaynaklarda: *Horasan Erenleri, Alperen, Mücahit, Gazi*, İslamın şövalye ve misyonerleri olarak anılan muhtelif tarikatların temsilcileri gittikleri topraklarda önemli roller üstlenmişlerdir. Kurulan tarikatlar ve onların şubeleri büyük halk kitlelerini harekete geçirmekte önemli rol oynamakta yetkinlerdir. Sosyal ve siyasi yapının kaynaşmasını sağlayabildiği gibi gittikleri yörelerde nizamı sağlayarak zenginlik katabilirlerdi.³⁵⁰

Sufi zaviyeleri ve ribatlar önemli iletişim merkezleriydi, halkın İslami kimliğini kazanmasında dervişler ve şeyhlerin üstlendiği görevler vardı. Zamanla mensup oldukları tarikatların kodlarıyla yüklenen mutasavvıflar kendi içerisinde de ihvanî bir duygu ile hareket eder ve sosyal dayanışma sergilerdi. Savaş ve barış zamanında önemli roller üstlendikleri gibi tekkeleri de kültür-sanat, edebiyat ve mimari alanlarında bulundukları coğrafyaları geliştirmekte büyük önem arz

³⁴⁶ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, ss.135-139. Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara-2019, s.249-250. Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s.148-150. Reşat Öngören, "Sühreverdîyye" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, C.XXXVIII, s.42-45.

³⁴⁷ Ömer Yılmaz, *a.g.e.*, s.248. Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-2006, C.XXXII, s.500-506.

³⁴⁸ Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s.161.

³⁴⁹ Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s.154.

³⁵⁰ Ömer Lütü Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle Yayınevi, İstanbul, s.11-12.

ediyordu.³⁵¹ Allame kesimin desteklenmesinin büyük önem arz eylediğinin bilincinde olan Salgurlu Atabegleri daha kuruluşundan itibaren topraklarında bulunan cevherlerin bilincinde olmuş, yıkılış sürecine kadar onları topraklarında muhafaza etmekte çaba sarf etmişlerdir.

4. Atabeyliğin Cazibe Merkezi Olmasında Ticaretin Yeri

Çalışmamızın birinci bölümünde detaylı olarak bahsettiğimiz gibi Fars bölgesi Hurre olarak ayrılan muhtelif bölgelerden müteşekkildir. Salgurluların saltanat zamanında bölge mamur bir hal almıştır. Örneğin H. VI. asırda harabe bir halde olan Siraf şehri, Salgurlu Atabegi Ebu Bekir zamanında Kays adasının fethiyle İran körfezinin ticaret merkezi durumuna gelmiştir. Deniz seferinde başarılı fetihler yapan Atabeg *Sultanü'l-ber ve'l-bahr* unvanıyla anılmış, Atabeylik toprakları ise cazibe merkezine dönüşmüştü. Hindistan, Çin, Arap topraklardan gelen tekneler ile limanları dolmuş, bölgede yetiştirilen hurma meyvesi ile denizden çıkarılan incilerle şöhret kazanmıştı.³⁵²

Farsın en küçük yerleşim yerlerinden olan Hurre-î Şâpûr arazilerinde yetişen şeker kamışı, zeytin, üzüm, incir, yasemin ve keçiboynuzu gibi meyve ve çiçeklerle asrının en refah içinde olan yerlerindendi. Errencân bölgesi hurma bahçeleri ve zeytin ağaçlarıyla meşhurken Fars topraklarının kuzeyi bölgede yetişen pirinç ve nar ile meşhurdu. Soğuk iklim bölgelerinde ekin olarak arpa, buğday yetişirken ılıman bölgelerde hurma, ceviz gibi meyveler yetiştirilirdi. Tuzlu suyu ve içinde yetişen çeşitli balıklardan olayı Bahtiyang Gölünde balıkçılık yapılır, gölde tutulan balıklar Şiraz çarşısında satılırdı. Örneğin Darebcerd çevresindeki çukurlu yerlerde kılçıksız, kemiksiz ve pulsuz bir balık türü bulunurdu. Buda Fars bölgesinin en lezzetli ve rağbet gören balıklarından idi.³⁵³

Şiraz şehri limandan iç kesimlere doğru kurulan bağlantılı yolların geçtiği bir kavşak noktasındaydı. Şiraz'ın böylesi merkezi bir konuma sahip olması ithalat ve

³⁵¹ Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, Ensar Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2019, ss.121-125.

³⁵² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.324. Erdoğan Merçil, *a.g.m.*, s.29-31.

³⁵³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s.238. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.330-346. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.297.

ihracatta Şiraz çarşı ve pazarlarında envai çeşit ürünün alıcısına kavuşmasını sağlamıştır. Salgurlular zamanında refah ve müreffeh bir halde olan Fars çarşı ve pazarları tüccarlar için ilgi odağı haline gelmiştir. Bu pazarlarda bulunan ve imal edilerek ihraç edilen mahsullere değinmek yerinde olacaktır. Fars bölgesinin halıları ve nakışları döneminin en favori ürünlerindendir. Sultanların üzerlerinde isim ve armalarının bulunduğu hilatlerin kumaşları bu topraklardan imal edilirdi. Altın işlemeli olan özel brokalı kumaşlara *taraz* denilirdi. Yine hanedanın kullandığı mavili yeşilli renkte gösterişli *fesâ* isimli kumaş Farslıların elinden çıkardı. Şiraz'ın dokuma tezgâhları *kazz* ismi verilen ham ipekten dokunan özlü kumaşlar, uzun halılar, yünlü kilimler, duvar halıları, seccade üretmekle meşhurdur. İlaç sanayinde kullanılan bitkiler, kokulu yağlar ve turunc meyvelerinin de ihraç edildiği bilinirdi. Arap ve İranlı müellifler ihraç edilen mallar hakkında keten ve tül kumaşlar, *dabîk* adıyla anılan saçaklı havlular, peşkirler, minder ve perdeler, *şimşik* adı verilen özel çarık, kırba, boya yapımında kullanılan bitki ve ilaçları, petrol yağı, rayihalı tohumlar ile keçeden üretilen çadırlar dış pazarlara sürülürdü.³⁵⁴

Farsnâme de kadim ve eski bir liman şehri olan Siraf şehri, Fars Körfezinin en canlı ticaret merkezlerindendi ve burada yaşayan halk yapılan ticaretten dolayı oldukça da zenginleşmişti. Bu topraklarda yetişen kâfur, ud, sandal ağacı ve benzeri tütüsü ve kokuların bulunduğu önemli bir hazine niteliğindedir.³⁵⁵

Yukarıda değindiğimiz ürünler Şiraz çarşı ve pazarlarından geçerek başta deniz yoluyla Hint-Çin ve Arap pazarlarına giderken kervan yolları ile orta ve iç Asya ile Anadolu topraklarında alıcısına ulaşıyordu. Siraf, Kiş ve Hürmüz ada ve limanları ile de Hint baharatı ve pazar mallarının iç bölgelere ulaşmasında büyük katkı sağlarken bölgeden çıkarılan kurşun, bakır, sülfür, cıva, demir ve gümüş madenleri Fars coğrafyasının gözde bir yer olmasını sağlıyordu.³⁵⁶

Salgurlu hâkimiyeti altında zenginleşen topraklar Atabeylikten sonra Moğol idarecilerinin ihtiraslı ellerinde zayıf ve fakir bir hale gelmeye başlamıştı. Sömürülen

³⁵⁴İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, s.238. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.364-265. Türker, Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.302.

³⁵⁵ *Farsnâme*, s.136-137.

³⁵⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.366. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.291.

toprakların yeniden canlandırılması için Gazan Han zamanında farklı bölgelerden meyve ve hububat tohumları getirilerek zirai hayat yeniden canlandırılmaya çalışılmıştı. Çin ve Hint topraklarından getirilen çeşitli tohumlar çiftçilere dağıtılmış ve Salgurlular döneminde gelişen ürün çeşitliliği yeniden kazandırılmaya çalışılmıştı.³⁵⁷

Atabeylik topraklarında coğrafyanın sunduğu imkânlar doğrultusunda küçükbaş hayvancılık daha yaygın olarak yapılmıştır. Özellikle başkent Şiraz ve Fars bölgesinde kendine has hörgüçlü ve büyük, geniş kuyruklu görüntüsüyle bilinen keçi türünün bölgenin simgesi haline gelmişti. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvancılığın yanında daha uygun topraklarda büyük baş hayvancılık, sulak bölgelerde ise balıkçılıkta belde için önemli gelir ve geçim kaynakları arasında sayılmıştı.³⁵⁸

5. İmar Faaliyetleri

Salgurlu Atabeglerinin hüküm sürdükleri Fars coğrafyası, imar çalışmaları açısından zengin bir devir yaşamıştır. Atabegler bu hususta itina göstermişler ve özellikle de devletin merkezi olan Şiraz şehrinde mescitler, ribatlar, çeşme ve şifahaneler yaptırılarak belde mamur hale getirilmeye çalışılmıştır. Şehrin simasına güzellik katması için bağ ve bahçeler ile donatılmıştır. Devlet maliyesine katkısı büyük olan Hint-Çin deniz ticaretinin Fars körfezinden Salgurlu topraklarına güvenli bir şekilde girmesi için Atabegler kervansaray ve büyük çarşılar yapmaya önem vermiş ve stratejik noktalara ribatlar yaptırmıştır. Atabeg Sungur Şiraz'da kendi adıyla anılan Sunguriye Medresesini yaptırmış, bunun yanında şehrin su sorununu ortadan kaldırmak için de kanallar açtırmıştır. Atabeg Zengi tahta çıktıktan sonra Şiraz'ın meşhur şahsiyetlerinden sûfi *Muhammed b. Hâfif eş-Şirazî'nin* türbesi üzerine büyük bir ribat yaptırmış ve buranın idaresi için araziler vakfetmiştir.³⁵⁹

Salgurlu idare sahasında yalnızca Atabegler hayır eserleri yaptırmamış, aynı zamanda devlet erkânı da bu işle meşgul olmuştur. Örneğin *Şiraznâme* de kâmil görüş sahibi, kıymetli, yüce makamlı ve cesaret sahibi olarak övülen *Eminü'd-dîn*

³⁵⁷ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.295.

³⁵⁸ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.296-297.

³⁵⁹ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.131-132.

Kazerunî, Salgurlular döneminde özel yetkilere sahip ve atama işlerinden sorumlu olan önemli bir vezir idi. Şiraz'da *Câmi-i Atîk* yakınlarında bir medrese yaptırmış ve muteber bir kervansaray inşa ettirmişti. Zerkûb Şirazî kendi döneminde *Eminî Medresesi* olarak tanınan yerin henüz tadilat aşamasında olduğunu ve vezirin kabrinin bu medresenin kuzey tarafında metfun bulunduğunu aktarmıştır.³⁶⁰

Atabeg Sa'd'ın özel vezirinden *Hace İmadü'd-dîn Ebu Nasr Esed el-Farsî*, ülkenin tüm işleri oybirliği ile ona devredilmiş, güvenilir ve ilim sahibi bir kimseydi. Hace İmadü'd-dîn zamanın en önemli ve önde gelen şahsiyetlerindendi. Bir süre Harzemşahlara tabi olan Atabeyliğin diplomatik ilişkilerini üstlenmiş ve birçok kez Sultan Muhammed Harezimşah'a elçi olarak gönderilmişti.³⁶¹

Vezirin yaptırdığı hayır eserlerinden en bilineni Derb-î Istahr mahallesinde bulunan medresesidir. Güzel ve ihtişamlı bulunan yapı *Medrese-i Amid* adıyla meşhurdur ve Şiraz'da buluna en muteber mekânlardan biridir. Devlet adamlığının yanında edebi yönüyle de tanınan vezirin kaleme aldığı eseri *Kaside-i Amid*'dir. Vezir bu şiiri kalede zindanayken kaleme almış, yanında kâğıt olmadığı için onu bir parça taş üzerine yazmıştır. Kasideyi büyük ihtimalle vefatından sonra bir araya getirerek toplamışlardır. *Mevlana Kutbuddîn* o kasideyi gözden geçirerek uzun bir şerh yazmıştır. Bundan ötürü de kaside uzun yıllar öğrenciler arasında popülaritesini korumuştur.³⁶²

Atabegler topraklarına sığınan önemli şahsiyetleri hayatta oldukları müddetçe büyük ikramlarda bulunarak korudukları gibi öldükten sonrada onlara olan hürmetlerini devam ettirmiştir. Salgurlu hâkimiyetinde sadetli bir dönem süren Fars bölgesinin meşhur şairi ve *Gülistan*'ın sahibi *Sa'dî Şirazî* de bu şahsiyetlerden birisidir. *Sa'dî*, Atabeg Ebu Bekir'in sarayında kıymet bulmuş ve vefatının ardından çokça ziyaret edilen kabrinin çevresine Ruknâbâd da meyve bahçeleri ile gelen

³⁶⁰ *Şiraznâme*, s.74.

³⁶¹ *Şiraznâme*, s.78.

³⁶² *Şiraznâme*, s.79.

ziyaretçilerin temizlenip kıyafetlerini yıkanması için mermer havuzlar inşa ettirilmiştir.³⁶³

5.1. Atabeg Sa'd'ın Yaptırdığı Eserler

Salgurlu hükümdarlarından Atabeg Sa'd vefat edince Şiraz şehrinde ondan geriye yaptırdığı hayır eserleri ve binalar kalmıştır. Atabeg hayattayken heybetli bir hisar ile yeni bir mescit yaptırmıştır. Bu yapılara ilaveten سوق كبير *Büyük Pazar* adı verilen içerisinde sıra sıra dükkânların olduğu ve her meslek gurubundan ustaların bulunduğu kare planlı büyük çarşılar inşa ettirmiştir. Kaynaklarda “hiçbir yerde bu kadar güzel ve şaşalı çarşı, pazar yoktu” diyerek Atabegin yaptırmış olduğu eserler övülmüştür. Atabeg, Tebriz yolunda da bir ribat yaptırmış ve onun adına da Allah'ın şehri manasında isim vermiştir. Oraya bir sürü tarlalar, hamam ve arazileri de vakfetmiştir.³⁶⁴

Sa'd b. Zengi'nin ilk hizmet mirası sayılan eseri Şiraz şehrinde yaptırmış olduğu *Cami-î Cedit-î Şiraz*'dır. Burası *Cami-î Mescid-î Nev* adıyla meşhurdur. *Şiraznâme* caminin büyüklüğü hakkında “ne Şiraz'da ne de Aknaf, Fars, Bağdat, Irak ve diğer İslam ülkelerinin çoğunda bu mescitten büyük ve geniş bir mescit daha yapılmamıştı. Söylendiğine göre Emirü'l-Müminin Ali b. Ebu Talib, Kûfe şehrinde bir mescit inşa ettirmişti. Bundan dolayı Arap beldelerinde o mescitten daha büyük bir mescit yapmamaya dikkat etmişlerdi. Atabeg Sa'd'ın Şiraz'da yaptırmış olduğu Mescid-i Nev, o mescitten birkaç adım daha büyüktü” şeklinde caminin büyüklüğünü vurgulayan bilgiler nakletmiştir.³⁶⁵

Atabegin inşa ettirdiği bir diğer eseri de *Ribat-ı Şehrullâh* kervansarayıdır. Bu kervansaray Kerk adıyla meşhurdur. Atabeg Sa'd buranın devamlılığını sağlayabilmek için birkaç köy ile araziyi kervansaraya vakfetmiştir. Atabeg gelecekte o toprakların ahalisinden ve başka bölgelerden gelip oradan geçen diğer kervanlarında bu vakıflardan istifade etmesini emretmiş ve buraya gelen yolcu, tacir ve kervancılarının, kervansarayın yiyecek ve sofrasından mahrum bırakılmamasını şart

³⁶³ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.318.

³⁶⁴ *Tarih-î Vassaf*, s.90.

³⁶⁵ *Şiraznâme*, s.77.

koşmuştur. Zerkûb Şirazî eserini kaleme aldığı dönemde kervansarayın hala faaliyette olduğunu ve oradan üretilen ve satılan ürünlerden nasiplenilenlerin bulunduğunu kitabında bahsetmiştir.³⁶⁶

Salgurlu topraklarında Atabeg Sa'd'ın üstlendiği diğer bir inşa faaliyeti de, Atabeg Celaledin Çavlı tarafından Şiraz kalesinin bir kısmı kapsayan surdur. Sur bu dönemde harap olmuş, bundan dolayı Atabeg surları yeniden inşa ettirmiştir. *Muzafferü'd-dünya ve'd-dîn* lakabıyla anılan Atabeg Sa'd'ın kendisi h.623/1226 yılında vefat etmiştir. Yaptığı hayır eserleriyle isminden çokça bahsettiren Atabegin mezarı da Balket mahalli yakınlarındaki *Ribat-ı Abiş*'te dir. Kaynaklarda ismi çokça zikredilen ribat, Şiraz'ın meşhur mekânlarından. Atabeg Sa'd'ın birçok evladı ve aile efradı da bu ribata defnedilmiştir.³⁶⁷

5.2. Atabeg Ebu Bekir Döneminde Şiraz'da Toplanan Şeyh ve Fazıl Kişiler

Atabeg Ebu Bekir zamanında Fars bölgesinin önemli isimlerinden biri *Mevlana Kadilkudât es-Sa'id Cemal* idi. Anne ve babası Mısırlı olan *Mevlana* fazilet, diyanet ve takva açısından devrinin ulema zümresi içerisinde önde gelen seçkin isimlerindendi. Kaynaklarda yapmış olduğu vaazı esnasında öylesi bir kaside yazdı ki, o kasidede kullandığı güzel ifadelerle, fesahatte bir mucize gerçekleştirmiş olduğu belirtilmektedir.³⁶⁸

Atabeg Ebu Bekir'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan fazıl kişilerden bir diğeri de *Hace İmadü'd-din Ebu Nasır* idi. *Hace*, Atabeg Ebu Bekir ve Atabeg Sa'd'ın özel vezirlerindendi. *Hace İmam Cari el-Meknî*, Ebu Nasr'ın üstadı ve hocasıydı. Bu kişi şer'i ilimlerde eşsiz bilgilere sahipti ve Arap edebiyatı konusunda da oldukça mahir biriydi.³⁶⁹ Atabeg Ebu Bekir zamanında yaşayan önemli şahsiyetlerden biri de

³⁶⁶ *Şiraznâme*, s.77.

³⁶⁷ *Şiraznâme*, s.78.

³⁶⁸ *Şiraznâme*, s.80.

³⁶⁹ *Şiraznâme*, s.81.

İmadü'd-din Mirasî idi. Irak doğumlu olan *Mirasî*, Salgurlu topraklarında divanı-ı inşâ mensubuydu.³⁷⁰

Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd'ın saltanat süresi her bakımdan Salgurlular için parlak bir dönemi oluşturmaktaydı. Moğol istilasını sınırları dışında durduran Atabeg, hâkimiyeti altındaki toprakları da harap olmaktan korumuştur. Âlimleri ve sanatkârları kendi topraklarında muhafaza ettiği gibi Atabeg'in kendisinde ulûm-u fûnûn ile meşgul olan bilge bir kimseydi.³⁷¹

Atabeylik topraklarında yaşayan önemli kişilerden biri de *Emir Fahreddin Ebu Bekir* ve *Emir Mukarreddîn Ebu'l-Mefâhir Mes'ud* idi. Bunların isimleri çok güven duyulan ve azamet sahibi vezirler arasında yer alırdı. Atabeg genel manada ülke işlerinin yönetiminde en küçük ayrıntılarında bile onlara danışır ve onların görüşlerine önem verirdi. Salgurlu devri önemli isimlerinden bir diğeri de *Emir Mukarreddîn* idi. Salgurlu topraklarında barışın ve huzurun devamlılığı için büyük çaba sarf etmişti. İzlediği barışçıl siyaset ile Atabeyliğin Moğollarla karşı karşıya kalmasını engellemiştir. Muhterem zatlara, şeyhlere ve âlimlere önem veren Emir, Şiraz şehrine miras olarak çeşitli eserler bırakmıştı. Bunlardan ilki *Medrese-i Âliyye-î Mukarrabi'dir*. Aynı medresenin karşısına *Mescid-i Atik'in* bitişiğine de bir ribat yaptırmıştır. Ribatın etrafına talebeler için bir darü'l-hadis ve bir darü's-şifa ve bir sikaye inşa ettirmiştir. Kaynaklarda mükemmellik ve genişlik açısından Şiraz'da böylesi güzel bir yapı örneğinin görülmediği uzunca bir devir kullanım halinde olduğu yazmaktadır. Emir Mukarreddîn insanların kurumlardan istifade etmesi ve yaptırdığı eserlerin devamlılığını sağlamak için civarda bulunan birçok araziye de vakfetmiştir.³⁷²

Atabeylik topraklarında imar faaliyetlerinde bulunan bir başka isim de *Vezir Emir-î Kebir Fahreddin Ebu Bekir* idi. Hayır loncalarına oldukça düşkün olan vezir, Atabegin evinin kapısına divan odasının önüne, görkemli bir *Cami-â Mescidi* yaptırmıştır. Caminin etrafına da darü'l-hadis, hastane ve tuvaletler yaptırarak hepsini bir safta birleştirmiştir. Yazar Şiraz da bu mescidin halk arasında günümüz

³⁷⁰ *Şiraznâme*, s.82.

³⁷¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, ss.157-158.

³⁷² *Şiraznâme*, s.83.

ulu camileri gibi çokça rağbet gördüğünü, hâlâ aktif olarak kullanılan bir mekân olduğunu ve Cuma namazlarının bu camide kılındığının bilgisine eserlerinde yer vermiştir.³⁷³

5.2.1. Atabegin Yaptırmış Olduğu Eserler

Atabeg Ebu Bekir Moğol istilasından topraklarını koruduğu gibi ülkesi için gerekli olan tüm güvenlik önlemlerini de düşünmüştür. Atabeg saltanatı döneminde sınır boylarında ve stratejik mevkieerde askeri amaç için kullanılmak üzere ribatlar yaptırmıştır. Bunlardan ilki Beyzâ'da yaptırmış olduğu *Ribat-ı Muzafferi'dir*. Bir diğeri de Eberkuh'da yaptırdığı *Ribat-ı Muzafferi'dir*. Yaptırmış olduğu diğeri iki ribattan birisi, Bend-î Emir yolunun başında inşa ettirdiği ribattır, diğeri de sevhil (sahil) yolunun başına yaptırdığı *Ribat-ı Cabir'dir*. Yaptırmış olduğu bir diğeri ribatta Bağdat yolu üzerinde yaptırdığı *Ribat-ı Rezban'dır*. Bir diğeri ribatta Beyzâ'da yaptırmış olduğu *Ribat-ı Şeyh Cemaleddin Hüseyin Dezkî* dir. İnşa ettirdiği eserlerden birisi de Şiraz şehri içerisinde yer alan *Selem* (Salem veya Salim) isimli hastanedir. Şiraz'da *Mescid-i Atik* etrafında yaptırdığı bir diğeri eseri de çeşme ve tuvalettir yaptırdığı binaların her birine muteber mülkler vakfetmiş ve buraların gelirlerini mali divandan ayırmıştır.³⁷⁴

6. Önemli Devlet Adamları ve Âlimler

Fars toprakları, Moğol zulmünden kaçarak güvenli bölge arayışında olanların ilk başvurduğu yer olmuştur. Bu nedenle Salgurlu coğrafyasında dini ilimlerin yanında Fars edebiyatında da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Atabeglerin devrinde yaşayan ve onların himayesinde ihsanlara kavuşan önemli bazı devlet adamları ile âlimlerin isim ve hayatları hakkında ulaştığımız bilgiler aşağıda verilmiştir.

Siraceddîn Mahmûd b. Halîfe: Atabeg Sungur döneminde yaşamış, Rûzbihâniyye tarikatının önemli pîr ve sufilerindendir. Kaynaklarda vefat tarihi 1166 yılı olarak zikredilmiştir.³⁷⁵

³⁷³ *Şiraznâme*, s.83.

³⁷⁴ *Şiraznâme*, s.85.

³⁷⁵ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.135.

Şeyh Ebu'l-Feth en-Neyrîzî (veya *Nîrîzî*); Salgurlu topraklarına Atabeg Sa'd döneminde Nîrîz den gelmiştir. İlmi konularda allâme olan ve Şiraz medreselerinde dersler veren *Ebu'l-Feth*, dönemin âlimleriyle her hafta toplanarak ilmi mevzularda tartışmıştı. Kaynaklarda vefat tarihi h.614/1217-18 verilmiştir.³⁷⁶

Kadı Cemâleddîn Ebubekir b. Yusuf b. Ebî Na'im el-Mısrî; Salgurlular da Atabeg Sa'd döneminin önemli ve büyük şahsiyetlerindendir. Atabegin övgüsüne mazhar olarak Kadılkudât olarak atanmıştır. Hadis rivayeti konusunda eserler yazarak Şiraz şehrinde dersler vermiştir. 1225 yılında vefat edince kendisi için yapılan ribata defin edilmiştir.³⁷⁷

Şihâbeddîn Fazlullah Tûrbiştî (Tûde- puştî); Salgurlular döneminin meşhur Şafi fakih ve muhaddisçisidir. (ö.661/1262-63)³⁷⁸

Fakih Sâ'inüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Selmân; Şiraz'da dönemin ünlü âlimi Şafi mezhebinden ve Sühreverdîyye tarikatının önemli temsilcilerindendir. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Fakihin, 1265 yılında Şiraz da vefat ettiği ve Cessaîn mahallesindeki ribatına defnedildiği bilinmektedir.³⁷⁹

Mutasavvîf el-İslamü's-Said İzzeddin Mevdûd b. Muhammed b. Mu'ineddin Mahmud el-Müştehir Zerkûb el-Şirazî; Salgurlu Atabeglerinde yetişen önemli şahsiyetlerdendir. H.563/1167 yılında doğduğu bilinmektedir. Kaynaklarda küçük yaşta Rûzbihân el-Baklî nin talebesi sonrada damadı olduğu nakledilir. Ayrıca Sühreverdîyye nin Zerkûbiyye kolunun oluşmasında etkin rol üstlenmiştir. Şiraz da yetişen meşhur iki Zerkûb dan biridir. Salgurlu tarihi ve İlhanlılar döneminin önemli tarihçisi, Orta çağda yetişen önemli şahsiyetlerden olan *Zerkûb Şirazî*'nin de dedesidir. Kitaplarda 1264-65 yıllarında vefat ettiği yazmaktadır.³⁸⁰

Kadı Mecdeddin İsmail b. Mükerrerem el-Fâlî; Salgurlu Atabeglerinden Sa'd b. Zengi döneminde Kadılkudât olarak görev almıştır. Âlim kişiliğinin yanında iyi bir devlet adamı olan el-Fâlî, Abbasi Halifesi Mu'tasım Billâh'a gönderilen elçilerden

³⁷⁶ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.136

³⁷⁷ *Tarih-i Vassaf*, s.93. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.378

³⁷⁸ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.380.

³⁷⁹ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.380.

³⁸⁰ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.280.

olmuştur. Şiraz şehrinde yaklaşık kırk yıl görev alan Kadı, 1268 yılında burada vefat etmiştir.³⁸¹

Kadı Beyzâvî; doğum tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen 1189 yılında Şiraz yakınlarında Beyzâ kasabasında dünyaya geldiği söylenmiştir. Salgurluların başkenti Şiraz da Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd tarafından Kadıkudât olarak görev yapmıştır. İlmiye sınıfına mensup olan Beyzâvî, Salgurluların yıkılış sürecine İlhanlı topraklarına gitmiştir. Müfessir, Eş'arî kelamcısı ve Şafî fakih olarak tanınan Kadı Beyzâvî 1286 yılında vefat etmiştir.³⁸²

Kudbüddîn-i Şîrâzî; H.634/1236 yılında Şiraz'da doğmuştur. Tabip bir aileye mensup olan eş- Şîrâzî'nin babası Salgurluların başkenti Şiraz da bulunan Muzaffer-î hastanesinde göz doktoru idi. İlk eğitimini babasından alan Kudbüddîn, Meraga şehrine giderek Nasireddîn Tusî'nin ders halkasına katılmış astronomi ve felsefe dersleri almıştı. Yaşamı boyunca önemli görevler üstlenen âlim, Cüveynî ailesinin de teveccühlerini toplamıştı. Moğol istila dönemine bizzat tanıklık eden Şîrâzî, Anadolu'ya gelerek dönemin ünlü simalarıyla tanışmış ve burada birçok medresede ders okutmuştu. H.710/1311 yılında Tebriz de vefat etmiş, hem Salgurlular hem de İslam tarihi için mühim bir şahsiyet olmuştur.³⁸³

Sa'dî-i Şirazî; Fars edebiyatının ünlü simalarından olan edibin doğum tarihi tam olarak açıklanamamıştı. Şair, Salgurlu topraklarında büyük itibar görmüş ve Sa'dî mahlasını da Atabeglerin isminden almıştır. Sa'dî-i Şirazî *Gülîstan* isimli meşhur eserini Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd'a ithaf ederek kaleme almıştır. 1292 yılında vefat etmiştir.³⁸⁴ Atabeg Ebu Bekir döneminin bir diğer önemli şairi de Hümâm-ı Tebrîzî dir.1314-1315 yılları arasında Tebriz de vefat etmiştir³⁸⁵

Salgurlular dönemi önemli isimlerinden bir diğeri de *Şerefüddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullâh-i Ebî Naim-î Yezdî* dir. Vassafü'l-Hadrâ olarak tanınan tarihçi,

³⁸¹ Kadı İzzeddin el-Alevi den sonra Kadı'ı-kudat olarak atanmıştır. *Tarih-î Vassaf*, s.96. Türker Uygur, İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233), s.381.

³⁸² Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI, ss.100-103.

³⁸³ Azmi Şerbetçi, "Kudbüddîn-i Şîrâzî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C.XXVI, ss.487-489.

³⁸⁴ Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-i Şirazî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, C.XXXV, ss.405-407. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.143.

³⁸⁵ Erdoğan Merçil, "Salgurlular" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, C.XXXVI, s.29-31.

İlhanlılar dönemi edip ve bürokratlarındandı. 1257 yılında Şiraz da doğan Vassaf, 1330 yılında vefat etmiştir.³⁸⁶

Amideddîn Ebû Nasr Es'ed Ebzerî; Atabeg Muzaferiddin Ebu Şucâ Sa'd bin Zengi'nin ünlü vezirleridir.³⁸⁷

Zeynüddîn Muzafer b. Rûzbihân b. Tâhir el-Rabâ'î; Atabeg Sa'd döneminin önemli şeyhlerindendi.³⁸⁸

*İmam Sadreddîn Mahmud el-Eşnehi el-Vaiz, Şehabeddîn b. Amr es-Suhreverdi, Mevlana İzzeddin İbrahim Kaysî, Kadı İzzeddin el-Alevî, Rükneddin Salâh Kirmanî, İzzeddin Keşîd, Şems-i Kays, Kemâleddîn-i İsfehânî, Kadı Sirâceddin Ebü'l İz, Asîleddîn Abdullah b. Ali b. Ebi'l Mesâhin b. Sa'd b. Mehdî Ebü'l-Mübârek Abdülazîz b. Muhammed b. Mansur b.İbrahim el-Ademî, Ebu'l-Kasım Abdürrahim b. Muhammed es-Servistânî.*³⁸⁹ Salgurlu Atabeyleri döneminde Fars bölgesinde bulunan, sosyal ve kültürel hayata pozitif yönde katkılar sağlayan önemli isimlerdendir.

³⁸⁶ Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1233)*, s.392. Osman Gazi Özgüdenli, "Vassaf" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XLII, ss.558-559.

³⁸⁷ *Tarih-i Vassaf*, s.87.

³⁸⁸ Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.137.

³⁸⁹ *Tarih-i Vassaf*, s 93-97. Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s.135-143. Erdoğan Merçil, "Salgurlular" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, C.XXXVI, s.29-31.

SONUÇ

Kadim bir geleneğin varlığını topraklarında muhafaza eden İran coğrafyasında her dönem siyasi olayların tezahür ettiği bir süreç yaşana gelmiştir. İran da yıldızı parlayan Selçuklu Devletinin parçalanmasının ardından stratejik öneme sahip olan Fars bölgesinde başka bir Türk soyu yüz otuz sekiz yıl hüküm sürmüştür. Bu da Türk siyasi tarihi açısından incelenmesi gereken bir konu olmuştur. Fars topraklarında kurulan Salgurlu Atabeyliği, Oğuzların yirmi dört boyundan olan Salur'lara bağlı bir aile tarafından kurulmuştur.

Kuruluş döneminde evvela Irak Selçuklularına daha sonra Harzemşahlara tabi olarak ortaya çıkan Salgurlu Atabeyliği, otoritenin zayıfladığı dönemde İran'ın güney topraklarında adeta uç beyliği ve ardından devlet olarak hüküm sürmüştür. Türk hâkimiyet anlayışını taşıyan Salgurlu Atabegleri güç dengelerinin bozulduğu zamanlarda bağımsızlıklarını ilan etmekten çekinmemişlerdir. Ancak bu durum Moğolların İran topraklarına ayak basmasıyla daha başka bir boyuta evrilmiştir. Kısa süre içerisinde geniş bir coğrafyaya hâkim olan Moğol İmparatorluğunun yarattığı tüm dezavantajlı durumu, aldığı önlemler ile Salgurlular avantajlı bir hale çevirebilmiştir.

Tâbi- metbu ilişkisi Türk hâkimiyet telakkisi içinde var olan bir meseledir. Fakat bu mefhumu muhatap olan devletlerin kendi yapı ve yönetim düsturuna göre değişkenlik gösteren şartları mevcuttur. Salgurlu Atabeyliğinin metbuna hangi şartlar altında tâbi olduğunu ve hangi durumlarda metbunun müdahalesiyle karşı karşıya kaldığını çalışmamız içerisinde detaylıca açıkladık. Salgurluların Moğollara tâbiyet bildirmesi akıllıca yapılmış siyasi bir hamle olduğunu ortaya koyduk. Gittikleri her bölgede ardında kan ve gözyaşı bırakan Moğollar karşısında Atabeg Ebu Bekir b. Sa'd'ın öngörülü bir siyaset güderek varlığını devam ettirmek ve büyük felaketi toprakları dışında durdurmayı başardığını ele aldık.

Moğollar Yakındoğu'ya geldikleri zaman bölgelerde bulunan yerel idarecilerin büyük bir kısmına tâbiyet bildirmeleri şartıyla durumlarını muhafaza edebilecekleri mesajını göndermişti. İleri görüşlü bir lider olan Atabeg Ebu Bekir,

Moğolların ne denli güçlü olduğunun farkındaydı ve onların gazabını üzerine çekmek istememişti. Bundan dolayı ilk hamleyi yaparak Ögeday Han'a elçi ve hediyeler göndererek itaatini arz etmişti. Bunun karşılığında Atabeyliği yönetme yetkisi, Kutluğ Han unvanı ve suyurgamişini alan Ebu Bekir b Sa'd, yönünü Fars körfezinde bulunan adaların fethine çevirmişti. Zira bu dönemde karadan yapılacak bir fetih hareketi Atabeyliği Moğollar ile karşı karşıya getireceği için tek seçenek denizlerdi. Atabegin denizlerdeki faaliyetleri neticesinde ticarete olumlu bir kazanç elde edilmiş ve Salgurlu toprakları ve halkı zenginleşmişti.

Salgurlu Atabeyliği için en parlak dönemi yaşadıkları bir zamanda Moğol tehlikesiyle karşılaşmak büyük bir talihsizlik olmuştu. Moğollara tabi olarak haraç vermek, askeri olaylarda ordu göndermek ve aile üyelerinden birini Moğol karargâhında esir bırakmak gibi şartları da Atabeylik yerine getirmek durumundaydı. Moğollar Köseadağ Savaşından sonra Anadolu topraklarını kan gölünü çevirmiş, önemli kale ve şehirlerini harabe bir hale getirmişken Salgurlu Atabeyi, Moğol istilasını toprakları dışında durdurabilmeyi başarmıştı.

Atabeg Ebu Bekir döneminde iki devlet arasında tesis edilen siyasi ilişkilerin yanında İlhanlılara akrabalık bağı kurularak barışçıl bir siyaset sürdürülmüştü. Akrabalık ilişkisinden faydalanan Salgurlular başta Naibe Terken Hatun, ardından kızı Abiş Hatun üzerinden iktidarı elde tutmak için uğraş vermişlerdi. Hatunlar yönetimde oldukları sürede iktidarda kalmak için İlhanlılarla kurulan akrabalık bağını kullandıkları gibi kendilerine yakın olan devlet adamlarını da önemli mevkilere atayarak nüfuzlarını arttırmayı amaçlamışlardı. Ancak Terken Hatun'un ikinci eşi tarafından öldürülmesi ve Atabeg Selçukşâh'ın Moğollara karşı savaş açması, Kazerun Savaşının Salgurlu topraklarını istilaya açık hale getirmesi, Abiş Hatun'un tahta çıktığında yaşının küçük ve siyasi tecrübesinin olmaması gibi sebepler Atabeyliğin sonunu getiren nedenlerdendi. Stratejik ve ekonomik açıdan önemli olan coğrafya da yaşanan idare sorunu sebebiyle topraklarda Moğol tahakkümünü arttırdı.

Atabeylik topraklarında mahalli hâkimler ile güçlü emir ve Moğol valileri arasında çekişmelerin yaşanması Fars bölgesini İlhanlıların hassa-yi încû arazisine

dönüşmesine ve tasarrufları altına girmesine sebep olmuştur. Moğollara gelin giden Abiş Hatun'un saltanat dönemi Salgurlu Atabeyliği için ümit verici bir beklenti olmuş olsa da Argun Han zamanında idarede artan Moğol baskısı karşısında iyi bir netice alınamamış ve Abiş Hatun'un 1286 yılındaki ölümüyle Atabeylik son bulmuştur.

Salgurlu topraklarına gelen her şahsiyet bu toprakları tesadüfî olarak tercih etmemiştir. Bunun altında Atabeyliğin uyguladığı sosyal, siyasal, ekonomik, dini gibi müstakil birçok sebepler silsilesi yer almıştır. Atabeylik İran topraklarında uzunca bir süre Türk-İslam töresini devam ettirmiştir. Tasavvufî harekâta büyük bir ivme kazandıran Atabegler vasıtasıyla topraklarında birlik, dini hoşgörü, imar ve inşaa faaliyetleri ile Şiraz şehri mamur bir belde olarak şöhret kazanmıştır.

Dini mozaiklerin olduğu Salgurlu coğrafyasında kendi içerisinde farklı kollara ayrılmış, bir biri ile ilintili dini oluşumların mevcudiyeti söz konusudur. İlhanlılar, Müslümanlar arasında mezhepsel durumları göz önüne alarak ayrımcı siyasette bulundukları gibi hâkimiyetleri altında olan toprakları elde tutmak içinde bu güçlerden faydalanmıştır. Atabeylik siyasi olarak son bulduktan sonra toprakların idaresi İlhanlı hükümdarlarının atadığı yöneticiler tarafından bir süre idare edilmiştir. Bu idarecilerden Şerefüddîn Mahmud İncû, İlhanlıların zayıfladığı bir dönemde Fars topraklarında bağımsızlığını ilan ederek yeni bir siyasi teşekkül ortaya çıkarmıştır.

Araştırmamız boyunca önemli Türk boylarından Salgurluların Fars bölgesinde tesis ettiği idareyi ve Moğol hâkimiyet sahası içerisindeki ahvallerini çeşitli yönleriyle ele alarak bilgileri aktardık. Günümüz İran Devletinin kültür başkenti olan Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlu Atabeyliği'nin topraklarda bıraktığı izleri anlattık. Çalışmamızda zorlandığımız aşamalarından biri Salgurlu Atabeyliği gibi büyük bir hanedanlığın dönemin kaynakları ve günümüz çalışmaları içinde hak ettiği yeri bulamamış olmasıdır. Bu sorunu *Tarih-î Vassaf* ve *Şiraznâme* üzerinden gidermeye çalıştık. Bir sorunu da şahıs, yer isimleri ile tarih konusunda yaşamış olduk. Tarihler konusunda dönemin kaynakları farklı rakamlar sunarken bizde tarihleri mukayese ederek çalışmamıza ekledik. Hem şahıs adları hem de kullanılmayan yer isimleri her kaynakta farklı yazılışlarda karşımıza çıkmıştır.

Bunun içinde özellikle şahıs isimlerini yararlandığımız kaynaklardaki haline sadık kalarak tez içine dâhil ettik.

KAYNAKÇA

AĞALDAĞ, Sabahattin, “Moğol Devleti” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.VIII, Ankara 2002, s.265-277.

AHMED EFLÂKÎ, *Menakıbü'l-Ârifin* (Büyük Klasikler, İslam Klasikleri: Ariflerin Menkıbeleri), (çev. Tahsin Yazıcı), *Hürriyet Yayınları*, C.I, İstanbul 1973, s.118.

AHMET CEVDET PAŞA, *Peygamber Efendimizin Hayatı*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2015.

ALGAR, Hamid, “Teküder” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1989, s.139.

ALIÇ, Samet, “İran’da İncü Hanedanı (Âl-i İncû/ İncûlular) (1325-1357)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ağustos 2022, S.55, s.379-402.

ALPTEKİN, Coşkun, “Atabeg” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38-40.

ALPTEKİN, Coşkun, “Begteginiler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, s.342-344.

AKKUŞ, Mustafa, *Moğolların Dini Siyaseti (İlhanlı Hanlarının Dini kişiliği ve Uygulamaları)*, Çizgi Kitapevi, Konya 2020.

AKKUŞ, Mustafa - İzzetullah Zeki, “Tuğrul Bey’in Mutasavvıflarla İlişkisi” *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 2020, C.IV, S.I, s.30-39.

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milleti Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul-2012.

AKTAŞ, Yasemin, “Salgurlular’da Naibe Türkan Hatun ve Atabeg Abiş Hatun’un İdaresi”, *Mavi Atlas*, S.8, s.490-506.

ALGAR, Hamid, “Necmeddîn-i Kübrâ” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXII, İstanbul 2006, s.500-506.

ANONİM, *Moğolların Gizli Tarihi I*, (Trc. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

ANSARI, A. S. Bazmee, “Cûzcânî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII. İstanbul 1993, s. 98-99.

ÂŞTİYÂNÎ, Abbas İkbâl, *Tarih-i İran* (Ez İnkıraz-i Sasaniyan ta İnkıraz-i Kaçariyye), Debir Yayınevi, Tahran 2013.

AVCI, Casim, “Naib” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXII, İstanbul 2006, s.311-312.

AYDIN, Mehmet Akif - Ömer Faruk Harman, “Kadın” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXIVV, İstanbul 2001, s.82-94.

BAKIR, Abdullah, *Yazıcızâde Ali’nin Selçuknâme Eserinin Edisyon Kritiği*, (Doktora Tezi), İstanbul 2008.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle Yayınevi, İstanbul.

BARTHOLD, W. “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet” (nşr. İstanbul Darülfünunu Türkiyat Enstitüsü), *Evkafl Matbaası*, C.I, İstanbul 1931, s.134-159.

BEYÂNÎ, Şîrîn, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, (çev. Mustafa Uyar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

BEYHAKÎ, *Tarih-i Beyhakî*, (Trc. Necati Lügal), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2019, s.537-554.

BİLGİN, Orhan, “Atâ Melik Cüveynî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.140-141.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 3. Baskı, Ankara 2018,

BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, s.369-373.

CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi [XI. Yüzyılın İkinci Yarı]*, (çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2021,

CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 2. Baskı, Ankara 2022.

ÇİÇEKLER, Mustafa, “Sa'dî-i Şirâzî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, C.XXXV, ss.405-407.

DAYI, Özkan, *Moğolların Askeri Ve İdari Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2020.

DAYI, Özkan, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğollarında Hângâhlar ve Sûfîler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021.

EBU'L- FEREC İBNÜ'L- İBRÎ, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2011.

EBU'L-FİDÂ, *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2017.

EFDÂLEDDİN KİRMÂNÎ, *El- Muzâf İlâ Bedâiyü'l- Ezman Fi Vekâyi-i Kirmân*, (çev. Abdullah Güneysu), (Yüksek Lisans Tezi), Ordu-2014, s.48.

EL- CÜZCÂNÎ, Minhâc-İ Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol istilasına Dair Kayıtlar)*, (çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

EL-CÜZCÂNÎ, Minhâc-İ Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî [Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Hârzemşâhlar]*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, II. Baskı, Ankara 2020.

EL-DURÎ, Abdülazîz, “Bağdat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1991, s.425-433.

ERDOĞDU, Mehmet Akif, “Cengizlilerin Tarihi Üzerine Arapça Bir Metin: Tarih-i Selâtin-i Tatar Han” *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Bahar-2020, C.V, S.I. s.1-26.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 50. Baskı, Boğaziçi Yayınları,

FAYDA, Mustafa, “Ömer” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 44-51.

GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2011.

GENCELİ KİRAGOS, *Moğol İstilası 1220-1265*, Post Yayınları, İstanbul 2018,

GOLDEN, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden-Harrassowif, 1992.

GÜL, Bülent, “Aile ve Akralık Anlayışı bağlamında Moğol Atasözleri” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz-2017, S.27, s.175-188.

GÜNALAY, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-* Endülüs Yayınları.

GÜNEŞ, İbrahim, “Hamdullah Müstevfi’ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı” *Artuklu Kaime Uluslar Arası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2021, C.IV, S.1, s.88-109.

HANÇBAY, Halil İbrahim, “Abbasilerin Son Veziri İbnü’l- Alkamî (ö. 1258) Ve Moğollarla İlişkileri”, *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*, İstanbul Üniversitesi Basımları, 2020, S.72, s.45-76.

HEYAT, Javad, “Fars” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, C.XII, s. 174-176.

HOURLADE, Bernard, “İran” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 392-394.

HOCA, Nazif, “Bakî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1991, s.545-547.

ISLAM, Arshad, “The Mongol Invasions of Central Asia” *International Journal of Social Science and Humanity*, April-2016, C.VI, S.4, s.315-319.

İBNÜ’L- BELHÎ, *Farsnâme*, (Nşr. Guy Le Strange- R. A. Nicholson), Cambridge University Press, Londra 1921.

İBNÜ’L-ESİR, *El-Kâmil Fi’t-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın C.I-XII, I. Baskı, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

İBN HURDAZBÎH, “*el-Mesâlik ve’l-Memâlik*” (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay. İstanbul 2008.

İNAN, Abdülkadir, “Orun ve “Ülüş” Meselesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. III, s. 54-57.

KAFALI, Mustafa, “Cengiz Han” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VII, İstanbul 1993, s. 367-369.

KAFALI, Mustafa, “Batu Han” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 1992, s.208-210.

KALAN, Ekrem, “Ortaçağ’da İpek Yolu’nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar” *Yükselen İpek Yolu* C.II, Türk Yurdu Yayınları, Ankara- 2016, s.185-190.

KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003,

KANAT, Cüneyt, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü Ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları” *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Eylül-2002, S.12, s.233-247.

KAZICI, Ziya, *Women in İslam: A Comparison (İslam’da Kadın: Bir Mukayese)*, *İlahiyat Akademi Dergisi*, Temmuz-2020, S.11, s.57-72.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfi-yi, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

KAZVİNÎ, Hamdullâh Müstevfi-yi, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, (Ed. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

KAZVİNÎ, Hamdullâh Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Nşr. Abdu’l-Hüseyn Nevâî), Tahran 1362.

KELEŞ, Erol, "İlhanlıların Anadolu'da Kurduğu Vergi Nizamı Ve Neticeleri Hakkında Bir Değerlendirme" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ocak-Şubat- 2020, C.124, S.244, s.11-24

KHELEJANİ, Ahmad Hesamipour, İlhanlılar Dönemi Tarih Yazıcılığının Önemi, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi*, C.XIII, S.25, 2018, s.95-108.

KOCA, Salim, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Güvenlik Politikası" *Gazi Türkiyat*, Güz- 2009, S.5, s.187-216.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2019.

KURT, Hasan, "Tâhirîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, C. XXXIX, s. 403-404.

KURTULUŞ, Rıza, "Rıza Şah Pehlevî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, İstanbul 2008, s.67.

KURTULUŞ, Rıza, "İncûlular" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, s.280-281.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Aralık-2016, S.1, s.173-191.

KÜÇÜK, Hülya, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, Ensar Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2019.

MACİT, Ensar, "Celâyirliler'de Kadın ve Siyaset", *USAD*, Ankara 2019, S.11, s.11-36.

MERÇİL, Erdoğan, "Salgurlular" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVI, İstanbul 2009, s.29-31.

MERÇİL, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

MERÇİL, Erdoğan, "Büveyhiler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1992, s. 496-500.

MÎRHAND, Ravzatu's-Safâ (Tabaka-î Selçûkiyye), çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara-2018,

NASKALİ, Esko, "İran" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 394-395.

OCAK, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002.

OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınevi, Ankara 2020.

ÖĞÜN BEZER, Gülay, "İldenizliler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, Ankara 2020, s.82-84.

ÖĞÜN BEZER, Gülay, "Zengîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLIV, İstanbul 2013, s.268-272.

ÖĞÜN BEZER, Gülay, "Tugteginiler" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 2012, s.349-351.

ÖLMEZ, Zühal, *Oğuznâme Kaynağı Olarak Şecere-yi Terâkime*, Bilge Su Yayınları, Ankara 2019.

ÖNGÖREN, Reşat, "Sühreverdîyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s.42-45.

- ÖNGÜL, Ali, *Selçuklular Tarihi I*, Çanlıcı Yayınları, İstanbul 2014.
- ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-Nâme*, (Hazırlayan, İlyas Kemaloğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2020.
- ÖZ, Mustafa, “Haşîşiye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C,XVI, İstanbul 1997, s.418-419.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Alamut” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1989, s.336-337.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü’l-Esir, İzzeddin” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXI, İstanbul 2000, s.26-27.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü’l-İbri” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXI, İstanbul 2000, s. 92-94.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kavurd Bey” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2022, C.XXV, ss.73-74.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullâh el-Müstevfî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XV, İstanbul 1997, s.454-55.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Hatun” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul 1997, s.499-500.
- ÖZDEMİR, H. Ahmet, “Moğollar Bağdat’ı Kaç Gün Yağmalamıştı? (Bir Rivayetin Tahlili)”, *Uluslar Arası İslam Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı (İFAV)Yayınları*, İstanbul 2008, s.243-259.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Vassaf” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, C.XLII, ss.558-559.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Moğol İran’ında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları 1295-1304*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İncü” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXII, İstanbul 2000, s.281.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Şiraz” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIX İstanbul 2010, s.182.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ülüş” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLII, İstanbul 2012, s.297-298.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar [Kaynaklar ve Araştırmalar]*, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2020.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXX, Ankara 2020, s.225-229.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ögedey Han” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, C.34, s.21-22.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXV, s. 19-21.
- PÎRÂ, Suâd - Osman Gazi Özgüdenli, “Muhammed Musaddık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXI, Ankara 2020, s.228-229,
- PRAZNIK, Roxann -Osman Gazi Özgüdenli, “Kubilay Kağan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK. C.II, Ankara 2019, s.88-89.
- PREİSS, Reuven Amitai, “İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler” (çev. Mustafa Uyar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, C.XXIX, S.II, s.645-656.
- RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, C.I-II, (çev. Ahmet Ateş), 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2020,

REŞİDÜ'D-DÎN, Fazlullâh Hemedanî, *Câmiü't- Tevârîh (Zikr-i Tarih-i Âl-i Selçuk)*, (Trc. ve Notlar: Erkan Göksu- H.H. Güneş), Bilge Kültür Sanat yayınevi, İstanbul 2020.

REŞİDÜDDİN Fazlullah Hemedanî, *Câmiü't-Tevârih*, (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

ROUX, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Trc. Aykut Kazancıgil- A. Bereket), Dergâh Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2020.

SABBÂĞ, Abbas- Nebi Bozkurt, "Müstevfi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXII, İstanbul 2006, s.147-48.

SALMAN, Hüseyin-Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLIII, İstanbul 2013, s.170-171.

SAYAR, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul 1989, s. 538-540.

SİBT İBNÜ'L CEVZİ, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyân'da Selçuklular*, (nşr. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1320)* (çev. Cemal Köprülü), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

SÜMER, Faruk, "Türkmen" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 2012, s.607-611.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

SÜMER, Faruk, "Salur" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXXVI, İstanbul 2009, s.57-59.

SÜMER, Faruk, "Üçoklar" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XLII, İstanbul 2012, s. 280-281.

SÜMER, Faruk, "Abaka" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1998, s.8.

SÜMER, Faruk, "Abiş Hatun" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.310-311.

SÜMER, Faruk, "Argun" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul 1991, s.355-357.

SUBAŞI, Ömer, "Siyasi Evlilikler Bağlamında Moğol Dış Politikası ve Kadın", ANASAY, 2022, S.21, s.3-49.

STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

ŞAHİN, Hanifi, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebî Kabullerin Rolü" *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2016, C.I, S.45, s.111.

ŞERBETÇİ, Azmi "Kudbüddîn-i Şîrâzî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C.XXVI, ss.487-489.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2021.

UYAR, Mustafa, İlhanlı (İran Moğolları) Devletinin Askeri Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-2020,

UYGUR, Türker, “*İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri (1256-1335)*” (Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019.

ÜÇÖK, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kırmızı Kedi Yayınevi, Birinci Basım; İstanbul 2020.

TANERİ, Aydın, “Hârizmşahlar” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul 1997, s.228-231.

TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul 2016.

TERZİ, Arzu, “Türk Siyaset Kültüründe Kadının Rolü” *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, C.I, S.1, s.17-24.

TOGAN, Zeki Velid-i, Çengiz Han (1155-1227), Kış Sömestresi 1969-1970.

TOGAN, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.VIII, Ankara 2002, s.235-255.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, 22. Baskı, İstanbul 2019.

TÜRKER, Özgür-S. Serkan Ütken, “Haçlılar, Moğollar ve Ortadoğu’da Haçlı- Moğol Münasebetleri” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2014, .54, .1, s.319-344.

YAZICI, Nesimi, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 13. Baskı, Ankara 2015,

YAZICI, Tahsin, “İbnü’l- Belhî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, C.XX, s.529.

TÜYSÜZ, Cem, “Türkmenler” *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.552-559.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Beyzâvî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI, ss.100-103.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul 1988, s.31-48.

YILMAZ, Harun, “Dımaşk’ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)” *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2017, S.37, s.71-99.

YILMAZ, Ömer, Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2019.

YİĞİT, İsmail, “Emeviler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XI, İstanbul 1995, s.87-104.

YİĞİT, İsmail, “Memlükler” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XXIX, Ankara 2004, s.90-97.

YUVALI, Abdülkadir, “Çağatay Hanlığı” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul 1993, s.177-178.

YUVALI, Abdülkadir, “Hülâgû” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVIII, İstanbul 1998, s.473-475.

YUVALI, Abdülkadir, “Gâzân Han” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XIII, İstanbul 1996, s.429-431.

VASSAF, *Tahrir -i Tarih-i Vassâf*. Tahran, (Abdu’l Muhammed. Âyetî), Tahran, 1346.

ZERKÛB ŞİRAZÎ, Ebû’l Abbâs Ahmed b. Ebû’l-Hâyr, *Şiraznâme*, (nşr. Behmen Kerimi), Tahran, 1305-1310.